T.C.

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

1992-1995 BOSNA SAVAŞI'NIN TOPLUMSAL CİNSİYET ALGISINA ETKİSİ

GÜLŞAH AKOVA

TEZ DANIŞMANI

DR. ÖĞR. ÜYESİ DENİZ EROĞLU UTKU

EDİRNE 2019

T.C.

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Gülsah AKOVA tarafından hazırlanan 1992-1995 Bosna savaşının Toplumsal Cinsiyet Algısına Etkisi Konulu **Yüksek Lisans** tezinin Sınavı, Trakya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 19-6 maddeleri uyarınca 23 Aralık 2019 günü saat 09:00 'da yapılmış olup, yüksek lisans tezinin * kabul edilmesine **OYBİRLİĞİ/OYÇOKLUĞU** ile karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ	KANAAT	İMZA
Dr. Deniz E Uttu	kabul edilmesi	
Prof. Dr. Sibel Turan	kabul edilmesi	
Dr. Öğr. Üyesi Korinan Hacıoğlu Bahadır	kabul edilmesi	

* Jüri üyelerinin, tezle ilgili kanaat açıklaması kısmında "Kabul Edilmesine/Reddine" seçeneklerinden birini tercih etmeleri gerekir.

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
DOĞRULUK BEYANI

Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında, tüm verilerin bilimsel ve akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini, kullanılan verilerde tahrifat yapılmadığını, tezin akademik ve etik kurallara uygun olarak yazıldığını, kullanılan tüm literatür bilgilerinin bilimsel normlara uygun bir şekilde kaynak gösterilerek ilgili tezde yer aldığını ve bu tezin tamamı ya da herhangi bir bölümünün daha önceden Trakya Üniversitesi ya da farklı bir üniversitede tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

25 / 12 / 2019

Gülşah AKOVA

Tezin adı: 1992-1995 Bosna Savaşı'nın Toplumsal Cinsiyet Algısına Etkisi
Hazırlayan: Gülşah AKOVA

ÖZET

Uluslararası İlişkiler disiplininde Feminist Güvenlik yaklaşımlarına göre savaşlar salt devlet ve silahlı çatışma unsurları ile değil, aynı zamanda birey güvenliği ve toplumsal cinsiyet ile ilişkilidir. Bu yaklaşımlar ile, klasik güvenlik teorileri, cinsiyetçi güvenlik aktörleri ve cinsiyetçi güvenlik sorunsalları eleştirilmekte, güvenlik ve savaş hakkında yeni bir bakış açısı önerilmektedir. Feminist Güvenlik Yaklaşımları bağlamında, bu tezin amacı Bosna Savaşının toplumsal cinsiyet algılarına etkisini irdelemektir. Çalışma, savaşların silahlı çatışmalar ile sınırlanmayacağı ve devletlere etki ettiği gibi insanların günlük yaşantıları ve algılarına da etki edeceğini iddia etmektedir. Bu iddia, derinlemesine görüşmeler yapılan dokuz Bosna Hersekliden elde edilen veriler ile fenomenolojik, nitel bir analiz olarak araştırılmaktadır. Araştırmada, toplumsal cinsiyet algıları ekonomi, karar alma ve güvenlik konuları ile ilişkilendirilerek sunulmaktadır. Analiz sonunda, zorla yerinden edilme, cinsiyete dayalı şiddet, fiziksel ve psikolojik şiddete maruz bırakılan Bosna Herseklilerin savaştan sonra savaşı yeniden deneyimledikleri anlaşılmaktadır. Savaş sonrası, eğitim hayatına katılım, işgücü piyasasındaki pozisyon ve politika yapmada sahip olunan algılarda toplumsal bir değişiklik olduğu görülmektedir. Güvenlik, siyaset, ev içi işler ve meslek kategorilerde cinsiyet hiyerarşilerinin korunduğu gözlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bosna Savaşı, Deneyim, Toplumsal Cinsiyet, Toplumsal Cinsiyet Algısı

Name of Thesis: The Impact of 1992-1995 Bosnian War on Gender Perception

Prepared by: Gülşah AKOVA

ABSTRACT

According to Feminist Security approaches in the discipline of International Relations, wars are not only related to the state and elements of armed conflict but also to individual security and gender. With these approaches, classical security theories, sexist security actors and sexist security problems are criticized and a new perspective on security and war is suggested. In the context of Feminist Security Approaches, the aim of this thesis is to examine the effect of the Bosnian War on gender perceptions. The study argues that wars are not limited with armed conflicts and states, they affect daily lives and perceptions as well. This claim is examined as a phenomenological, qualitative analysis with data from nine in-depth interviews with people from Bosnia Herzegovina. In this research, gender perceptions are presented in relation to economic, decision-making and security issues. At the end of the analysis, it is understood that Bosnian people who have been inflicted forced displacement, gender-based violence, physical and psychological violence re-experience the war after the war. After the war, there is a social change in the perception of participation in education, labor market position, and policymaking. It is observed that gender hierarchies are preserved in security, politics, domestic affairs, and occupational categories.

Keywords: Bosnian War, Experience, Gender, Gender Perception

ÖNSÖZ

Bu çalışmaya olan katkısı ve desteği için değerli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Deniz Eroğlu Utku'ya, zamanları ve yaşanmışlıklarını paylaşmaktan çekinmeyen Bosna Hersekli gönüllü katılımcılara, tavsiyelerini ve akademik bilgilerini esirgemeyen dostlarıma, en önemlisi de sabırları, maddi ve manevi destekleri için sevgili aileme çok teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET i

ABSTRACT ii

ÖNSÖZ iii

İÇİNDEKİLER iv

KISALTMALAR vii

TABLOLAR LİSTESİ viii

ŞEKİLLER LİSTESİ ix

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM: KURAMSAL ÇERÇEVE VE ALANYAZIN 3

1 Giriş 3

1.1 Feminist Düşüncenin Temelleri 5

1.1.1 Feminist Hareketler 9

1.2 Uluslararası İlişkilerde Feminist Yaklaşımlar 15

1.3 İnşacı Bir Kavram Olarak Toplumsal Cinsiyet 21

2 FEMİNİST GÜVENLİK YAKLAŞIMI 23

2.1 Güvenlik 25

2.2 Savaş 27

3 Sonuç 30

İKİNCİ BÖLÜM: YÖNTEM 31

1 Giriş 31

2 NİTEL ARAŞTIRMA 32

2.1. Feminist Bilimsel Araştırmalar ve Yöntem 33

3 ARAŞTIRMA DESENİ: OLGU BİLİM (FENOMENOLOJİ) 35

3.1 Katılımcı Grubu 37

4 VERİ TOPLAMA TEKNİĞİ 40

4.1 Görüşme 42

4.1.1 Yarı Yapılanmış Görüşme 43

4.2 Veri Toplamada Belgeler ve İnternet Kaynakları 44

5 VERİ ANALİZ YÖNTEMİ: FENOMENOLOJİK ANALİZ 46

5.1 Veri Analizi Aşamaları 47

5.2 Nitel Veri Analizinde Bilgisayar Kullanımı: Atlas.ti 48

6 ETİK KONULAR VE UYGULAMALAR 49

7 GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK 51

8 KARŞILAŞILAN ZORLUKLAR VE SINIRLILIK 54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: BOSNA SAVAŞI VE TOPLUMSAL CİNSİYET ALGILARINA ETKİSİ 56

1. Giriş: Savaş ve Toplumsal Cinsiyet 56

2. BOSNA SAVAŞI: TARİHSEL ARKA PLAN 59

2.1. Bosna Savaşı Öncesi Balkanlar: II. Yugoslavya 60

2.2. BM Göstergeleri Açısından Bosna Hersek ve Toplumsal Cinsiyet 66

2.3. Savaş Öncesi Günlük Yaşam Deneyimleri 69

2.4. Savaşa Giden Yol 71

3. 1992-1995 BOSNA SAVAŞI VE DEĞİŞEN HAYATLAR 72

3.1. Savaş Sırasında Günlük Yaşam Deneyimleri: Erkekler, Kadınlar ve Çocuklar 73

3.2. Zorla Yerinden Edilme 77

3.3. Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddet Olgusu 78

3.4. Yaşanan Deneyimlerin Toplumsal Cinsiyet Odaklı Ele Alınışı 80

4. SAVAŞIN TOPLUMSAL CİNSİYET ALGILARINA ETKİSİ 84

4.1. Ekonomik Yapılar, Üretim Faaliyetlerine Katılım ve Kaynaklara Erişim 84

4.1.1. İş Hayatına Katılım ve Toplumsal Cinsiyet 85

4.1.2. Ekonomik Katkı Sağlamayan İşler ve Toplumsal Cinsiyet 88

4.1.3. Eğitim ve Toplumsal Cinsiyet 89

4.2. Kamusal Yaşam ve Karar Alma 92

4.2.1. Politika Yapma Sürecinde Toplumsal Cinsiyet 93

4.2.2. Savaşa, Şiddete Maruz Bırakılan Birey ve Gruplara Yönelik Politikalar 96

4.3. Güvenlik ve Geleceğe Dair Algılar 100

4.3.1. Güvenlik ve Savaşın Yarattığı Kaygılar 100

4.3.2. Savaşın Uzun Süreli Etkileri: Savaş Sonrası Oluşan Travmalar 104

5. DEĞERLENDİRME 107

SONUÇ 109

KAYNAKÇA 117

EKLER 125

KISALTMALAR

AT: Avrupa Topluluğu

BM: Birleşmiş Milletler

CEDAW: Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Yok Edilmesi Sözleşmesi)

ILO: International Labour Organization (Uluslararası Çalışma Örgütü)

NAM: Non-Aligned Movement (Bağlantısızlar Hareketi)

PTSD: Post Traumatic Stress Disorder (Travma Sonrası Stres Bozukluğu)

Uİ: Uluslararası İlişkiler

ui: uluslararası ilişkiler

YFHC: Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti

YKB: Yugoslav Komünist Birliği

YKP: Yugoslav Komünist Partisi

YSFC: Yugoslavya Sosyalist Federatif Cumhuriyet

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1 Araştırma örneklemindeki katılımcıların doğum tarihi, istihdam ve öğrencilik durumu..... 38
Tablo 2 Araştırma örneklemindeki katılımcıların eğitimi ve cinsiyeti 39
Tablo 3 Maskulen ve feminen ikilikler..... 58
Tablo 4 BM Toplumsal Cinsiyet İstatistikleri Nitel Göstergeler: Bosna Hersek67
Tablo 5 Bosna Savaşı sırasında yaşanan deneyimlerde kadınlar 82
Tablo 6 Bosna Savaşı sırasında yaşanan deneyimlerde erkekler 83
Tablo 7 Katılımcıların ifadelerinde öne çıkan meslekler ve ilişkilendirildiği cinsiyetler 87

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1 Araştırma örneklemindeki katılımcıların şehirlere göre dağılımı..... 40
Şekil 2 Katılımcının mezun olduğu lise (K, 1995, Travnik, Öğrenci)..... 92
Şekil 3 Bosna Hersek ulusal meclisinde kadınların sahip olduğu koltuk oranları 94

GİRİŞ

Uluslararası İlişkilerde Laura Sjoberg, Cynthia Enloe, J. Ann Tickner gibi feminist teorisyenler savaşların toplumsal cinsiyetle bir ilişkisi olduğunu iddia ederler. Bu teorisyenlerin Bosna Savaşı'ndaki şiddeti açıklamakta toplumsal cinsiyet analizini kullandıkları çalışmalar da mevcuttur. Bu çalışmanın araştırma konusu da toplumsal cinsiyetle ele alınacaktır. Fakat mevcut çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada 1992-1995 Bosna Savaşı ile bağlantılı deneyimler ve toplumsal cinsiyet algısı tartışılacaktır. Cevap aranacak ana araştırma sorusuyla 1992-1995 Bosna Savaşı'nın toplumsal cinsiyet algıları üzerinde etkisi irdelenecektir. Bunu incelerken ayrıca Bosna Savaşı ve savaş sırasındaki toplumsal cinsiyet odaklı şiddet ve yerinden edilmelerin hafızalarda nasıl hatırlandığına bakılarak Bosna Savaşı'nın toplumsal hafızasına dair bilgi edinilmesi de hedeflenmektedir.

Uluslararası İlişkiler literatüründe 1992-1995 Bosna Savaşı birçok kez anlatılmış olmasına rağmen Ulusal Tez Merkezi'nde bulunan lisansüstü tezlere ilişkin yapılan katalog taramasında savaşın teorik anlamda incelemelerine az rastlanmıştır. Bu çalışmada söz konusu savaşın toplumsal cinsiyet analizi ve Feminist Güvenlik Yaklaşımı ile deneyimlere odaklanan bir değerlendirmesinin yapılmasının önemli olduğu düşünülmüştür. Çalışmanın iddiası da bu yöndedir, zira yalnızca çatışma anı ile sınırlandırılamayacağı düşünülen savaşın ve onun deneyimlerinin toplumsal cinsiyetle analiz edilmesi literatüre farklı bir bakış açısı getirecektir. Bu bağlamda çalışmada savaşın neden ve sonuçlarını anlatmak yerine savaşın deneyimleri anlatılarak alan yazındaki boşluğun doldurulacağı fikri ile hem savaş öncesinde hem savaş esnasında hem de savaş sonrasında bireylerin tecrübe etmeyi sürdürdükleri deneyimler toplumsal cinsiyet odaklı ele alınacaktır. Görüşmeler ile birincil verilerden yararlanarak ve alan yazındaki çalışmaları da sentezleyerek bir araştırma sunulacaktır. Bunun için yarı yapılanmış mülakatlarla deneyimlerin özü ve katılımcıların algılarını analiz etmek istenmektedir.

Tezin analitik yapısı üç bölüme dayanmaktadır. Kuramsal çerçevenin açıklandığı ilk bölümde çalışmanın teorisi ortaya konularak literatür ve önemli kavramlara değinilmektedir. Öncelikle feminist düşüncenin başlangıç noktalarından daha sonra

feminist hareketlerden bahsedilecektir. Bu bölümde Uluslararası İlişkiler disiplini içine feminizmin girişine ve Feminist Güvenlik Yaklaşımı savlarına yer verilecektir. İnşacı bir kavram olarak toplumsal cinsiyet ele alınarak, Feminist Güvenlik Yaklaşımı açısından güvenlik ve savaş kavramları yeniden tanımlanacaktır.

İkinci bölüm çalışmanın yöntemine dair ayrıntıların bulunduğu yer olacaktır. Bu bölümde nitel araştırma yöntemine dair bilgiler verilerek feminist bilimsel araştırmalar ve yöntem ilişkisi ele alınacaktır. Feminist bilimsel araştırmaların deneyime, toplumsal cinsiyet kavramına önem vermesi ve hiyerarşiyi reddetmesi nedeniyle çalışmanın yöntem bölümünde açıklanması gerektiği düşünülmüştür. Bu çalışma ile savaş öncesi, savaş esnası ve sonrasındaki sürece odaklanılmaktadır. Dolayısıyla Yugoslavya'dan günümüze kadar olan döneme dair bilgi toplanması hedeflenmektedir. Bunun için derinlemesine görüşmeler yapılarak Bosna Herseklilerin deneyimlerine başvurulacaktır. Savaşı yaşamış olmasına dikkat edilerek seçilen kişilerden araştırma sorusunu açıklamaya yardımcı olması beklenmektedir. Görüşmeler yapılırken yarı yapılanmış görüşme türünün benimsenmesi, gerektiğinde sorularda düzenleme yapabilmeye olanak sağlaması açısından önemli bulunmuştur. Bu bağlamda elde edilen verilerle Bosna Hersekli bireylerin savaş anlatıları ile algılarının betimlenmesi amaçlanmaktadır. Bir fenomenoloji çalışması olması nedeniyle deneyimleri önemseyen çalışmada yapılan görüşmelerden elde edilen veriler, Atlas.ti programından yararlanılarak fenomenoloji analiziyle değerlendirilecektir.

Üçüncü bölüm toplumsal cinsiyet, savaş ve çatışmaya dair ilişkiyi açıklamakla başlayarak tarihsel bilgi ile devam edecektir. Burada Bosna Savaşı öncesi Balkanlar hakkında kısa bir giriş ile Yugoslavya fikrinden bahsedilecektir. II. Yugoslavya hem literatürde yer alan kaynaklardan tarihsel olarak hem de katılımcıların deneyimleri ile tasvir edilecektir. Birleşmiş Milletler'in toplumsal cinsiyete dair belirlediği göstergeleri Bosna Hersek açısından değerlendiren tablonun ardından görüşmelerden elde edilen bulgulara yer verilecektir. BM göstergeleri bu bölümdeki başlıkların oluşmasında yol gösterici olması açısından önemlidir. Yaşanan deneyimlerde bireylerin mekânları ve rolleri ifade edilmeye ve savaş sırasında kadınlar, erkekler ya da çocukların nerede olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Burada algıların toplumsal

cinsiyet açısından sorgulanması için alan yazındaki nicel verilere de başvurulacaktır. Ardından kişilerin güvenlik konusundaki algılarına değinilecek ve güvenlik bireysel olarak ele alınacaktır. Ek olarak kişilerin geleceğe dair algılarını yansıtan ifadelere de yer verilecektir. Ulaşılan bulguların araştırma sorusu ve teori ile uyumu bağlamında bu bölümde son olarak değerlendirmeler paylaşılacaktır.

Bu çalışmadan Bosna Savaşı hakkında yazılmış geleneksel bir anlatı olması beklenmemelidir. Savaşın nedenleri ve sonuçlarına değinilecek olsa da bunların bireylerin algıları ve deneyimleri ile paylaşılacağı göz önünde bulundurulmalıdır. Kuramsal çerçeveye yer verilecek olan bir sonraki bölümde ise literatür olarak ayrı bir başlık olmamasına rağmen buna dair detayların kuram açıklanırken verileceği unutulmamalıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM: KURAMSAL ÇERÇEVE VE LİTERATÜR

1 GİRİŞ

Uluslararası İlişkiler (Uİ)[1] disiplininde kuramsal bir çeşitlilik hâkimdir. Hem çalışılan konuların genişliği hem de farklılığı düşünüldüğünde bu çeşitlilik bir gerekliliktir. Teorisyenler de disiplindeki kuramları ele alırken farklı yollar izlemektedir. Robert Jackson ve George Sørensen *Introduction to International Relations Theories and Approaches*[2] *(Uluslararası İlişkiler Teorileri ve Yaklaşımlarına Giriş)* adlı eserlerinde disiplindeki kuramları iki başlık içerisinde ele almaktadır: Geleneksel teoriler ve çağdaş/modern yaklaşımlar ve tartışmalar. Paul R. Viotti ve Mark V. Kauppi'nin *International Relations Theory*[3] *(Uluslararası İlişkiler Teorisi)* isimli kitabında ise Uİ imgeleri, yorumsamacı anlayışlar ve normatif

[1] Bu kelime grubu; bir disiplin anlamında 'Uluslararası İlişkiler' olarak büyük harflerle ve kısaca 'Uİ' şeklinde, terim anlamı dışında ise 'uluslararası ilişkiler' ve kısaca 'ui' şeklinde kullanılacaktır.

[2] Jackson ve Sørensen'e göre geleneksel teoriler içerisinde realizm, liberalizm, uluslararası toplum, uluslararası politik ekonomi: geleneksel teoriler yer almaktadır. Sosyal inşacılık, Uİ'de post pozitivizm, dış politika ve uluslararası politik ekonomi: çağdaş tartışmalar ise çağdaş yaklaşımlar ve tartışmalar kısmında ele alınmıştır. Uİ'de Feminizm çağdaş yaklaşımlar içerisinde post pozitivist yaklaşımlar başlığı altında incelenmektedir. Robert Jackson, George Sørensen, *Introduction to International Relations: Theories and Approaches*, Oxford University Press, 5. Basım, 2013.

[3] Paul R. Viotti-Mark V. Kauppi, *International Relations Theories*, Pearson Education, 5. Basım, 2012.

düşünceler şeklinde bir ayrıma gidilmiştir.[4] Cynthia Weber ise realizm, idealizm, inşacılık, toplumsal cinsiyet, küreselleşme, (neo) marksizm, modernleşme ve kalkınma teorileri başlıkları ile teorilere eleştirel bir bakış açısı ile yaklaşmıştır.[5]

Türkçe yazılan teori kitaplarından biri olan Tayyar Arı'nın eserinde ise pozitivist ve rasyonel teoriler, toplumsal ve eleştirel teoriler şeklinde sınıflandırma yapılmıştır.[6] Ramazan Gözen ve diğerlerinin yazdığı teori kitabında ise Türkiye'de yazılmış teori kitapları Amerikan merkezli olmak ile eleştirilmiş ve özgün teori inşası ve batı dışı Uİ teorilerine de değinilmiştir.[7] Dolayısıyla bir süre yalnızca geleneksel teorilerin tartışıldığı Uİ disiplini içerisinde alternatif teoriler ve yaklaşımlar yer bulmaya ve ders kitaplarına girmeye başlamıştır.[8]

Feminist yaklaşımları post pozitivist, eleştirel ya da yorumsamacı olarak niteleyen teorisyenlerin hepsi yaklaşımın disipline toplumsal cinsiyet[9] odaklı yeni bir bakış açısı

---

[4] Yorumsamacı anlayışlar (interpretive understanding) ana başlığı içerisinde 1. inşacı anlayışlar, 2. pozitivizm, eleştirel teori ve post-modern anlayışlar ve 3. Uİ teorilerinde feminist yaklaşımlar açıklanmaktadır. Feminizmi ayrı başlık ile inceleyen kitap toplumsal cinsiyet kavramının feminizmin yorumsamacı bir bakış açısı olduğunu iddia eder. Yorumsamacı anlayış denmesinin sebebini de tüm bu düşünce modellerinin özellikleri ile açıklar, zira bu yaklaşımlar yoruma, insanlar arası etkileşime ve öznelere odaklanmıştır.

[5] Cynthia Weber, *International Relations Theory: A Critical Introduction*, Routledge, 2. Basım, 2005.

[6] Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İşbirliği*, Aktüel Yayınları, 9. Baskı, Bursa, 2018.

[7] Ramazan Gözen, ''Giriş: Uluslararası İlişkiler, Teori ve Türkiye Tecrübesi'', *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, İletişim Yayınları, s. 19.

[8] Uİ temelde realizm-idealizm, gelenekselcilik-davranışsalcılık, pozitivizm-post pozitivizm tartışmalarına dayanmaktadır. İlk tartışma normativist epistomoloji altındaki idealizm ile pozitivist-ampirist olan realizm arasından realizmin baskınlığı ile şekillenmiştir. İkinci tartışma 1960'larda realizmin neo-realizme evrilerek baskın olması ile varlığını sürdürmüştür. Ardından uluslararası sistemde yaşanan dönüşüm ile üçüncü tartışma denilen pozitivist ve post pozitivist düşüncelerin tartışılmasına geçilmiştir. Aydın ve Akgül günümüzde büyük tartışmaların hâkimiyetinin azaldığını iddia etmektedir. Disiplin içerisinde baskın bir kuramın olması yerine çoğulcu bir yapı oluşturulmuştur. Bugün Uİ'de tartışmalar aynı kuramdaki teorisyenlerin ampirik çalışmaları üzerine olmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Bilgehan Emeklier, ''Uluslararası İlişkiler Disiplininde Epistemolojik Paradigma Tartışmaları: Post-pozitivist Kuramlar'', *Bilge Strateji*, Cilt 2, Sayı 4, Bahar 2011, ss. 139-184., Mustafa Aydın, Sinem Akgül Açıkmeşe, "Uluslararası İlişkiler Kuramlarında Ana Akımlara Yeniden Bakış", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 12, Sayı 46, ss. 1-9., Erdem Özlük, Uluslararası İlişkiler Disiplininin Soy Kütüğü, http://acikerisim.selcuk.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/14743/Makale.pdf?sequence=1&isAllowed=y, (02.05.2019).

[9] *Cinsiyet (sex)* biyolojik olarak sahip olduğumuz bir durumu açıklar. Cinsiyet birçok toplumda sadece kadın ve erkek üreme organlarına sahip olmak ile ilişkilendirilmiş olsa da insanlar kadın ve erkek cinsiyetleri dışında farklı kromozom dizilimine ya da farklı cinsel organlara sahip olabilir. *Toplumsal cinsiyet* 'sosyal ve kültürel olarak yaratılmış ve çoğu zaman stereo tipik olarak kadın ya da erkek olmanın ne anlama geldiği ile ilgili karakteristik özelliklere' denmektedir. Laura Sjoberg, *Toplumsal Cinsiyet, Savaş ve Çatışma: Savaşın Feminist Teorisi*, Çev: Onur Aydın, Altın Bilek Yayınları, İstanbul, 2015, s. 23., Paul R Viotti-Mark V. Kauppi, *Uluslararası İlişkiler Teorisi*, Nobel Yayınları, 5. Basımdan

getirdiği konusunda hemfikirdir. Ana akım[10] Uİ kuramlarının aksine feminist yaklaşımlar ile Uİ disiplininin konuları eleştirel bir biçimde incelenmiştir. Feminist yaklaşımlar ile yapılmak istenen sahip olunan değer yargıları ve toplumca ve devletlerce kabul edilmiş fikirlerin, politikaların tekrardan gündeme getirilmesidir. Bu anlamda Uİ'deki feminist yaklaşımlar geleneksel kalıpları eleştirmek istemektedir. Bu çalışmanın kuramsal çerçevesini oluşturan da budur. Bu çalışmada olayların ele alınış biçimleri tecrübelerden yola çıkarak birey odaklıdır. Savaş tecrübeleri, bireylerin deneyimleri ve algıları önemlidir. Çalışmada Bosna Savaşı'nın toplumsal cinsiyet ile ilişkisi tartışılmaktadır. Bu nedenle kullanılacak olan Feminist Güvenlik Yaklaşımının 'Bosna Savaşı'nın Toplumsal Cinsiyet Algılarına Etkisini' tartışırken yol gösterici olması hedeflenmiştir. Toplumsal cinsiyeti analiz birimi olarak kullanıldığı için bu yaklaşım önemli bulunmuştur. Sonuç olarak eleştirel bir düşünce biçiminin çalışmanın açıklanmasında etkili olacağı düşünülmüştür.

Bu bölümde ilk olarak feminist düşüncelerin temeline değinilecek ardından feminist hareketlerin gelişimi, Uİ disiplinine etkisi alan yazın ile ele alınacaktır. Uİ içerisinde feminist yaklaşımların kullandığı toplumsal cinsiyet kavramı inşacı yönü ile açıklanacaktır. Ardından feminist güvenlik yaklaşımı ile güvenlik ve savaş kavramlarının anlamı yeniden sorgulanacaktır. Bölüm, Uİ disiplini içerisindeki feminist eleştirel literatürü yurt dışında ve Türkiye'de yayınlanmış eserlerle inceleyerek, bu tezin katkı sağlayacağı alanı işaret etmektedir.

1.1 Feminist Düşüncenin Temelleri

Teori dünyayı ve dünyada olup biten olayları anlamlandırmak için kullanılan yollardan biri olarak görülmektedir. Kavram köken olarak 16. yüzyılın sonuna dayanmakta ve yapılması gereken bir şeyin zihinsel şeması, düşünme, tahmin

---

Çeviri, Ankara 2016, s. 362., Ayrıca bkz. Helena Hirata, *Eleştirel Feminizm Sözlüğü*, Çev: Gülnur Acar-Kanat Savran, İstanbul, 2009, Anne Fausto-Sterling, ''The five sexes'', *The Science,* 33.2 (1993), ss. 20-24.

[10] *Ana akım (mainstream)* birçok kişi tarafından kabul gören, popüler de denilebilecek, baskın ve yaygın olan düşünceler, inanışlardır. Bu kavramı kendisi de kullanan Cynthia Cockburn ''*Ana akım Uluslararası İlişkiler disiplini'' dediğimde de feminist eleştiri unsuru taşımayan akademik disiplinden söz ediyorum.*'' demektedir. Bu çalışmada da kavram aynı şekilde kullanılacaktır. Cynthia Cockburn, *Buradan Baktığımızda: Kadınların Militarizme Karşı Mücadelesi,* Çev: Füsun Özlen, Metis Yayınları, İstanbul 2009, s. 27.

anlamlarında kullanılmaktadır.[11] Kişiler dünya siyasetinde olup bitenleri sahip oldukları düşünce şekilleri bağlamında denklem ve kalıplar aracılığıyla açıklamaya çalışmaktadır.[12] Uİ disiplininde 1980'li yıllarda tartışılmaya başlanan feminist yaklaşımlar da hâkim olan kalıp yargıları sorgulatmayı amaçlamaktadır. Genel kanı olarak 19. yüzyıl ya da 20. yüzyılda ortaya çıktığı düşünülse de feminist teorinin tarihi daha eskiye dayanmaktadır. Antik Yunan dahi feminist düşünce ile bağlantı kurulacak noktalara sahiptir.

Platon'un ideal devletine bakıldığında kadın ve erkek eşitliğinden söz edilen noktalar bulunabilir. Ona göre kadın ve erkek birbirinden farklı değildir ve bir erkeğin yaptığı işi bir kadının da yapabilmesi mümkündür. Bazı işlerde kadın -dikiş dikmek, yemek yapmak gibi- başarılı olmaya eğilimlidir.[13] Ama bu kadın doktor olma aklına sahipse bir erkek gibi doktor da olabilir. O halde doktor olan bir erkekle bir kadın aynı doğayı paylaşmaktır.[14] Ayrıca Platon günümüzde bazı toplumlarda erkek işi[15] olarak değerlendirilebilecek koruyuculuk[16] işini kadınların da yapabileceğini ifade etmiştir.[17] Dolayısıyla onun söylemlerinde toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümüne karşı ifadeler bulunabilir. Bu ve benzer görüşleri göz önünde bulundurarak Platon'un kadın ve erkek eşitliğine vurgu yaptığını düşünmek ise tartışmalara sebep olmuştur. Kimileri onun görüşlerini feminist nitelerken buna karşı çıkanlar da bulunmaktadır.[18] Fakat Platon'un

---

[11] Definition of Theory in English, *https://en.oxforddictionaries.com/definition/theory*, (31.07.2018).
[12] Mehmet Evren Eken, 'Feminizm, Maskülinite ve Uluslararası İlişkiler Teorisi: Uluslararası Siyasetin Toplumsal Cinsiyeti', *Uluslararası İlişkiler Teorileri,* Derleyen: Ramazan Gözen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 446.
[13] Platon, *Devlet,* Çev: Neval Akbıyık, Lacivert Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 177.
[14] Nihal Petek Boyacı, ''Platon'da Kadın Sorunu Üzerine Bir Tartışma'', *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi),* 2014 Güz, sayı: 18, s. 206.
[15] Burada kimi toplumlarda meslekler konusunda cinsiyetçi bir bakış açısına sahip olunmasına işaret edilmiştir. Bugün kadınların güvenlik konusunda birçok mevkide yer aldığı bilinmektedir. Buna rağmen erkeklerin asker, polis gibi güvenlik ve koruma meslekleri ile ilişkilendirilmesi daha yaygındır.
[16] Bazı metinlerde bekçi ya da asker olarak da geçmektedir.
[17] Platon, *a.g.e.,* s. 179.
[18] Tartışmalar için bkz. Nancy Tuana, *Feminist Interpretations of Plato,* The Pennsylvania State University Press, 1994.; Karşıt görüşe sahip Türkçe makaleler; Platon'un cinsiyet sorunu üzerine yazmış olduğu makalesinde Hilal Çolakoğlu da Platon'un fikirlerinde kadını yüceltme amacı olmadığı bunun ideal devlete ulaşmak için tercih edildiği analizini yapmıştır. Platon'u kadını yaşadığı döneme göre daha değerli bir konumda ifade etmesi sebebiyle onu kadını ön plana çıkarmış bir filozof olarak değerlendirmek mümkündür. Hilal Çolakoğlu, ''Antik Yunan ve Platonda Cinsiyet Sorunu'', *Atatürk İletişim Dergisi*, Sayı 9, Temmuz 2015, s. 226-228.; Duygu Kocabaş ise Platon'un kadını erkekleştirme çabasına girdiğini iddia eder. Makalesinde Kocabaş, dönemin mitolojik anlatıları, sanatsal yapısı ve felsefi yapısını inceleyerek sorularına cevap aramaktadır. Kocabaş'ın iddiası; düşünürlerin fikirlerinden olduğu gibi mitolojik anlatılar ve sanat yapılarından da toplumsal cinsiyet algısı hakkında çıkarım

amacının ideal, güçlü olan devleti yaratmak olduğu ve aslında kadın ve erkek eşitliğini savunmak gibi bir kaygısının olmadığı '*Ama her şeye rağmen kadın erkekten daha zayıftır*.' açıklamasından da anlaşılabilir.[19]

Tartışma yaratan eserlerden biri de Aristophanes'e ait *Lysistrata*'dır.[20] Modern uyarlamalarında oyun savaş karşıtı ya da feminist bir bakış açısıyla sahnelense de Aristophanes'in bu yönde bir kaygısı olmadığı bu esere yönelik yazılmış bazı akademik çalışmalar tarafından iddia edilmektedir.[21] *Lysistrata*'da kadınlar cinsel bir grev ile bölgeye barış getirilmesini sağlamış ve bu oyun ile onların barışçıl olma özelliğine vurgu yapıldığı düşünülmüştür. Oyun her ne kadar kadını merkezine koysa da Aristophanes'in bunu yaparken ne derece feminist olduğu sorgulanmıştır.[22]

Fransızlar ise modern feminist düşüncenin 19. yüzyıldan daha eski bir geçmişe sahip olduğunu düşünerek Christine de Pisan'ı feminist görüşlere sahip ilk kişi olarak ifade etmiştir.[23] 1404 yılında yazdığı *The Book of The City of Ladies (Kadınlar Şehri Kitabı)* eseri ve savunduğu fikirleri ile Fransız kadın savunucularını etkilediği ve bu etkinin Fransız Devrimine kadar sürdüğü düşünülmektedir.[24]

Mary Wollstonecraft ise 1787 yılında *Thoughts on the Education of Daughters (Kız Çocukların Eğitimi Üzerine Düşünceler)* eserini yazmıştır. Ona esas ün getiren eseri ise 1789'de yazdığı *Vindication of Right of Women* olmuş ve yazar bu eseri ile

---

yapılabileceğidir. Duygu Kocabaş, ''Antik Yunanda Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Temsili'', *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, Yaz 2013, Sayı 10, s.19.

[19] Platon, *a.g.e.,* s. 177.

[20] Lysistrata M.Ö 411 yılında Klasik Atina'da sahnelenen Aristophanes tarafından yazılmış Antik Yunan komedyasıdır. Müjde Yılmaz, "Kadınların Tasviri: Aristophanes'in Lysistrata'sı ve Yunan Kadınlarının Hetairalaştırılması" Üzerine, *www.bukak.boun.edu.tr/?p=311*, (18.08.2018).

[21] Sarah Culpepper Stroup Aristophanes'in bu oyununu analiz eden bir makale yazmıştır. Makalesinde temel savı burada bahsedilen kadınların o dönemde Hetaria olarak nitelendirilen para karşılığı cinsel ilişki yaşayan metres hayatı süren kadınlar olduğudur. Sarah Culpepper Stroup, 'Designing Women: Aristophanes' Lysistrata and the Hetarization of the Greek Wife', *Arethusa,* 37, 2004, ss. 37-73.

[22]Atina ve Sparta arasında devam eden Peloponezya savaşlarını bitirmek için güçlü bir Atinalı kadın olan Lysistrata diğer kadınları örgütler ve planını açıklar. Barış gelmesi için izlenecek plan kadınların erkekleri cinsel isteklerinden mahrum bırakmasıdır. Plana göre erkekler barışa razı olacaktır. Ancient Greece Aristophanes Lysistrata, *https://www.ancient-literature.com/greece_aristophanes_lysistrata.html*, (21.12.2018).

[23] Joan Kelly, ''Early Feminist Theory and the "Querelle des Femmes", 1400-1789'', *Signs*, Vol. 8, No. 1, Autumn, 1982, s. 4.

[24] Ayrıca gene Fransız bir yazar olan Marie le Jars de Gournay 1622 yılında *The Equality of Men and Women* 1626'da *Complaints of Women* eserlerini yayınlamıştır.

feminizmin ilklerinden sayılmıştır. *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi*[25] olarak Türkçe'ye çevrilen kitabında hemcinslerini eleştirerek onlara yol haritası sunmuştur. Kadınların yaptığı hatalara da değinen Wollstonecraft bunların nasıl çözülebileceğine dair fikirlerini öne sürmüştür.[26] Eserinde topluma hâkim olan erkek bakış açısını eleştirmekle kalmamış bizzat bu bakış açısına sahip erkek ve kadın yazarları da eleştirmiştir.[27] Eser bu anlamda kapsamlı ve modern feminist çalışmaların ilk örneği olarak yerini almaktadır.

Alanyazında bir diğer önemli eser J. Stuart Mill'in *Subjection of Women* (Kadınların Köleleştirilmesi) (1869) eseridir. Harriet Hardy'nin feminist fikirleri ile beslenen bu kitap feminist literatüre önemli bir katkı olarak yer almıştır. Wollstonecraft'ın eserinde olduğu gibi bu eserde de kadınların eğitimsizliğinden kaynaklı problemlerine değinilmektedir. Evlilik içerisinde erkeğin kölesi gibi, politik anlamda bilgiden yoksun olmalarına dikkat çekilmektedir. Burada kadınların erkekler ile eşit yasalardan yararlanıp eşit haklar kazanması savunulmaktadır.[28] Mill *The Principles of Political Economy, (Politik Ekonominin İlkeleri)(1848), On Liberty (Özgürlük Üzerine)(1859)* gibi eserlerinde de bir kadın hakları savunucusu olan eşi

---

[25] Mary Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi*, Çev: Deniz Hakyemez, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

[26] Bu hataların/davranışların kadının eğitimsizliğinden kaynaklandığının altını çizen *Mary Wollstonecraft (1759-1797)* ilk olarak kadınların doğaüstü güçleri olduğunu iddia eden kişilere (falcılar, şifacılar gibi) inanmamalarını öğütler. Kadınlar bu kişilere itibar ettiği sürece eleştirilmelidir. İkinci mesele kadınların duygusallıkları, üçüncüsü ise giyim kuşama ve süse olan düşkünlükleridir. Yazar kadınların olaylara duyarlı olmayışlarını eleştirir. Çocuk yetiştirmeleri konusunda eğitimsizlikten kaynaklanan sorunlara değinir. Kadınların eğitimli ve bilgili olmasının onları hayatın birçok alanında daha güçlü ve başarılı kılacağını söyler. Bunun yolu kadınların akılları ile özgür olmasıdır. Erkeklerin sahip olduğu haklara sahip olduğunda kadınlar mükemmelleşebilir. Fakat her şeye rağmen erkeğe bağlı kalırlarsa eleştirilmeleri doğaldır. Mary Wollstonecraft, *a.g.e.*, ss. 263-284.

[27] 1792 yılında kaleme aldığı kitabında Wollstonecraft, Eski Autun papazına yazılmış eleştirel bir giriş ile başlar. Burada amacının kadın haklarını ve ulusal eğitim üzerine söylediklerinin değerlendirilmesi olduğuna dikkat çeker ve ''..kendi cinsimin haklarını savunuyorum.'' der. Beşinci bölümde ise kadınları küçük gören erkek ve kadın bazı yazarları ve eserlerini ele alır. Bunlardan en önemlisi ''*Emile''* ile Rousseau'nun eleştirisidir. Wollstonecraft eserinde ayrıca cinsellik, ahlak ve eğitim üzerine fikirlerini beyan etmiştir. Kitabının son bölümü ise kadınların sorunlarının, yanlışlarının neler olduğunu ortaya koyan bölümdür. Kadınların esas probleminin eğitimden yoksun olmaları olduğuna ve çözümün ise eğitimle sağlanabileceğine değinmiştir Ayrıca kadınların bizzat kendi eylemlerini değiştirmeleri sonucu oluşacak durumun olası değerlendirmeleri de bu bölümde ele alınmıştır.

[28] Ayşe Yaşar Ümütlü, ''John Stuart Mill, The Subjection of Women, A Penn State Eloctronic Classics Series Publication, 2006, 111s.'', Kent Akademisi, 11 (33), 2018, https://dergipark.org.tr/download/article-file/457454, (05.07.2019).

Harriet Hardy[29] ile beraber çalışmıştır.[30] Sonuç olarak bu ve benzer çalışmalar feminist görüşleri besleyen onların tartışılmasına yol açan ilk eserler olmuş ve sonraki çalışmaları da etkilemiştir.

1.1.1 Feminist Hareketler

Feminizm sözlük tanımı olarak ekonomik, siyasal, yasal haklar anlamında kadınların konumunun erkeklerle eşit olarak geliştirilmesi ile ilgili teori ve/ya da hareketleri ifade etmektedir.[31] Gün Taş tarafından bu kavram ‘‘…*toplumdaki egemen patriyarkal*[32] *düzene karşı çıkan, bu düzeni sorgulayan ve eleştirilerde bulunan, kadın haklarının ve aynı zamanda da özel veya kamusal alanda kadınların karşılaştıkları sorunların ortadan kaldırılması ve zorlukların engellenmesi için mücadele eden bir yaklaşım olarak değerlendirmek mümkündür.’’*[33] şeklinde tanımlanmıştır. Bell Hooks’a göre ise ‘‘*Feminizm cinsiyetçiliği, cinsiyetçi sömürüyü ve baskıyı sona erdirmeye çalışan bir harekettir.*’’[34] Ona göre sorun cinsiyetçiliktir. Kavramın erkek karşıtı olmakla ilgisi olmadığına ve zaman zaman kadınların da erkekler kadar cinsiyetçi olabildiğine dikkat çeken Hooks çözüm olarak feminist düşünce ve eylemi sunmuştur. Bu anlamda toplumsal cinsiyet ve feminizm birbiriyle oldukça ilişkilidir. Feminist tartışmanın temeli kadının konumunun güçlendirilmesi ve sorgulanması gibi gözükse de toplumda var olan değer yargıları ve düşünce kalıplarını eleştirmek de hedeflenmektedir.

---

[29] *Harriet Hardy (1807-1858)* isimli düşünür eşleri nedeniyle Taylor ve Mill soyadlarını almıştır.

[30] *John Stuart Mill (1806-1873)* Political Economy eserini ‘eşim ile ortak yapım’ diyerek tanımlamıştır. Buna rağmen bazı ortak yayınları yalnızca John Stuart Mill’in adıyla anılmaktadır. Sandra J. Peart, *Hayek on Mill the Mill- Taylor Friendship And Related Writings*, s. 115.

[31] Karren Offen, ‘’Defining Feminism: A Comparative Historical Approach’’, *Signs*, Vol. 14, No. 1 (Autumn, 1988), s. 123.

[32] *Patriyarşi (patriarchy*), *ataerki* kuralları babanın belirlediği bir sistemdir. Bu terim aileden hükümetin en yüksek mevkilerine her düzeyde erkek egemen olan herhangi bir sosyal sistemi tanımlamak için kullanılır ve erkek üstünlüğüne olan inanç tarafından desteklenir. Patriyarkal/Ataerkil toplumlar içinde rekabet, saldırganlık, özerklik ve bireycilik gibi eril değerler takdir edilirken, işbirliği, uzlaşmacılık, samimiyet, duygusallık gibi feminen değerler küçük düşürücü görülür. Kate Millett’e göre ataerkillik iki şekilde ele alınmalıdır. Erkekler kadın üzerinde hâkimiyet kurarken bunun bir yönü daha vardır. İkinci durumu da yaşlı erkeklerin genç erkekler üzerinde hâkimiyete sahip olmasıdır. Andrew Heywood, Küresel Siyaset, Çev: Nasuh Uslu, Haluk Özdemir, Adres Yayınları, Ankara, 2013, s. 492.; Critical Theories: Marxist, Conflict, and Feminist, *https://us.sagepub.com/sites/default/files/upm-binaries/43449_6.pdf*, s. 101, (04.05.2019).

[33] Gün Taş, ‘’Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri’’, *http://dergipark.gov.tr/download/article-file/269956*, (14.05.2019).

[34] Bell Hooks, *Feminizm Herkes İçindir: Tutkulu Politika*, BGST Yayınları, s. 9.

Yaklaşımın düşünsel gelişimi ile feminist toplumsal hareketlerin güç kazanmasının birlikte ilerlediği söylenebilir. Bu sebeple düşünceler açıklanırken feminist hareketlerin gelişim sürecine de odaklanmak gerekmektedir. Feminist hareketlerin tarihsel gelişimi konusunda Avrupa ve Kuzey Amerika'da iki dönemden bahsedilmekte bunlardan ilkinin 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktığı düşünülmektedir. Yeni feminizm denilen ikinci dalganın ise 1960'ların ortasında başladığı ifade edilmektedir.[35] Diğer görüşe göre ise feminist hareketler üç dalga halinde ele alınmış ve yaklaşım sosyal bilimlerde birçok alana etki etmiştir.[36]

Feminizmin ilk dönemindeki hareketlerin özellikleri kadınlar için oy[37], eğitim ve temel hak talepleri şeklinde olmuştur. Leslie F. Goldstein de bu dönemi tasvir ederken yasal ve politik haklarda erkekler ile eşitlik talebi, oy hakkı, kamu kurumlarında bulunma, işe ve eğitime erişim, evlilikte yasal hakların eşitliği istemlerine dikkat çekmiştir. Bu dönemde evli kadınların mülk edinmesi, çocuğunun velayeti ya da kocasının fiziksel istismar gibi konularda yasal haklar istenmiştir.[38] Avrupa ve ABD'de görülen bu birinci dalga feminist hareketlerin ortak amacı kadının temel haklarına odaklanmaktır. Birinci dalga feminizmin öncüleri arasında yer alan Mary Wollstonecraft, Maria Miller[39], John Stuart Mill, Harriet Hardy (Mill), Olive

---

[35] Helena Hirata, *a.g.e.*, s.156.

[36] Feminist hareketlerin gelişiminin dalga adı verilen dönemler ile incelenmesi yaygındır. Maggie Humm'a göre 1880-1920 arası birinci dalga feminizm, 1920-1960 dönemi ise ikinci dalga feminizm olarak sınıflandırılmıştır. Maggie Humm, *The Dictionary of Feminist Theory*, Pearson Education, 2. Basım, 2002., s. 251. Fakat ikinci dalga feminizmin 1960'larda başladığı yaygın bir görüştür. Josephine Donovan bu sınıflandırmaların yanıltıcı olduğunu ve günümüzde kullanılmasının uygun olmadığını ifade etmiştir. Buna rağmen 4. dalga feminizmden dahi söz eden çalışmalar bulunmaktadır. Josephine Donovan, *Feminist Teori*, İletişim Yayıncılık, 2013, ss.14-15., Üçüncü ve dördüncü dalga feminizm tartışmaları için bkz. Ealasaid Munro, "Feminism: A Fourth Wave?", *Political Insight*, Vol: 4, No: 2, 2013, ss. 22–25., R. Claire Snyder, ''What Is Third-Wave Feminism? A New Directions Essay'', *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 34(1), 2008, ss. 175–196.

[37] Amerika ve Büyük Britanya'da kadınlara oy hakkı için mücadele eden kampanyalar Sufrajet (Suffrage) olarak nitelendirilmiştir. 19. Yüzyılın ortalarında ortaya çıkmış ve farklı teorik duruşlardan etkilenmiştir. Oy hakkı elde etmek inancı kimileri tarafından bireysel haklar temelinde, kimilerince ise kadınların kamusal alana etki etmesi için tartışılır olmuştur. Maggie Humm, *a.g.e.*, s. 98.

[38] Leslie F. Goldstein, ''Early Feminist Themes in French Utopian Socialism: The St.-Simonians and Fourier'', *Journal of the History of Ideas*, Vol. 43, No. 1, 1982, s. 92.

[39] Eşinin soyadı nedeniyle *Maria W. Stewart (1803-1879)* olarak da anılan Miller; aktivist ve kölelik karşıtı siyahi bir öğretmendir. Kadın hakları ve siyahi kadınların hakları konusunda ders veren ilk Afrika kökenli Amerikalı kadındır. Kölelik karşıtı halka açık yaptığı konuşması ile bu konuda da ilk Afro-Amerikan olmuştur. Siyasi konular üzerine ders veren ilk Amerikalı kadın olmak gibi unvanı da bulunmaktadır. Maggie MacLean, ''Maria Stewart'', https://ehistory.osu.edu/biographies/maria-stewart , (08.07.2019).

Schreiner[40], Clara Zetkin[41], Alexandra Kollontai[42] gibi isimler feminist düşüncenin gelişiminin ilk aşamasını oluşturmuştur.[43] Birinci dalga feminizm genelde beyaz orta sınıf kadınları hedef kitle olarak alan ve liberal feminist bir görüşün hâkim olduğu dönem gibi gözükse de dönemin öncüleri arasında sayılan isimler incelendiğinde de anlaşılacağı gibi siyah kadınlar, erkek feministler ve farklı bakış açılarına sahip bireyler de bu dönemde etkin olmuştur.

1960'lı yılların ortasından 1970'li yılları kapsayan döneme kadar ise hareketlerin amacı yalnızca eşitlik talebi değil aynı zamanda patriarkal sistem ve baskıya karşı özgürleşme istemidir.[44] Bu dönemin önemli isimleri Simone De Beauvoir[45], Betty Friedan[46] ve Kate Millett'tir. Millett *Sexual Politics* (Cinsel Politika)[47] isimli aslında doktora tezi olan çalışması ile feminist düşünceye yeni bir soluk getirmiştir. İkinci dalga feminizm de denilen dönemde 'kız kardeşlik' fikri etrafında kadınlar örgütlenmeye başlamıştır. 1970 feminizmi de 'özel olan politiktir', 'kız kardeşlik

---

[40] Birinci dalganın sosyalist feministlerinden *Olive Schreiner (1855-1920)* 1911'de yazdığı Women and Labour (Kadın ve Emek) eseri ile bilinir. Ona göre kadın yönetişim ve dış ilişkilerde erkeğin yanında yer aldığında savaşlar insanlar arasındaki farklılıkları düzenleyen bir araç olmaktan çıkacaktır. Schreiner fikirleri ile aynı zaman da pasifist olarak nitelendirilmektedir. Düşünceleri ile *Vera Brittain (1893-1970)* ve *Winifred Holtby (1898-1935)* gibi feminist düşünürlerini etkilemiştir. Sarah Gamble, *The Routledge Companion to Feminism And Postfeminism,* Routledge, 2001, s. 268-290.

[41] *Clara Zetkin (1857-1933)*; Sosyalist bir perspektif ile kadın sorunları üzerine yazmıştır. Friedrich Engels ve Bebel gibi o da kadının özgürleşmesi kurtuluşunun tek yolunun kapitalist sistemi devirmek ve üretime kadının dahil edilmesi olduğuna inanmıştır. 8 Mart Dünya Kadınlar Günü'nün başlamasına yardımcı olmuştur.

[42] *Alexandra Kollontai (1872-1952),* Sovyetler Birliğinin ilk kadın bakanıdır. Orta sınıf feminist hareketine karşı olmuş bir Bolşevik feministtir. Joan Roelofs, Alexandra Kollontai: Socialist Feminism in Theory and Practice, *International Critical Thought*, 2018, ss. 166-175.

[43] Sinan Birdal, ''Feminizm'', *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, Derleyen: Şaban Kardaş, Ali Balcı, Küre Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2014, s. 256.

[44] Helena Hirata, *a.g.e.*, s. 156.

[45] *Simone de Beauvoir (1908-1986)* Fransız bir düşünürdür. Yazmış olduğu İkinci Cins kitabı ile akademik bir çalışma ürünü sunmayı hedeflese de Beauvoir eseriyle kadın hareketinin bir parçası haline gelmiştir. Kadın doğulmaz kadın olunur deyişinin sahibidir. Fikirleri ikinci dalga feminizmi de etkilemiştir.

[46] *Betty Friedan* gazeteci, aktivist ve National Organization for Women kurucu ortağıdır. Friedan 1960'lar ve 1970'ler kadın hareketinin öncülerindendir. The Feminine Mystique eseri 1963'ün çok satanları arasındadır. Debra Michals, "Betty Friedan", National Women's History Museum, 2017. *www.womenshistory.org/education-resources/biographies/betty-friedan*, (04.05.2019).

[47] *Kate Millett;* tam adıyla Katherine Murray Millett (1937, ABD-2017, Fransa) Amerikalı bir feminist yazar, sanatçı ve aktivisttir. Eserleri *Mother Millett, A.D.: A Memoir, The Politics of Cruelty: An Essay on the Literature of Political Imprisonment, The Prostitution Papers: A Quartet For Female* Voice ve Türkçeye Cinsel Politika olarak çevrilen Sexual Politics'tir. Bu eseri ile feminist hareketin amaçları ve stratejilerini açıklamıştır ve yazar bu eseri ile feminizmin önemli bir figürü olmuştur. Kate Millett (Author of Sexual Politics), *https://www.goodreads.com/author/show/150588.Kate_Millett*, *https://www.britannica.com/biography/Kate-Millett*, (03.05.2019).

güçlüdür'[48] mottoları ile hareket etmiştir. Bu fikirlerden ilki kişisel meselelerin siyasi olduğuna yapılan bir vurgu olarak dönemin öğrenci hareketlerinin sloganı olmuştur. Bu kişisel meseleler toplumsal cinsiyete dayalı şiddettir, kürtaj özgürlüğüdür, ev içi iş emeğidir. Tüm bu meseleler özünde siyasidir.[49] Beraber mücadeleye gerektirir. Dolayısıyla kız kardeşlik güçlüdür. Bu dönemdeki hareketler birliğe ve örgütlenmeye odaklanmıştır. Kadın bedeni üzerine haklar ve fikirler konusunda bilinçlenmenin başladığı yıllar olması dolayısıyla bu konuda tıbbi ve hukuki eğitimler beraberinde kürtaj ya da doğum kontrol yöntemleri gibi tartışmaları getirmiştir. Kadınlar kendilerini doğrudan etkileyen bu meseleler hakkında, kendi bedenleri üzerine, karar alan erkek politikacıların ve eril politikaların farkına varmışlardır.

1980'lerden günümüze kadar -kimilerine göre üçüncü dalga feminizm olarak adlandırılan dönemde- feminist düşünceler sosyal bilimlerin birçok alanında olduğu gibi Uİ'de de yer bulmaya başlamıştır.[50] Bu yıllar dünyadaki değişimler ile feminizmin daha çok önem kazandığı ve etkili olabildiği bir dönem olmuştur. İkinci dalga feminizm ile sağlanan örgütlenmenin tabana yayılması ve daha çok kadına ulaşabilmek hedeflenmiştir. Bu dönemde çalışmaların konularında feministler birinci ve ikinci dalga feminizmin temel amaçları dışında kadın sorunlarında daha önemsiz görülen, bir anlamda 'mikro konuları' incelemeye yönelmiştir.[51]

---

[48] İkinci dalga feminizm sık sık bu iki slogan ile ilişkilendirir. Detaylı bilgi için bkz. Carol Hanisch, *The Personal is Political*, http://www.carolhanisch.org/CHwritings/PIP.html, (08.05.2019) ve Robin Morgan, *Sisterhood is Powerful: An Anthology of Writings from the Women's Liberation Movement, Vintage Book*, 1970.

[49] Kişisel meselelerin siyasi olduğu iddiası ilk olarak 1970'de Carol Hanisch tarafından Notes from the Second Year (İkinci Yıldan Notlar)'da yer almıştır. İkinci dalga feminizmin sloganı olan bu cümle radikal feministler tarafından kişisel ve kamusal alan ayrımının yanıltıcı olduğunu belirtmek için kullanılmıştır. Bu görüşe göre erkekler kadınlara evde baskı uyguladıkları gibi bu baskıya kamusal alanda devam etmektedirler. Kadınların bu deneyimleri radikal feministler için diğer kadın gruplarını da etkileyebilecek ve onlara ilham verebilecek yeni bir politikadır. Ethel Topach, ''Personal is Political is Personal is Political'', *Journal of Social Issues*, Cilt: 50, Sayı: 1, 1994, ss. 221-244.

[50] Feminist dalgalar ve dönemleri konusunda bir fikir birliği olmadığı daha önce de belirtilmişti. 1970'lerden sonra feminizmin ilerlemesinin yeni bir dalga oluşturmaktan ziyade türler yarattığını söyleyen Andrew Heywood'un aksine Rebecca Walker ''Ben postfeminizm feministi değil, üçüncü dalgayım.'' der. Leslie Heywood'ın *The Womans Movement Today: An Encyclopedia of Third Wave of Feminism* eserinin ikinci cildinde yer alan Walker ve diğerlerinin makaleleri üçüncü dalga feminizmi açıklamak ve tartışmak üzerine olmuştur. Üçüncü dalga tartışmalarının akademik ortamda 90lı yıllarda başladığı görülebilir. Andrew Heywood, *a.g.e.*, s. 489.; Leslie Heywood, *The Women's Movement Today: An Encyclopedia of The Third Wave Feminism*, Greenwood Press, 2006.

[51] Özlem Tür, Çiğdem Aydın Koyuncu, ''Feminist Uluslararası İlişkiler Yaklaşımı: Temelleri, Gelişimi, Katkı ve Sorunları'', *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 7, Sayı 26 (Yaz 2010), ss. 6-7.

Kadınlar ile ilgili meselelerin görünürlüğünü arttıran diğer faktörler ise uluslararası alanda yapılan projelerdir. Birleşmiş Milletler'in kadınların artan talepleri doğrultusunda 1947 yılında kurduğu "Kadının Statüsü Komisyonu" (The Commission on the Status of Women) ardından Kadına Karşı Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi'ni (Committee of the Elimination of Discrimination Against Women: CEDAW) (1979) ortaya çıkarmıştır. CEDAW ile küresel anlamda bir politika yapılmış olmuştur. Mexico City (1975), Nairobi (1985), Pekin (1995) gibi şehirlerde feminist toplantılara devam edilmiştir. Bu konferanslar sivil toplum kuruluşları ve BM beraberliğinde yapılmış ve kadınların sorunlarının uide tartışılmasına da yardımcı olmuştur.[52]

Günümüzde kadınlar sahip olduğu temel haklar ile güçlense de siyasi, ekonomik temsil oranları hala mücadele gerektirmektedir. Birçok ülkede kadın ve erkeğin siyasi[53] ve ekonomik[54] anlamda eşit temsili olduğunu söylemek güçtür. Kadınların artan talepleri, örgütlenmeleri, akademik alanda kadın çalışmaları, toplumsal cinsiyet gibi konuların tartışılmaya başlanması cinsiyet eşitsizliği sorununa dikkat çekmeye çalışmaktadır. Feminist yaklaşımlar da bu eşitsizliği sorgulamak için kullanılmaktadır. Temelde var olan yapıyı erkek egemen olmakla eleştiren ve bu yapıyı toplumsal cinsiyet zemininde dönüştürmeye çalışan feminist yaklaşımlar ise bu amacın nasıl gerçekleşeceği konusunda tek bir çözüm üretmiş değildir. Öyle ki liberal, sosyalist, radikal, anarşist, yapısalcı ve post-yapısalcı, modern ve post modern feminizm gibi farklı yaklaşımlar bulunmaktadır.

---

[52] Fazlı Doğan, Duygu Özlük, ''Feminist Uluslararası İlişkiler ve Uluslararası İlişkiler Eleştirisi: Cinsiyet, Devlet ve Güvenlik'', *Selçuk Üniversitesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Sayı* 32, 2016, ss. 47-48.

[53] Politika yapma ve karar verme mekanizmalarında kadının yeri erkeğe oranla geri planda kalmıştır. 1980 yılının araştırmalarında ulusal meclisler içerisinde cinsiyet oranlarına bakıldığından erkek oranlarının yüksek olduğu görülmektedir. Türkiye için 1980 yılında mecliste kadın temsili % 0.9 oranı ile en düşük oranlardan biridir. Birleşik Krallık ise aynı yıl % 3 kadın, % 97 erkek oranına sahiptir. UNECE Statistical Database, Members of national parliament by sex 1980, *https://w3.unece.org/PXWeb2015/pxweb/en/STAT/STAT__30-GE__05-PublicAnddecision/001_en_GEPDNatParliament_r.px/sortedtable/tableViewSorted/*, (07.05.2019).

[54] 2017 yılında Avrupa Birliği için yapılan bir araştırmada kadınların günlük brüt kazancı erkeklerin kazancının %16 altında olduğu görülmüştür. Cinsiyete bağlı ücret farkının en yüksek olduğu yer Estonya %25.6, en düşük yer ise %3.5 Romanya olarak kaydedilmiştir. 2014 ve 2017 istatistikleri için bkz. Gender pay gap statistics, Eurostat, *https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Gender_pay_gap_statistics*, Mean hourly wages by profession, Eurostat, 2014, *https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/womenmen/uk_en/vis/monthlywages/index.html?lang=en*, (07.05.2019).

Klasik feminizm denildiğinde liberal feminizmden bahsedildiği görülmektedir. Feminist hareketlerin başlangıcında da olduğu gibi liberal feminizm kadınların kamu hayatının birçok alanından dışlanmış olduklarına vurgu yapmaktadır. Onlara göre liberal feminist politikaların uygulanması kadın ve erkek eşitsizliği sorununun çözümüne yardımcı olacaktır. İlerleyen senelerde liberal feminizme yöneltilen eleştirilerle ortaya çıkan sosyalist feminizme göre ise kadınlar ezilen grupların başında gelmektedir. Ataerkil yapı ve kapitalizm birbiri ile ilişkili ve birbirini sürdüren yapılardır. Kapitalist sistem ve ataerkil yapılar kadının ezilmesinin devamını sağlamaktadır. Hem Marksizm hem radikal feminizmden etkilenen bu feminizm türü analizlerinde sorunların birinden kurtulmak için hepsini bertaraf etmek gerektiğini söylemektedir.[55] Marksist feminizmin analizlerinde ise toplumsal cinsiyet değil sınıflar dikkate alınmıştır. Karl Marx ve Friedrich Engels yazdıklarında aile ve kadının durumu üzerine analizler yapmıştır. Marksist feminizmin diğer bir iddiası aile içerisinde kadının rolünün onu erkeğe bağımlı kıldığı ve gizli kölelik[56] kavramını yarattığıdır.[57]

Erken dönem feminist tartışmalardan modern feminizmin, sadece kadınların erkekler ile aynı şeyleri yapabilmesini değil erkeklerin de kadınların yaptıklarını yapabilmesini dile getirdiği görülmektedir.[58] Post modern feminizm ise belli bir kadın kategorisini reddetmektedir. Kadınlık ya da erkekliğin yaratılmış kategoriler olduğu fikrinden yola çıkarak kadın kategorisinin anlamının da tek tip olarak algılanmaması gerektiğini iddia etmektedir.[59] En basitinden beyaz batılı kadın ile siyah bir kadının sorunları farklıdır. Tek bir kadın kategorisinden söz edilemez. Bunları da göz önünde bulundurmalı ve tartışmaya dahil etmeliyiz. Post-kolonyal feminist teorisyenlerin de göstermek istediği: Feminizmin batı dışı fikirleri de ele alması gerektiğidir.[60]

Uİ akımlarında feminizme gelindiğinde, disiplinde iki tür araştırmaya işaret edildiği görülmektedir. Birinci tür kadınların temsil sorununa dikkat çekmeye ve bu

---

[55] Muhittin Ataman, *a.g.m.*, s. 18.
[56] Bu kavram ile kadınlar ve çocukların aile içinde -erkeklere oranla- daha düşük bir konumda olduğuna ve emeklerinin sömürüldüğüne vurgu yapılmaktadır. Josephine Donovan, *a.g.e.*, s. 141.
[57] *Gös. yer.*
[58] Muhittin Ataman, *a.g.m.*, s. 4.
[59] Paul R. Viotti-Mark V. Kauppi, *a.g.e*. s. 365.
[60] Muhittin Ataman, *a.g.m.*, s.21.

sorunu çözmeye odaklanır. İkincisi ise kadınların tarih içerisinde rollerinin yok sayıldığı fikrine inanarak ile bunu göstermek amacındadır.[61] Bir sonraki bölüm feminist çalışmaların Uİ'yi nasıl ele aldığını ve disipline katkısını gösterecektir.

1.2 Uluslararası İlişkilerde Feminist Yaklaşımlar

1980'ler hem yeni konuların disiplin içinde yerini alabilmesi hem de yeni teorileri bünyesine katması açısından verimli bir dönem olmuştur. İngiliz Uİ, bu dönem boyunca klasik gerçekçi gelenekte, özellikle güvenlik alanında devam eden çalışmalar ile uluslararası toplum, normatif teori ve uluslararası politik ekonomi tarafından meşgul edilmiştir. Bu dönemde Birleşik Krallık'ta bile hiçbir paradigmalar arası tartışmada tek bir Uİ teorisi alana hükmetmemiştir. Tersine realizm/neo-realizm, küreselleşme/çoğulculuk (globalism/pluralism) ve neo-marksizm/yapısalcılık (neo-marxism/structuralism) olarak ifade edilen bu 3 paradigma birbirleriyle yarışan fikir akımları olarak görülmüştür. Bunlardan ilk iki paradigmanın Amerikan ve İngiliz Uİ içinde yaygın olduğu söylenebilir. Üçüncü tartışma içindeki Neo-Marksist paradigmada yer alan Eleştirel Teori ise Uİ içinde daha radikal kanatın İngiliz temsilcisi olarak düşünülebilir.[62] Uİ'de feminist yaklaşımlar ise farklı gelenek ve paradigmalardan beslenmiştir.

Uİ disiplininde feminist yaklaşımın önder ismi J. Ann Tickner'a göre toplumsal cinsiyet ile Uİ tanışması misafirperver bir karşılaşma değildir. Siyaset bilimi ve Uİ toplumsal cinsiyet çalışmalarına misafirperver olmamıştır.[63] Fakat 1980'li yıllarda disiplinde bir dizi gelişmeler yaşanmaya başlamış bu değişimde dönemin koşullarının etkisi büyük olmuştur. Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile uluslararası sistemde hâkim olan iki kutuplu yapı sona ermiş ve bu da artık disiplinin farklı konuları tartışabilmesine zemin oluşturmuştur. İnsanlar artık kendilerini yalnızca milliyetleri ile değil ırksal, dinsel ve cinsel kimlikleri ile ifade edebileceklerini görmüştür.[64] Farklı konuların tartışılabilmesi öncelikleri de değiştirmiştir. Bir önceki bölümde de bahsedildiği gibi feminist toplumsal hareketlerin giderek kurumsallaşması ve ui'ye

[61] Paul R. Viotti-Mark V. Kauppi, *a.g.e.,* s. 364.
[62] Christine Slyvester, *a.g.e.,* s. 5.
[63] J. Ann Tickner, Gendering World…, s. 146.
[64] Özlem Tür-Çiğdem Aydın Koyuncu, ''Feminist Uluslararası İlişkiler Yaklaşımı: Temelleri, Gelişimi, Katkı ve Sorunları'', *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt 7, Sayı 26 (Yaz 2010), s. 6.

etki edebilmesi önemlidir. Tüm bunlar Uİ içerisinde kadın sorunlarının görünür olmasını ve feminist yaklaşımların gelişmesini etkilemiştir. Toplumsal cinsiyetin Uİ disiplininde tartışılması söz konusu olmuştur.

Uİ'de 1980'li yıllarda Kenneth Waltz ve Hedley Bull'un çalışmaları dikkat çekmiştir. Bu yıllarda teorisyenler savaşları önlemek ya da çatışmalara çözüm bulmak mümkün olabilir mi sorusunu tartışmıştır.[65] 1980'lerde Kenneth Waltz ve Hedley Bull'un fikirleri etkili olsa da dönemin kapanışı Cynthia Enloe'nun önemli eseri *Muzlar, Plajlar ve Askeri Üsler* ile olmuştur. Özel olan politiktir söylemine ek olarak Enloe *''Özel olan küreseldir. Küresel olan toplumsal olarak cinsiyetlendirilmiştir.''*[66] yorumunu yapmıştır. Enloe bu eseriyle dönemin ana akım çalışmalarının aksine Uİ'nin salt devletlerden ve soyut toplumlardan oluşmadığını vurgulamıştır.[67] Enloe gibi bazı araştırmacılar toplumsal cinsiyet boyutu ile savaş arasında bağ kurmuş ve disiplinde hâkim olan geleneksel tartışmaların aksine savaş ve toplumsal cinsiyeti tartışmaya başlamışlardır.

Feminist yaklaşım Uİ disiplini içerisinde sadece birkaç ismin çalışması ile sınırlı kalmamıştır. Uİ disiplini içinde feminist teorinin gelişimine katkı sağlayan diğer isimler Sandra Harding, Laura Sjoberg, Paul Kirby, Marysia Zalewski, Christine Slyvester gibi akademisyenler olmuştur.[68] Burada değinilmesi gereken önemli bir isim de Jean Bethke Elshtain'dir. Yazar *Public Man, Private Woman (Kamusal Erkek, Özel Kadın)* (1981) *ve Women and War (Kadınlar ve Savaş)* (1987) eserleriyle toplumsal cinsiyet olgusuna dikkat çekmiştir. *Women and War* eserinde haklı askerler, güzel ruhlar[69] tezinden yola çıkarak toplumca sahip olunan savaşçı asker, naif kadın imajını

---

[65] Waltz savaşı açıklarken uluslararası çatışma ve insan davranışlarına önem vermiştir. Fakat insan doğasının -aslında erkeğin doğasının- savaşçı olması savaşların tek nedeni değildir. Ona göre devletlerin yapıları ve uluslararası anarşinin de savaşı analiz ederken değerlendirilmesi gerekmektedir. Paul R. Viotti-Mark V. Kauppi, *a.g.e.,* ss. 96-104.

[66] Cynthia Enloe, *Muzlar, Plajlar, Askeri Üsler: Feminist Bakış Açısından Uluslararası Siyaset*, 2000 Basımına Önsöz, Çitlembik Yayınları, İstanbul, 2003.

[67] Christine Sylvester, *Feminist International Relations: An Unfinished Journey*, Cambridge University Press, 2004, s. 3.

[68] Uİ'de feminist yaklaşımlar hakkında detaylı bilgi almak için Christine Slyverster'ın *Feminist International Relations: An Unfinished Journey* ve Peterson, V. Spike *Gendered States: Feminist Visions of International Relations Theory* gibi eserlerine başvurulabilir.

[69] Hegel'in güzel ruhlarının temsilcisi kadınlardır. Batının savaş konusundaki egemen söylemi kadınların saf ve erdemli varlıklar oluşu, erkeklerin ise başkalarına zarar vermek konusunda isteksiz ama savaşmak için hazır olmalarıdır. Elshtain felsefe, siyaset teorisi, edebiyat ve popüler kültüre derinlemesine yerleşen bu arketiplerin kadın ve erkeklerin savaşta gerçekten ne yaptığını anlamamız

sorgulamıştır. Ona göre kadınlar tarih anlatılarında eksiktir. Birçok kadına savaşlarda yok gibi davranılır ve kadının korunan bir varlık olduğu fikri sürdürülür. Elshtain eseri ile kadının savaşta nasıl yer aldığını ortaya koymak istemiş ve o zamana kadar Uİ'de yapılmayan bir feminist çalışma sunmuştur.[70]

Toplumsal cinsiyet, feminizm, güvenlik ve Uİ minvalindeki çalışmalar incelendiğinde daha önce de bahsedildiği gibi bu konuda eserler yazmış önemli isimlerden birisi Enloe olacaktır.[71] Uluslararası siyaseti feminist boyutuyla ele aldığı *Muzlar, Plajlar ve Askeri Üsler*[72] kitabı bu çalışma için de önemli bir kaynaktır. Burada kadınlık ve erkeklik ile ilgili yaklaşımları yalnızca kültürel değil siyasi olarak da ele almak gerektiğine vurgu yapan Enloe toplumsal cinsiyetin günlük hayata, siyasete, ekonomiye, turizme, militarizme ne denli etki ettiğine dair analizlerine yer vermektedir. Bunları örnekler ile ifade etmektedir. Kitabın bu çalışma için önemi militarizm içindeki toplumsal cinsiyet ilişkilerini eleştirel bir şekilde yansıtmasıdır ve bu ilişkiler Bosna Savaşı'nı anlamaya çalışırken kullanılabilir.[73]

Uİ akademisyeni Sjoberg'e ait eserler ise bu çalışmanın konusu olan toplumsal cinsiyet ve savaş çevresinde şekillenmektedir. Yazarın *Toplumsal Cinsiyet, Savaş ve Çatışma: Savaşın Feminist Teorisi* adlı kitabı çalışmanın ana başvuru kaynaklarından biridir. Yazar eserde Uİ bağlamında toplumsal cinsiyet ve savaşı ele alırken bunu teorik olarak yapması sebebi ile çalışmanın önemli bir yol göstericisi olmuştur. Onun

konusunda biz kör ettiğini iddia eder. Christine L. Williams, ''Women and War by Jean Bethke Elshtain; Behind the Lines: Gender and the Two World Wars by Margaret Randolph Higonnet; Jane Jenson; Sonya Michel; Margaret Collins Weitz'', *Gender and Society*, Vol. 3, No. 1 (Mar., 1989), s. 127.

[70] Paul R Viotti-Mark V. Kauppi, *a.g.e.*, s. 366.

[71] Clark University'de Profesör olarak çalışmalarını sürdüren Enloe başarılarından ötürü Peace and Justice Studies Association (PJSA) tarafından Howard Zinn Lifetime Achievement in Peace Studies Award'a layık görülmüştür. Toplumsal cinsiyet ve militarizasyon konusunda birçok eseri vardır.

[72] Bu çalışma için ''Milliyetçilik ve Erkeklik'' ile ''Askeri Üslerdeki Kadınlar'' bölümleri önemlidir. Her iki bölümde de militarizm ve toplumsal cinsiyet ilişkisine dair teorisyenin analizleri yer almaktadır. Kitabın ilgili olayları fotoğraflar ve hikayeler ile sunması ise anlatımın daha etkili olmasına yardımcı olmuştur. Yazarın dili siyaset hakkında bilgisi olmayanlar için anlaşılması zor olabilir. Bu anlamda kitabın bazı bölümleri ek okuma gerektirebilir. Bunun için de yazar kitap içerisinde ek kaynaklar önermiştir. Cynthia Enloe, *Bananas, Beaches and Bases: Making Feminist Sense of International Politics,* University of California Press, 2000., Cynthia Enloe, Muzlar, Plajlar, Askeri Üsler: Feminist Bakış Açısından Uluslararası Siyaset, Çeviren: Berna Kurt, Ece Aydın, Çitlembik Yayınları, İstanbul, 2003.

[73] Enloe ordu içindeki toplumsal cinsiyet ilişkilerini açıklarken cinsellik, fuhuş gibi konulara da vurgu yapmıştır.

editörlüğünde hazırlanan *Gender and International Security: Feminist Perspectives*[74] eserinde ise cinsiyetçi bakış açısından güvenliği düşünmek bölümüyle başlayarak cinsiyetçi güvenlik teorileri, cinsiyetçi güvenlik aktörleri ve cinsiyetçi güvenlik sorunsallarını açıklanmaktadır. İlk bölüme Slyvester ‘‘War, Sense and Security’’ makalesi ile katkı yapmış ve savaş deneyimlerine odaklanmıştır. Bu çalışmanın da deneyimleri önemsemesi nedeniyle ilgili makale önemli bulunmuştur. Deneyimlere odaklanan bir diğer kaynak ise kadın ve savaş arasındaki ilişkiyi inceleyen Cynthia Cockburn[75]'un eseridir. Yazarın *Mesafeyi Aşmak Barış Mücadelesinde Kadınlar*[76] kitabı toplumsal cinsiyeti savaş ve barış içerisinde ele alarak inceleyen sınırlı sayıda çalışmanın içerisinde yer alması ve bunu örnek olaylar ile incelemesi açısından önemli bir eserdir. Kitabın bir bölümü ‘‘Bosna-Hersek: Parçalanan Yugoslavya’da Kadınlar’’ başlığına ayrılmıştır. Bu bölümde toplumsal cinsiyet ilişkileri yanında, milliyetçilik, güç, iktidar ilişkileri de ele alınmıştır. Savaşın yaşandığı bölgede kadınların kurduğu derneklerden biri olan ‘‘Medica Kadın Terapi Merkezi’’ ise bir sonraki alt başlıkta anlatılmıştır. Eser böylelikle hem savaş öncesi Yugoslavya hem savaş sırasında kadın hareketleri hem de sonrasında bölgedeki kadın dayanışmasını anlatarak genel bir çerçeve çizmiştir. Bu eser ‘toplumsal cinsiyet rollerinin Bosna Savaşı’nı anlamada etkili olabileceğini’ iddia etmektedir. Yazara ait ‘‘Buradan Baktığımızda: Kadınların Militarizme Karşı Mücadelesi’’[77] ikinci önemli eserdir. Kitap feminist teori, toplumsal cinsiyet ve savaş üzerine teorik bilgiler vermenin yanı sıra yazarın saha çalışmalarına dayanmaktadır. Cockburn bu çalışmasını; ‘‘*Bu kitap savaşa saplanan, savaşta kurtulan, savaşı gözlemleyen ve protesto eden sayısız kadının yaşam deneyimleri üzerine kuruldu.’’ şeklinde tanıtmıştır.*[78] *Cockburn burada da deneyimleri ortaya*

[74] Laura Sjoberg, *Gender and International Security: Feminist Perspectives*, Routledge, 2009.
[75] Kendisini *‘‘Toplumsal cinsiyet çalışmaları ve barış-çatışma çalışmalarının kesişiminde çalışan feminist bir araştırmacı olarak’’* niteleyen yazarın diğer eserleri şunlardır; *From Where We Stand: War, Women's Activism and Feminist Analysis*, Zed Books, *Antimilitarism: Political and Gender Dynamics of Peace Movements*, Palgrave, 2012., Cynthia Cockburn, Gender and Women's Studies Center of Excellence (SU Gender), Cynthia Cockburn, https://sugender.sabanciuniv.edu/en/cynthia-cockburn, (14.12.2018).
[76] Cynthia Cockburn, *Mesafeyi Aşmak: Barış Mücadelesinde Kadınlar*, Çev: Ebru Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
[77] Cynthia Cockburn, *Buradan Baktığımızda: Kadınların Militarizme Karşı Mücadelesi*, Çev: Füsun Özlen, Metis Yayınları, 2009.
[78] Yazar bu çalışması için 15 ülkeden 252 kadın ile iletişime geçmiş onlarla mektuplaşmış, söyleşiler yapmış, ziyaretler gerçekleştirmiştir. Bu çalışmalar sonunda Sırbistan'daki anti militarist kadınlar hakkında hazırlamış olduğu bölüm kadın dayanışmasının Yugoslavya'da ne denli güçlü olduğunu ve

çıkarıp analiz etmeyi amaçlayan nitel bir çalışma sunmuş ve bu çalışma için örnek oluşturmuştur.

Türkiye'de oluşturulan yazında ise Uİ'e feminist yaklaşım bağlamında katkı sağlayan Çiğdem Aydın Koyuncu'nun makaleleri dikkat çekmektedir. Bu çalışmada da araştırmacının ilgili makalelerine sık sık başvurulmuştur.[79] Koyuncu'nun Uİ disiplininde feminist yaklaşımları anlattığı makalesi yaklaşımları kavramak için kısa fakat eleştirel bir giriş sayılabilir. Fazlı Doğan ve Duygu Özlük tarafından yazılan *Feminist Uluslararası İlişkiler ve Uluslararası İlişkiler Eleştirisi: Cinsiyet, Devlet ve Güvenlik*[80] makalesi de bu şekilde değerlendirilmelidir. Muhittin Ataman'ın *Feminizm: Geleneksel Uluslararası İlişkiler Teorilerine Alternatif Yaklaşımlar Demeti*[81] makalesi ise bu iki makaleye göre daha kapsamlı olan bir içeriğe sahiptir. Bu çalışmanın kuramsal çerçevesini oluşturulurken de bu makaleler önemli bulunmuş ve içeriklerinden yararlanılmıştır. Koyuncu'nun eleştirel bir bakış açısıyla kadının dış politikadaki yerini ortaya koymaya çalıştığı makalesinde ise feminist değer yargıları sorgulanmıştır. Bu makalesinde göstermeye çalıştığı kadınların politika yapma süreçlerindeki rolleri ile feminist yargıların paralel olup olmadığıdır. İlerideki bölümlerde Bosna Hersekli kadınların karar verme süreçleri üzerine rolleri tartışılacağı için Koyuncu'nun makalesi önemlidir. Çiğdem Akgül'ün *Militarizmin Cinsiyetçi Suretleri: Devlet, Ordu, Toplumsal cinsiyet*[82] isimli tezi ise militarizm ve cinsiyet

savaşa rağmen bölgede büyüyen feminist hareketi gözler önüne sermektedir. Bu da bölgedeki toplumsal cinsiyet ilişkilerine dair bir izlenim sahibi olmaya yardımcı olacaktır. Özellikle üçüncü bölüm bunu anlamak konusunda etkili bulunurken bölgesel analizler dışında yazarın yapmış olduğu teorik açıklamalar da incelenmelidir. Toplumsal cinsiyete dayanan militarizm ve savaş analizi ile sekizinci, feminizm ile savaş bağlantısı kurduğu son bölüm ise göz ardı edilmemelidir. Kadın protestolarının metodolojisi bölümü ileri bir okuma olarak yararlı olacaktır. Genel anlamda oldukça akıcı bir dil ve mülakatlardan alıntılar ile devam eden bu çalışma kadın çalışmaları, barış çalışmaları, toplumsal cinsiyet meseleleri ile ilgilenen araştırmacılar için önemli bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Cynthia Cockburn, *a.g.e.*, s. 11.

[79] İlgili makaleler: ''Feminist Uluslararası İlişkiler Yaklaşımı: Temelleri, Gelişimi, Katkı ve Sorunları'', *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 7, Sayı 26 (Yaz 2010), ss. 3-24. (Özlem Tür ile birlikte), ''Dış Politika Karar Verme Mekanizmalarında Kadının Yeri'', *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 44, Sayı 1, ss. 99-120.; ''Feminist Uluslararası İlişkiler Yaklaşımları Açısından Güvenlik Konusunun Analizi'', *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 67, Sayı 1, ss. 111-139.; Laura SJOBERG (Der.), Cinsiyet ve Uluslararası Güvenlik: Feminist Bakış Açısı, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 8, Sayı 31, Güz 2011, ss. 119-124.

[80] Fazlı Doğan-Duygu Özlük, *a.g.m.*, ss. 43-60.

[81] Muhittin Ataman, ''Feminizm: Geleneksel Uluslararası İlişkiler Teorilerine Alternatif Yaklaşımlar Demeti'', *Alternatif Politika*, Cilt. 1, Sayı. 1, Nisan 2009, ss. 1-41.

[82] Çiğdem Akgül, *Militarizmin Cinsiyetçi Suretleri: Devlet, Ordu, Toplumsal Cinsiyet*, Dipnot Yayınevi, 2011.

arasındaki ilişkileri ortaya koyan bir çalışmadır. Akgül'ün çalışması Bosna Savaşı ve toplumsal cinsiyet ilişkilerini analiz ederken yararlı olacak bir eserdir.

Siyaset içerisinde kadın ve erkek nerede yer almaktadır?, Karar vericiler kimdir?, Barış yanlısı olanlar ve savaş yanlısı olanlar kimdir?, Militarizm ve cinsiyet ilişkisi nasıldır? gibi birçok soru toplumsal cinsiyet, güvenlik ve siyaset ilişkisini sorgulatmak istemektedir. Bu tartışmalar Uİ ve Siyaset Bilimi içerisinde oldukça yeni tartışılmaya başlanmış sorulardır. Alan yazında bu konuda yazılan eserler olsa da araştırılmaya devam edilmektedir.[83] Öyle ki birçok üniversite ve kuruluş toplumsal cinsiyet alanındaki çalışmaları arttırmayı hedeflemektedir.[84] [85]

Bu çalışmada da Uİ kavramları açıklanırken toplumsal cinsiyetin göz ardı edildiği fikri ile güvenlik ve savaş gibi kavramlar yeniden ele alınacaktır. Yapılmak istenen yeni bir tanımlamadan ziyade güvenliği ya da savaşı nasıl anlamamız gerektiği hakkında yeni bir bakış açısı oluşturmaktır. Fakat öncelikle toplumsal cinsiyet ile başlamak gerekmektedir çünkü diğer kavramları açıklarken buna ihtiyaç olacaktır. Toplumsal cinsiyet bir kategori olarak inşa edici bir yöne sahiptir. Bir sonraki başlıkta da kavram bu açıdan incelenecektir.

---

[83] Toplumsal cinsiyet tartışmaları hakkında yapılan diğer çalışmalar için bkz. Arianna Huffington, Bookauthority, 81 Best Gender Studies Books of All Time, *https://bookauthority.org/books/best-gender-studies-books?t=tle7jj&s=author&book=0199755922*, (04.05.2019), Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Yüksek Lisans Sınavına İlişkin Tavsiye Edilen Okuma Listesi, *http://www.sosyoloji.hacettepe.edu.tr/cinsiyetcalismalari.pdf*, (04.05.2019), İletişim Yayınları, Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları, *https://www.iletisim.com.tr/alan/kadin-ve-toplumsal-cinsiyet-calismalari/268*, (20.03.2019).

[84] Avrupa Birliği ''GEMMA Erasmus Mundus Masters Degree in Women's and Gender Studies'' isimli programı ile bu alanda yüksek lisans çalışmalarını teşvik etmektedir. The International Feminist Journal of Politics tarafından verilen Enloe Award ile makalesi başarılı bulunan araştırmacılar desteklenmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Erasmus Mundus Master´s Degree in Women's and Gender Studies, *https://masteres.ugr.es/gemma/*, (15.05.2019)., International Feminist Journal of Politics, Enloe Award, *https://www.ifjpglobal.org/enloe-award/*, (15.05.2019).

[85] Türkiye'de birçok üniversite toplumsal cinsiyet ile ilgili akademik çalışmalar yürütmektedir. Trakya Üniversitesi de Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları anabilim dalında eğitim vermektedir. Sabancı Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Mükemmeliyet Merkezi (SU Gender) Şirin Tekeli araştırma ödülü ve Dicle Kohacıoğlu makale ödülü ile bu alandaki çalışmaları desteklemektedir. Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Mükemmeliyet Merkezi (SU Gender), Dicle Kohacıoğlu Makale Ödülü, *https://sugender.sabanciuniv.edu/dicle-kogacioglu-makale* ve Şirin Tekeli Araştırma Ödülü, *https://sugender.sabanciuniv.edu/tr/sirin-tekeli-arastirma-odulu*, (15.05.2019)., Diğer çalışmalar: Dergipark, Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi, *http://dergipark.gov.tr/mukatcad/archive*, (04.05.2019), Ka-der, Kadın İstatistikleri, *http://ka-der.org.tr/kadin-istatistikleri/*, (04.05.2019), Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, *http://kadineserleri.org/*, (04.05.2019).

1.3 İnşacı Bir Kavram Olarak Toplumsal Cinsiyet

Toplumsal cinsiyetin ilk olarak bir uluslararası sözleşmede yer alması İstanbul Sözleşmesi (2014) ile olmuş ve 3. Maddede '*belli bir toplumun kadınlar ve erkekler için uygun gördüğü sosyal olarak inşa edilen roller, davranışlar, etkinlikler ve yaklaşımlar anlamına gelir*.' şeklinde tanımlanmıştır.[86] Bu kavram yalnızca bir sözleşmede görebileceğimiz bir ifade değildir. Toplumsal cinsiyet pratikleri günlük hayatta sık sık görülebilir. Aslında insan doğduğu andan itibaren toplumsal cinsiyetin etkisi altında kalmaktadır. Bireyler dünyaya geldiğinde sahip olduğu biyolojik cinsiyetinden ötürü kadın ya da erkek olarak algılanmaktadır.[87] Ayrıca sahip olduğu cinsiyetle ilgili olarak yaşadığı kültürün inşa ettiği şekilde birtakım değerler ile de bazı bakış açılarını pekiştirmektedir. Örneğin bu kültürel olarak inşa edilen toplumsal cinsiyet değerleri renkler dahil, kişilerin tutumları, kıyafetleri, hobileri, işleri ve yaptığı sporları etkilemektedir. Beauvoir'un '*Kadın doğulmaz, kadın olunur*.' sözü de bu görüşü desteklemektedir. Başka bir deyişle; insanlar eşit doğmakta fakat toplum tarafından kadın ya da erkek inşası oluşturulmaktadır.[88]

Toplumsal cinsiyetin inşa sürecinde çevresel etkenler önemlidir. Bu çevresel etkenler okul, aile, medya, arkadaş çevresi bireyler olabilir. Bireylerin çocukluğundan itibaren hayatına etki eden bu faktörler toplumsal cinsiyet rolleri anlayışlarını da yaratmaktadır. Denise M. Horn'un makalesinde toplumsal cinsiyetin dört kavram etrafında şekillendiğine dikkat çekilmiştir. Bu dört element; semboller, bu sembollerin

---

[86] Detaylı bilgi için bkz. Council Of Europe Convention On Preventing And Combating Violence Against Women And Domestic Violence, https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/0900001680084 82e, (02.07.2019) Kadriye Bakırcı, Türk Kadınlar Birliği, İstanbul Sözleşmesi, http://www.turkkadinlarbirligi.org/tr/k0urumsal/5/İstanbul+Sözleşmesi, (29.04.2019).

[87] Kimilerine göre yalnızca tek cinsiyetlilik mümkün iken diğer görüşe göre iki cinsiyet vardır. Cinsiyet farklılığı teorisyenleri de bu durumu üç başlıkta açıklamışlardır; *evrenselcilik, farklılıkçılık, postmodernizm ve queer.* Evrenselcilik bireylerin eşit olduğunu iddia eder dolayısıyla bir olmaya vurgu yapar. İkinci görüş ise cinsiyetlerin farklılığına ve birçok toplumca kabul görülen ikiliğe vurgu yapar. Savunulan diğer görüş ise aynı cinsten iki varlık olduğu inanışıdır. Bu anlamda kadın ya da erkek olmanın bir farkı yoktur çünkü zaten cinsiyetler yoktur. Laura Sjoberg de yalnızca biyolojik cinsiyetin tek başına yeterli olmayacağını bunu detaylandırmak gerektiğini söyler. Ona göre kavrama ayrıca trans bireyler de katılmalıdır. Helena Hirata, *a.g.e.,* ss. 70-75., Laura Sjoberg, *Toplumsal Cinsiyet, Savaş ve Çatışma,* s. 23.

[88] Helena Hirata, *Eleştirel Feminizm Sözlüğü*, Çeviren: Gülnur Acar, 2009, s. 83.

normatif yorumları, siyaset ve öznel kimlik olarak belirtilmiştir.[89] Beauvoir ise kendisi ile yapılan bir televizyon röportajında neden feminist olduğunu açıklamakta ve sunucunun ‘‘Biyolojik farklılıklar daha sonraki bireysel davranışlarda hiçbir rol oynamaz mı?’’ sorusuna cevaben *‘‘Elbette rol oynuyor. Fakat bu farklılıklara yapılan vurgu ve verilen önem, çevrelerindeki toplumsal bağlamdan gelmektedir.’’*[90] diyerek yanıt vermektedir. Simone de Beauvoir'ın bahsettiği bu toplumsal bağlam bahsi geçen çevresel etkenler, Horn'un dört elementi ve algılarımızla ilgili sayılabilir.

Toplumsal cinsiyetin üretilmesi konusunda Spike Peterson'ın yaptığı analize değinmek de yararlı olacaktır. Ona göre feminizm yapı sökümcü (deconstructive) ve yeniden inşacı (reconstructive) olarak tanımlanmıştır. Bu görüşü çerçevesinde Peterson toplumsal cinsiyetten de sosyal bir yapı olarak bahsetmektedir. Ona göre toplumsal cinsiyet biyolojik açıklamalarımızı şekillendirmektedir. Diğer bir ifade ile toplumsal cinsiyet 'cinsiyeti' de inşa etmektedir. Bedenlerimizi ve nasıl kadın ya da erkek doğulmadığını anlamamıza yardımcı olmaktadır. İkinci olarak toplumsal cinsiyet kadın ve erkek ile ilgili terimlerin eril ve feminen ile ilişkisinin nasıl olduğunu sorgulatmaktadır. Toplumsal cinsiyet dikkatimizi eril ve feminenin birbirine bağımlılığına odaklamaktadır. Örneğin kadın çalışmaları düşünüldüğünde bunlar yalnızca kadınlar hakkında değil erkekler hakkındadır da çünkü bir yapının ne kadar eril olduğuna bakarken karşısına feminen bir değer koyulmaktadır.[91] Bu durum ötekileştirmek ile de benzer bir sürece sahiptir. Sonuç olarak toplumsal cinsiyet; algılarımızla inşa edilen ve algılarımızı da yaratan bir kavram olarak düşünülebilir.

Yapılan açıklamalarda da görüldüğü gibi toplumsal cinsiyet inşa edici özelliğe sahip bir kavram olmakla beraber bu özelliği nedeniyle zaman içerisinde anlamı değişebilir ve bu anlama farklı ifadeler yüklenebilir. Bu konudaki araştırmalar ya da farkındalık çalışmaları ile kavramın içeriğine etki edilmesi de muhtemeldir. Birçok toplumsal cinsiyet çalışmacısının yapmaya çalıştığı da cinsiyetler arası mevcut olan eşitsizliğe vurgu ile cinsiyet eşitliğini temin etmeye çalışmaktır.

---

[89] Denise M. Horn, ‘‘Boots and Bedsheets: Constructing the Military Support System in a Time of War’’, *Gender, War, and Militarism: Feminist Perspectives,* Der: Laura Sjoberg, Sandra Via, Praeger Security International, 2010, s. 60.

[90] Simone de Beauvoir, Why I am a Feminist? (1975), Çev: Ümid Gurbanov, Uğur Demir ve Ahmet Ümit Köksal, *https://www.youtube.com/watch?v=VUWOl61uG5s*, (17.05.2019).

[91] V. Spike Peterson, *Gendered States*, Lynne Rienner Publisher, 1992, s. 9.

2 FEMİNİST GÜVENLİK YAKLAŞIMI

Feminist düşünürler toplumsal cinsiyet analizini Uİ'in teorik çerçevesini yeniden inşa etmek için kullanmışlar ve güç, güvenlik, egemenlik gibi temel kavramlardaki eril bakış açılarını göstermeye çalışmışlardır.[92] Artık bu kavramların erkek egemen bakış açısıyla şekillendiği ve erkeklerin deneyimlerine dayandığı tartışılır olmuştur. Uİ'de feminist teorisyenlerden Tickner da 1980'lerin sonunda feministlerin disipline toplumsal cinsiyet odaklı baktığında alanının oldukça cinsiyetlendirilmiş olduğunu gördüklerini ifade eder. Ona göre disiplin erkek merkezci görülen Niccolo Machiavelli ve Thomas Hobbes gibi düşünürlerin fikirleri üzerine inşa edilmiştir.[93]

Tickner'a göre Uİ'de feminist düşünürler toplumsal cinsiyete duyarlı bakış açılarını disiplinle mücadele etmek için dört yolla kullanmaktadır. İlk yol bilimin epik modeli (the heroic model of science) olarak ifade edilmiştir. Burada vurgulanmak istenen bilimden yola çıkarak Ul'in yapısını göstermektir. Bilimdeki devrimin erkekler tarafından yapıldığı bunun da 'bilginin sahibinin erkek olduğu' düşüncesini yarattığı ifade edilmiştir. Hem doğa bilimleri hem sosyal bilimlerde bilginin sahibi erkekler olarak gösterilmiştir ve kadın duygusallık ve akılcı olmamak (irrationality) ile ilişkilendirilmiştir.[94] Peterson da erkeğin kendini bilinen ve nesne olan kadından ayırdığını ve bilen (knower), özne olarak konumlandırdığını iddia etmiştir. Bu süreç kadının ve doğanın ikincil konuma yerleştirilmesinde etkilidir.[95] Dolayısıyla Enloe kadının bilginin inşası sürecinden ayrı düşünüldüğü bu yapının ya da bu bilim modelinin sorgulanmasına işaret etmektedir. İkinci yol temel efsanelere odaklanmak ile olmalıdır; Machiavelli ve Hobbes'un düşünceleri gibi efsaneler. Yapılması gereken üçüncü şey disiplindeki temel kavramlara meydan okumaktır. Güvenlik, güç, egemenlik gibi temel kavramlar üzerine çağdaş feminist yaklaşımcıların yeni anlayışları olmuştur. Tickner devlet üzerindeki bazı yeni yapılandırmalara odaklanmayı önermiştir. *Searching For The Princess? (Prensesi Aramak?)* makalesinde prens ve prenseslere vurgu yapmış ve modern devletlerin prenslerinin

[92] Jacqui True, ''Feminism and Gender Studies in International Relations Theory'', *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*, s. 5.
[93] J. Ann Tickner, *Searching for...*, s. 45.
[94] J. Ann Tickner, *Gendering World Politics*, Columbia University Press, New York, 2001, s.33.
[95] V. Spike Peterson, *a.g.e.*, s. 38.

kapasitesini arttırmak için savaşa gittiğinden bahsetmiştir. Öyle ki 16. ve 17. yüzyıl devletleri bağımsız krallar ile tanımlanmaktadır. Ona göre 17. yüzyıl Avrupası'nda savaş; 'kral ve prenslere macera ve şöhret getiren bir olgu' olmuştur. Ün, zenginlik ve kadınlar ise savaşı kazanana hediye olarak verilmiştir.[96] Dolayısıyla son olarak kadın deneyimlerini yeniden yazmak gerekmektedir.

Tickner prensesleri bulmak gerektiğinin altını çizmiştir. Alan yazında önemli bir yeri olan makalesinde *''Hem Uİ hem de uluslararası siyasette prensesler kısıtlıdır, prensler ise boldur.*'' demiş ve Machiavelli *The Prince*'i örnek göstermiştir.[97] Bu analizi ile dikkatleri Machiavelli'nin eserinin irdelenmesine çekmiştir. *The Prince* eserinde bir liderin, hükümdarın nasıl olması gerektiği anlatılmıştır. Bu kitaptaki hükümdar bir erkek yani prens olarak anlatılmıştır. Kaç çeşit hükümdarlık vardır ve bunlar nasıl elde edilir bölümü ile başlayan eser, hükümdarların davranışlarının nasıl olması gerektiğine dair öğütler de içermektedir. Söz konusu eserde Tickner'ın fark edilmesini istediği noktaları bulmak ise çok zor olmayacaktır. Tickner'ın da işaret ettiği gibi metnin içerisinde çok az kadın ve kadınlar kelimesinin geçtiği görülebilir. Kadınlardan bahsedildiğinde ise onlar hükümdarlar gibi güçlü bir karakteri yansıtmamaktadır.

On yedinci bölümde hükümdarların hemşerilerinin 'karılarına göz dikmemesi' ile sevgi kazanmasalar bile nefretten kaçınabilecekleri söylenmektedir.[98] Kitabın on dokuzuncu bölümünde hükümdarın küçümsenmekten ve nefretten nasıl kaçınılması gerektiğine dair bilgiler verilmiştir. Burada hükümdarın 'zorba olmaması ve yurttaşların karılarına ve mallarına göz dikmemesi' öğütlenmektedir. *''Bu davranışlardan daha fazla hükümdardan nefret edilmesine sebebiyet verecek şey neredeyse yoktur.''* denilerek davranışların yanlışlığı ve büyüklüğüne dikkat çekilmektedir.[99] Bu söylemlerde kadın erkeğe ait olarak gösterilirken, kadının kutsallığı ve ona yapılacak bir saldırının erkeğin onurunu ne derece zedeleyeceği ve bu durumun onu şüphesiz hükümdardan nefret etmeye yönelteceği fikri

[96] J. Ann Tickner, *Searching for....*, s. 47.
[97] J. Ann Tickner, *a.g.e.*, s. 44.
[98] Niccolo Machiavelli, *Hükümdar,* Çev: Yusuf Adil Egeli, Yıldız Matbaası, Ankara 1955, s. 67.
[99] Bu çeviri için bkz. Niccolo Machiavelli, *Hükümdar*, Çev: Sena Öksüz, Martı Yayınları, İstanbul 2013, s. 123.

çıkarılabilmektedir. Eserde bir de Fortuna ya da Fortune olarak geçen Türkçe metinlerde talih olarak çevrilen kavramdan söz edilmiştir. Machiavelli'nin metninde açıkça bir kadın figürü olmasa da talih kadın/dişi olarak tasvir edilmiştir. Tasvir şu şekilde devam etmektedir;

> ''Şuna iyice hükmediyorum ki, ihtiyatlı olmaktansa cüretli olmak daha iyidir; çünkü talih dişidir; itaat altında tutmak isteyince de onu dövmek, kakıştırmak lâzımdır. Ve soğuk kanlılıkla hareket edenlerden ziyade bu gibiler tarafından mağlup edilmesine müsaade eder. Bunun için talih kadınlar gibi daima gençlerin dostudur, çünkü gençler daha az ihtiyatlı, daha yavuzdurlar ve daha çok cüretle ona kumanda ederler.'''[100]

Tickner'ın analizine göre çağdaş Uİ'de tehlikeler Machiavelli'nin Fortuna'sına benzer olarak anarşi alanıdır.[101] Burada anarşi ile kadın ve talih arasında bir bağ oluşturulmuştur. Feminist Uİ'e göre ise var olan sistem anarşi değildir. Bu yaklaşıma göre sistem 'sosyal olarak inşa edilmiş hiyerarşik' bir yapıya sahiptir.[102] Feminist güvenlik yaklaşımına göre güç, egemenlik, güvenlik, savaş ve çatışma gibi eril değerler de bir süre farkına varılmadan kabul edilegelmiş ve sorgulanmamıştır. Özellikle gerçekçilik/realizm ile sık sık vurgulanan bu kavramlar feminist yaklaşımlara göre onların yaptığı tanımlamaların dışında anlamlar ifade etmiştir.

2.1 Güvenlik

Feminizmin Uİ'de yaptığı önemli katkılardan biri de güvenlik alanında olmuştur. Güvenlik Uİ'de yüksek politika[103] konuları içerisinde yer alan en eril alanlar arasında sayılabilmektedir. Buna rağmen feminist yaklaşım bu alana dair çözüm üretme ve

---

[100] Machiavelli, *Hükümdar*, Çev: Yusuf Adil Egeli, Yıldız Matbaası, Ankara 1955, s. 103.
[101] J. Ann Tickner, *Searching for…,* s. 44.
[102] Fazlı Doğan-Duygu Özlük, *a.g.m.*, s. 50.
[103] Yüksek politika; daha fazla öneme sahip olduğu düşünülen politikaları tanımlamak için kullanılmaktadır. Realist görüşe göre ulusal güvenlik ile askeri ve siyasi meseleler başat konular olmuştur. Feminist görüş için ise devlet düzeyi altındaki çatışmalarda ne olduğu da tartışılmalıdır. İç çatışmalar ya da yerel gruplar arasındaki çatışmalar gibi. Kadir Sancak, 'Güvenlik Kavramı Etrafındaki Tartışmalar ve Uluslararası Güvenliğin Dönüşümü', *Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 125-126.

cinsiyetlerin güvenlik konularındaki yerini sorgulatmaya çalışmaktadır.[104] 1990'ların getirdiği değişiklikler ile alçak politika[105] sayılan konular ön plana çıkarken feminist yaklaşımlarda güvenliğe dair eleştirel söylemler ile Uİ'de yer edinmiştir. Uİ'de güvenlik askeri kapasite ya da ulusal güvenlik ile bağdaştırılmaktadır. Geleneksel teoriye göre güç ve güvenlik savaşçı olmak, cesurluk, akılcılık ile ilişkilendirilmiştir. Barışçıl, duygusal olmak, rasyonel olmamak gibi, zayıflık sayılan ifadeler de kadınlarla beraber anılmaktadır. Realistler için güvenlik politik ve askeri anlamda devletin sınırlarının korunması ve tehditlere karşı olmaktan ibaret iken feminist teorinin güvenlik tanımını çok boyutlu olarak ele aldığı görülebilmektedir.[106]

Öncelikle neyin güvenlik olduğu ve güvenliğin kimin için uygulandığını anlamak önemlidir. Daha önce de ifade edildiği gibi güvenliği açıklarken güç gibi tek bir kavrama odaklanmak yeterli sayılmamıştır. Feminist teorisyenlere göre ekolojik sorunlar, aile içi şiddet, tecavüz, yoksullukta güvenlik tehditlerinden sayılmaktadır.[107] Bu yaklaşımda devlet ya da uluslararası sistem güvenliğinden çok birey bazında bir güvenlik yönelimi de vardır. Uluslararası güvenliğin feminist çalışmaları bireysel güvenliğin ulusal ve uluslararası politika ile ilgisinin nasıl olduğunu ve uluslararası politikaların yerel seviyede bireylerin güvenliğine nasıl etki ettiğini göstermelidir.[108] Feminist güvenlik çalışmaları ayrıca kadınların güvenliklerinin nasıl ihlal edildiğini ve ataerkil felsefenin güvenlik ile olan ilişkisini sorgulamayı da amaçlamaktadır.[109] Feminist güvenlik çalışmalarındaki diğer bir mesele Uİ disiplini içinde var olan eril düşünce biçimleri ve düşünüşlerin yarattığı analizler ve kavramların anlaşılmasıdır. Bunları anlamak çözüm üretmek için gereklidir. Dolayısıyla feminist yaklaşımların güvenlik analizleri geleneksel olanı anlamak ve eleştirmekten geçmektedir.

Enloe açısından dünya politikasında kadınların aktiviteleri Uİ'de hesaba katılmadan incelenmektedir. Onun ''*Uluslararası İlişkilerde kadınlar nerededir?''*

---

[104] Çiğdem Aydın Koyuncu, "Feminist Uluslararası İlişkiler Yaklaşımları Açısından Güvenlik Konusunun Analizi.", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,* 67.01 (2012), s. 112.
[105] Alçak politika; daha az öneme sahip olan, ikincil planda kalan politikaları nitelemek için kullanılmıştır. Bunlar realistler için çevre, sağlık gibi konulardır.
[106] Fazlı Doğan-Duygu Özlük, *a.g.m.,* s. 54.
[107] Çiğdem Aydın Koyuncu, *a.g.m.*, s.124.
[108] Laura Sjoberg, ''Introduction to Security Studies: Feminist Contributions'', *Security Studies,* 2009, ss. 198-199.
[109] Özlem Tür, Çiğdem Aydın Koyuncu, *a.g.e.*, s.12.

sorusu hala yeni cevaplar üretilebilen ve düşünülmesi devam eden bir süreci ifade etmesi bakımından önemlidir. Erkeklerin savaş ve barış deneyimleri gibi kadınlarınkinin de araştırılması gerektiğine dikkat çeken Enloe ve Tickner *''uluslararası güvenlik''* kavramının yeniden tanımlanması gerektiğini ifade etmektedir. *Gender in International Relations (Uluslararası İlişkilerde Toplumsal Cinsiyet)* kitabında ulusal güvenliği yeniden tanımlayan Enloe bu kavramın insanlığın hayatta kalmasını ve toplulukların sürdürülebilirliğini tehlikeye attığını ve en önemlisi de kadının güvensizlik deneyimlerini hesaba katmadığının altını çizmektedir.[110] Bu açıklamada da görüleceği gibi ulusal güvenlik yalnızca devletlere ait bir kavram olarak tanımlanmamaktadır. Bireyler üzerinden güvenliğin sağlanması da önemlidir. Güvenlik bireysel güvenlikten yola çıkılarak inşa edilirse ulusal ve uluslararası güvenliğe dönüştürülebilmektedir.

Sylvester'a göre güvenlik zor ve taraflıdır, bu sebepten kadının kendi güvenliğini sağlaması da zordur, zira geleneksel ya da eril güvenlik yaklaşımı dünyayı toplumsal cinsiyet olmadan ele almıştır.[111] Bu da toplumsal cinsiyetin hesaba katılmadığı güvenlik algılarına işaret etmektedir. Feminist güvenlik yaklaşımı ise bunun farkında olarak uluslararası güvenliği inceleyip toplumsal cinsiyet analizinin güvenlik meselelerinde ne derece gerekli ve etkili olduğunu göstermeye çalışmaktadır.

2.2 Savaş

Tarihsel anlamda çoğu zaman kadın feminen denilen dişiye özgü sıfatlar ile, erkek ise eril ifadeler ile bağdaştırılmıştır. Bu yönden feminenlik duygusallık, merhamet, zayıflık, korunma, pasiflik ve masumiyet ile ilişkilendirilmiştir. Eril olmak ya da eril kavramlarında ise iktidar, fiziksel güç, savaşçı ve rasyonel olma, korumacı ya da koruyan olma ile bağlantı kurulmuştur. Toplum erkekten kadın ve çocukları koruma görevini yerine getirmesi beklemiştir. Enloe'nun da işaret ettiği gibi kadınlar askeri üslerde, savaş ya da çatışmalarda farklı şekillerde var olabilir. Asker eşi, annesi, kız kardeşi olabildiği gibi erkeklerin sevgilisi ya da seks işçisi, hemşire, kişisel hizmetleri

[110] Jacqui True, ''Feminism and Gender Studies in International Relations Theory'', Oxford Research Encyclopedia of International Studies, s. 5, *https://oxfordre.com/internationalstudies/view/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001/acrefore-9780190846626-e-46?print=pdf*, (18.05.2019).
[111] Aktaran: Özlem Tür, Çiğdem Aydın Koyuncu, *a.g.e.*, s. 13.

sağlayarak da yer alabilir. Bu roller kadını koruma altına alınma ve istismar edilmeye maruz bırakmaktadır.[112]

Savaşlarda öznenin erkek savaşçılar olduğu ve kadınların asker eşlerini evlerinde beklediği, kimi zaman savaşın arka planında askeri mühimmat hazırlayarak ya da hemşirelik yaparak bu sürece hizmet ettiğinden söz edilmektedir. Enloe kadınların askeri üslerde erkeklere cinsel hizmet sağlaması ile var olduğu gibi diplomat eşleri olarak siyasette yer aldığını söylediğinde bu etkili bir eleştirel düşünüş biçimi sunmuştur. Kadının savaş ve çatışmalardaki varlığı çoğu zaman görünmez olmuştur. Onların savaşlarda şiddete maruz bırakılması ise savaş bitiminde unutulmuş ve sadece erkek savaşçıların savaşı deneyimlediği düşünülmüştür. Oysa ki savaş erkeklerin olduğu kadar kadınlar ve çocukların ya da LGBTİQA+[113] bireylerin hayatına da etki etmiştir. Dolayısıyla hâkim düşünce savaşı savaşçı erkek figürlere indirmek ve kadını da savaş içinde yalnızca görmek istediği konumda betimlemek ve bu görüşleri pekiştirmek konusunda ısrarcıdır. Kadınların savaşlardaki varlığının yok sayılmasına karşı çıkan görüşe sahip feminist güvenlik yaklaşımı da savaşların yalnızca erkek cinsiyetinden ibaret olmadığını göstermekte ısrarcıdır.

Bosna Savaşı 1992 yılında başlayan ve 1995 yılında Dayton Barış Antlaşması ile biten bir çatışma olarak görülmektedir. Bu savaşın temelinin milliyetçilik olduğu düşünülse de feminist yaklaşım açısından sadece milliyetçiliğe dayandırılmaz. Savaşlar feminist yaklaşımlar göz önüne alındığında farklı perspektiften ele alınmayı gerekli kılıyor. Kadınlar deneyimleri olmadan bir savaş düşünülebilir mi? ya da erkekler savaşlarda kadınlar ve çocukları koruyorsa neden Bosna Savaşı ve birçok savaşta kadınlar ve çocuklar çatışmalardan çok fazla etkilenmiştir sorularının yapmaya çalıştığı gibi.[114]

---

[112] Paul R. Viotti-Mark V Kauppi, *a.g.e.,* s. 364.

[113] Bireylerin deneyimleri, fizyolojik özellikleri ve cinsiyet ilişkileri ile ilgili durumları tanımlayan ve lezbiyen, gey, biseksüel, trans, interseks, queer, aseksüel ve diğer terimleri nitelemek için kullanılan kısaltmadır. La Trobe University, ‘‘What does LGBTIQA+ mean’’, *https://www.latrobe.edu.au/students/support/wellbeing/lgbtiqa-services/what-lgbtiqa-means*, (06.08.2019).

[114] Eric M. Blanchards, ‘‘Gender, International Relations, and the Development of Feminist Security Theory’’, *Signs,* Cilt. 28, No. 4 (Yaz 2003), s. 300.

Öte yandan feminist güvenlik çalışmalarında toplumsal cinsiyet rolleri ve milliyetçilik ilişkisi bağlamında analizlere de gidilmiştir. Geleneksel Uİ'de hesaba katılmayan bu ilişki Bosna Savaşı'nı tartışırken önemli olacaktır.[115] Bu sava göre savaşlarda tecavüz bir milleti hedef alan aynı zamanda o milliyetten olan kişileri, kadın ve erkek, küçük düşürmek amaçlı siyasal bir araca dönüştürülmüştür. İkincisine politik sonuçları olan uluslararası tecavüz denmiştir.[116] İktidar ilişkileri bağlamında Enloe'nun da belirttiği gibi seks özel iken tecavüz siyasal nitelenmiştir. Öyle ki; ''Özel olan siyasidir.'' düşüncesinden yola çıkılırsa tecavüz seksten çok iktidar ile bağlantılı hale gelmekte ve devlet de bundan suçlu sayılmaktadır.[117] Dolayısıyla Bosna Savaşı'ndaki tecavüzler iktidarın ya da erkeğin gücünün bedenler üzerinde kontrolü olarak da görülmektedir. Güvenliği fiziksel, yapısal, ekolojik her türlü şiddetin azalması olarak tanımlayan birçok feminist için Bosna Savaşı toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin sistematik olarak kullanıldığı bir savaş olarak nitelenmektedir. Buradaki cinsel şiddete maruz bırakma eyleminin savaşın bir kazası değil politik ve askeri bir savaş stratejisi olduğu düşünülmektedir.[118]

Feminist güvenlik teorisinin Uİ'ye gösterdiği şeylerden biri de savaş sonrası yaşam olmuştur.[119] Bosna Savaşı açısından ele alırsak savaş sırasında yaklaşık 300.000 kişi hayatını kaybetmiş ve bunların büyük çoğunluğunu siviller oluşturmuştur. Bosna Hersek toplumu Hırvat, Sırp ve Boşnaklar'dan oluşan bir yapıya sahiptir. Yapılan araştırmalarda en fazla kaybın Boşnak grupta olduğu görülmüştür. Bunu Sırp ve Hırvat

---

[115] Kadınlar anne kimliğine yüklenen anlam nedeniyle bir milletin devamı için önemli görülmüştür. Çoğu toplumda kadınlara saf ve temiz gibi değerler yüklenmiştir. O halde kadına yapılacak bir saldırı aynı zamanda o millete karşı yapılan bir saldırı gibi görülmektedir.

[116] Cynthia Cockburn, *a.g.e.,* s. 228.

[117] Cynthia Enloe, *Muzlar, Plajlar, Askeri Üsler-Feminist Bakış Açısından Uluslararası Siyaset,* Çitlembik Yayınları, Çev: Berna Kurt, Ece Aydın, İstanbul 2003, s. 251.

[118] Bu doğrultuda yazılmış çalışmalar için bkz. Tuğçe Kelleci, ''Cinsiyetçi Milliyetçilik ve Savaşlarda Cinsel Şiddetin Kullanımı: Bosna Örneği'', *Alternatif Politika,* 2017, 9 (3), ss. 409-441.; Lene Hansen, ''Gender, Nation, Rape: Bosnia and the Construction of Security'', *International Feminist Journal of Politics,* 3:1, ss. 55-75.; Doris E. Buss, Rethinking 'Rape as a Weapon of War', *Feminist Legal Studies,* 2009, Volume 17, Issue 2, ss. 145-163.; Debra Bergoffen, ''Exploiting the Dignity of the Vulnerable Body: Rape as a Weapon of War'', *Philosophical Papers,* 2009.; Allison Ruby Reid-Cunningham, Rape as a Weapon of Genocide, *School of Social Welfare*, University of California, Berkeley; Bülent Diken-Carsten Bagge Laustsen, ''Becoming Abject: Rape As A Weapon Of War'', *Body & Society* SAGE Publications (London, Thousand Oaks and New Delhi), 2005 Vol. 11(1), s. 111–128.

[119] Cynthia Enloe, *Curious Feminist: Searching for Women in a New Age of Empi*re, University of California Press, 2004, s. 193.

toplumları izlemiştir.[120] Birçok kadın ve erkek cinsel şiddete maruz bırakılmış ve birçok çocuk bu cinsel şiddet sonucu dünyaya gelmiştir. Bu şiddete uğrayanlar ve çocuklar savaş sonrası travmatik bozukluklar, psikolojik sorunlar ile karşı karşıya kalmıştır. Sağlık uzmanları, psikolog ve jinekologlara göre tecavüzlerin akılsal ve fiziksel sonuçları savaştan sonra 20 yıl kadar sürmektedir. Öyle ki üzerinden 20 yıldan fazla zaman geçmesine rağmen birçok kişinin sorunlarının hala sürdüğü düşünülmektedir.[121] Sonuç olarak feminist güvenlik yaklaşımı için savaşlar sadece savaş sırasındaki silahlı çatışmalardan ve kayıplardan ibaret görülmemektedir. Savaş sonrası durumlar da feminist güvenlik çalışmalarının araştırma konuları arasındadır. Bu çalışmalar için yalnızca erkek savaşçılara odaklanmak yeterli değildir. Onlar dışındaki bireyler ve grupların deneyimleri de göz ardı edilmemelidir.

3 Sonuç

Geleneksel yaklaşımları benimseyenlerin eleştirilerine rağmen feminist yaklaşımların Uİ disiplinine faydası yadsınamaz. Özellikle disipline dair sorgulamaları ve kadınların Uİ'deki yerinin tartışılması açısından yaklaşımın varlığı önemlidir. Geleneksel yaklaşımlardan ayrılarak Uİ'nin sistemine yönelik görüşleri, kullandığı analiz birimi ve bakış açısıyla feminist yaklaşımlar tartışılan konuları tekrar gözden geçirmeyi gerekli kılmıştır. Kuramsal bölümde ifade edilmeye çalışıldığı üzere güvenlik Uİ'de kadını görmezden gelen, eril ve militarist bir alanken feminist güvenlik çalışmaları ile tekrar ele alınmıştır. Feminist güvenlik çalışmaları toplumsal cinsiyet açısından güvenlik gibi bir konuyu ele alarak ve savaşta cinsiyetlerin yerini sorgulayarak disipline farklı bir görüş kazandırmıştır. Bu bölümde bahsedilen literatürden bazı örneklerin içeriği incelendiğinde de feminist düşünüş biçiminin tartışmaya açtığı konuların çeşitliliği görülecektir. Bu eleştirel yazınsal birikim, Bosna Hersek'te savaş sonrası toplumsal cinsiyet algısının incelendiği bu çalışma için önemli bir yol gösterici olmaktadır.

---

[120] Ewa Tabeau-Jakub Bijak, ''War-Related Deaths in the 1992-1995 Armed Conflicts in Bosnia and Herzegovina: A Critique of Previous Estimates and Recent Results'', *European Journal of Population*, Vol. 21, No. 2/3, s. 194-197.

[121] Balkan Investigative Reporting Network, ''Bosnian War Rape Victims Rue Lost Motherhood'', *https://balkaninsight.com/2016/10/20/bosnian-war-rape-victims-rue-lost-motherhood-10-20-2016/,* (21.05.2019).

Bu çalışma ile savaş ve toplumsal cinsiyet bağlantısı ve savaşın toplumsal cinsiyet algılarına etkilerinin anlaşılması hedeflendiğinden feminist bir perspektiften beslenilmiştir. Diğer feminist çalışmalarda olduğu gibi savaşın 'toplumsal cinsiyet odaklı' analizinin yapılması hedeflenmiştir. Araştırmanın kuramsal anlamda altyapısını oluşturan ise feminist güvenlik yaklaşımıdır. Feminist güvenlik yaklaşımı ile Uİ'de savaş sonrası konulara da odaklanılmıştır. Bu çalışmada 'savaşların sadece silahlı çatışmalar ile sınırlı olmadığı ve devletler dışında bireylerin de günlük yaşantıları, deneyimleri ve algılarına etki edebileceği' fikrinden yola çıkılmıştır. Çalışmada feminist güvenlik yaklaşımının 'güvenlik kavramının çok boyutlu olması' iddiası ile savaşların yaşandığı topraklardaki bireyler ve onların savaş deneyimleri önemsenmiştir. Bu amaçla verilerin büyük bir kısmı 'savaşı deneyimlemiş Bosna Hersekli bireylerden' toplanmıştır. Bir sonraki bölüm olan yöntem bölümünde de detaylı olarak açıklanacağı gibi deneyimlerin betimlenmesi ve bu deneyimlerin anlamının ortaya çıkarılması önemli bulunmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM: YÖNTEM

1 GİRİŞ

Yöntem, bilimsel bir araştırmanın önemli aşamalarından biridir. Bilgiye ulaşmak ya da bilginin kendisi her zaman bilimsel bir nitelik taşımamaktadır. Onun bilimsel olmasını sağlayan şey bilimsel bir amaç ile bu amaca bilimsel yöntemler benimseyerek ulaşmaktır. Yöntem de bu bilimsel amacı gerçekleştirmek için genel yaklaşım iken araştırma tekniği ise yöntemi gerçekleştirmek için bilgi toplama aracı olarak tanımlanmaktadır.[122] Öyleyse bir araştırmanın yöntem süreci önem arz etmektedir. Bununla birlikte bilimsel araştırmaların yalnızca yöntem süreci değil her aşaması önemli olup, plan gerektirmekte ve bu plan çerçevesinde süreç ilerlemektedir. Bilimsel bir araştırmanın süreçleri konusunda bir çalışmaya başlarken konu seçiminde bile dikkat edilmesi gereken unsurlar bulunmaktadır. Araştırmanın başlangıç sürecine vurgu yapan John W. Creswell de araştırma amacının, soruların ve problemin belirsiz

[122] Suat Cebeci, *Bilimsel Araştırma ve Yazma Teknikleri*, Alfa Yayın, 4. Basım, İstanbul 2014, ss. 16-19.

olması durumunda araştırmacının çalışmasını takip etmekte zorlanacağını söylemektedir.[123] Çalışmanın bu bölümü de araştırmacının amacını, araştırmanın problemini ve bu araştırma sorusuna yönelik analizin özelliklerini açıklamaya yönelik olacaktır.

Bu çalışmada araştırmacının Balkan coğrafyasına olan ilgisinin de etkisi ile Bosna Savaşı'nın toplumsal cinsiyet ile olan bağlantısının ele alınması hedeflenmiştir. Konu ile ilgili çalışmalar gözden geçirilmiş ve literatüre özgün bir içerik kazandırmak istenmiştir. Bu bağlamda, 'Bosna Savaşı'nı deneyimlemiş olan Bosna Hersekli bireyleri dikkate alarak savaşın toplumsal cinsiyet algılarına olan etkisini Uİ disiplini içerisinde incelemek için tasarlanmıştır. Bosna Savaşı'nın toplumsal cinsiyet algılarına etkisini Uİ disiplininde incelemenin ise daha önce çalışılan konular arasında yer almadığı görülmüştür. ''Savaş sonrası Bosna Hersek'' ile ilgili Uİ alanında yazılan Ulusal Tez Merkezi'ndeki tezler incelediğinde bunların yerinden edilme ve yeniden yurda dönüş, savaş sonrası oluşan idari ve siyasi yapı, devlet ve barış inşa süreçleri, savaş suçları ve savaş sonrası uluslararası politikaya odaklandığı görülmüştür.[124] Sonuç olarak savaş sonrası Bosna Hersek'i toplumsal cinsiyet olgusu dahil edilerek analiz etmenin alan yazına katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

Yöntem bölümü nitel araştırmalar, feminist bilimsel araştırmalar ve yöntem, araştırma deseni, veri toplama yöntemi, etik konular ve uygulamalar, karşılaşılan zorluklar ve sınırlılıklar, veri analiz yöntemi, geçerlik ve güvenirlik başlıklarından oluşmaktadır. Dolayısıyla bir sonraki başlıkta bu araştırmanın doğasını niteleyen nitel araştırmalara değinilecektir.

2 NİTEL ARAŞTIRMA

Creswell nitel yaklaşımlardan beşini temel aldığı çalışmasında 'Nitel araştırmanın özellikleri nelerdir?', 'Ne zaman kullanılır?', 'Neler gereklidir?', ve 'Nasıl tasarlanır?'

---

[123] John W. Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşıma Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*, Siyasal Kitabevi, 3. Baskıdan Çeviri, s. 129.

[124] Ulusal Tez Merkezi'nin internet sitesinde tarama terimi olarak 'Bosna', 'Bosna Savaşı' kelimeleri girilerek ve konu olarak Uluslararası İlişkiler seçilerek çıkan sonuçlar değerlendirilmiştir. Ulusal Tez Merkezi, 'Tarama Ekranları', https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp, (14.06.2019).

gibi soruları yanıtlamaktadır. İlk sorunun cevabını açıklarken alan yazında yer alan temel kaynakları da referans alarak nitel araştırmaların özelliklerini; '*araştırmacının bu araştırmalarda temel araç olması, çoklu yöntem kullanılması, katılımcı yorumuna imkan verilmesi, hem tümevarım hem tümdengelim kullanarak akıl yürütülmesi'* ile tanımlamaktadır.[125] Bu özelliklere sahip olan araştırmalara ne zaman başvurulduğu konusunda ise Creswell şu yanıtı vermektedir *'keşfetmek amaçlandığında'*.[126] Öyleyse nitel araştırmalar bir durumu, etkiyi ya da olguyu keşfetmek için görüşme, gözlem, günlükler gibi yöntemler kullanarak veri toplamayı hedeflemektedir. Fakat nitel bir araştırma için araştırmacının yalnızca keşfetme ve merak duygusu yeterli değildir. Bu tür araştırmalarda araştırmacıların veri toplamak için uzun zaman harcaması ve bu verileri analiz etmesi de gerekmektedir. Dolayısıyla verinin toplanma süreci zaman ve uğraş gerektirmektedir. Bir de verilerin sunulması durumu vardır. Bunun için görüşmelerde verilen ifadelerden alıntılar yapabilir. Fakat bu alıntılar uzun metinlerin ortaya çıkmasına neden olabilmektedir.[127] Bu nedenle nitel bir araştırma yaparken olumlu ve olumsuz yönlerin dikkatli değerlendirilmesi ve bunların göz önünde bulundurularak çalışmaya başlanması önemlidir. Çalışma nitel bir bakış açısı sağlarken, özel olarak feminist bilimsel araştırma prensiplerine de sadık kalmaktadır.

2.1. Feminist Bilimsel Araştırmalar ve Yöntem

Feminist araştırmalar kuramsal bölümde de ifade edildiği gibi eleştirel ve yorumsamacı temellere sahiptir. Metodolojik anlamda da sosyal bilimlerin eleştirel ve yorumsamacı çalışmaları ile benzer özelliklere sahip oldukları söylenebilir. Tickner metodolojik sorunların Uİ'de feminist çalışmalar yapanlar ile diğer Uİ teorisyenlerinin arasındaki en derin yanlış anlaşılmaları oluşturduğunu ifade etmiştir. Feministler kendi sorularının sosyal bilimlerde açıklayıcı çerçeveyi kullanarak açıklanamayacağını düşünmektedir, zira Uİ'deki tipik sorulardan farklı sorular sormak birçok Uİ

[125] Bu araştırmaların çoğunda araştırma ortamı araştırılandan uzak değildir. Diğer bir ifadeyle araştırmacı araştırılan için gözlem ya da görüşme yaparken onunla direk temas halindedir. Bu durum doğal ortam olarak ifade edilmiş ve yapay olmayan bir doğayı tanımlamıştır. Araştırmacıdan uzak bir nitel araştırma düşünülemez. Araştırmacı yaptığı nitel araştırma sonucu elde ettiği bilgileri analiz ederken hem bütüncül olmalı hem de kendi yorumlamalarını açıklamalıdır. Nitel çalışmalarda desenin zamanla oluşması mümkündür. Araştırma devam ederken araştırma deseni çalışmanın yararı için değişebilir. John W.Creswell, *a.g.e.*, ss. 45-47.
[126] Creswell, *a.g.e.*, s. 45.
[127] Creswell, *a.g.e.*, s. 49.

feministinin davranışıdır. Onların yaptığı etnografi, anlatı ya da kültürler arası çalışmalar gibi Uİ öğrencilerine nadiren öğretilen yöntemlere başvurmaktır. Dolayısıyla metodolojik tartışmalar ve epistemolojik standartlar feministlerin çok farklı perspektiflere sahip olmasına yol açmaktadır.[128]

Farklı perspektiflere sahip olsalar da feminist araştırmaların diğer araştırmalardan ayrıldığı belli başlı noktalar bulunmaktadır. Feminist bir çalışmanın özellikleri konusunda Martyn Hammersley bazı benzerliklere değinmektedir. Ona göre bu çalışmaların her zaman ön planda tuttuğu ve önem verdiği kavram 'toplumsal cinsiyet'tir. Feminist yaklaşımcıların Uİ disiplinin yapısına duyduğu endişe ve kaygı gibi feminist araştırmacılar da metodolojik anlamda kaygılar taşımaktadır. Bu nedenle geleneksel olan yöntemlerin toplumsal cinsiyet analizi ile tekrar ele alınması gerektiği düşünülmektedir.[129] Hammersley'e göre toplumsal cinsiyet kavramının sosyal önemi kadar değerli bir diğer unsur da deneyimlerdir. Feminist çalışmaları diğerlerinden ayıran 'deneyimlere bağlı olan yöntemin geçerliliğine yaptığı vurgudur'.[130] Feminist araştırmacılar deneyimleri önemseyip bir çalışmanın veri toplama aşamasında bu deneyimlere başvurmaktadır. Gündelik hayata dair deneyimler çoğu zaman feminist araştırmacı için rutin işlerden fazlası olmuştur. Özellikle kadının günlük hayatı ve deneyimlerine odaklanan çalışmalar bu deneyimleri yorumlama ve anlama çabasındadır.[131] Araştırma ilişkilerindeki hiyerarşinin reddedilmesi feminist bir araştırmanın üçüncü ayırt edici yönüdür. Bu çalışmalarda araştırmacının otoriter ve yönlendirici olması desteklenmemektedir. Sonuç olarak hiyerarşik bir yapı benimsenmez. Bu araştırmalarda araştırmacılar karşısındaki ile etkili iletişim kurabilen, empati yapabilen, yakınlık ve samimiyet çabası içinde olabilen kişiler olmalıdır. Dolayısıyla deneyimlerin karşılıklı paylaşımı önemlidir.[132]

Feminist araştırmalarda kullanılan teknikler gündelik hayatı ve toplumsal cinsiyet ilişkilerini ölçmek istediğinden birçok çalışmada derinlemesine görüşmelere

---

[128] J. Ann Tickner, ''What Is Your Research Program? Some Feminist Answers to International Relations Methodological Questions'', International Studies Quarterly, Cilt: 49, Sayı: 1, 2005, s. 1.
[129] Ece Öztan, ''Feminist Araştırmalar ve Yöntem'', *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları,* Derleyen: Feryal Saylıgil, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015, s. 287.
[130] Martyn Hammersley, "On Feminist Methodology", *Sociology*, Cilt: 26, Sayı: 2, 1992, s. 187.
[131] Ece Öztan, *a.g.m.,* ss. 281-283.
[132] Martyn Hammersley, *a.g.m.,* s.189.

başvurulmaktadır. Hiyerarşinin reddi meselesini görüşmeler açısından ele alırsak bu yöntemde bir hiyerarşi olduğu sanılabilir. Elbette derinlemesine görüşmelerdeki ortam araştırmacının tavrı ile de yakından ilgilidir. Fakat araştırmacı bu hiyerarşik gibi gözüken yapıya dair endişeyi azaltmaya yönelik samimi olmalı ve açık bir iletişime önem vermelidir. Feminist araştırma süreci için araştırmacının kendi deneyimleri, düşünceleri ve duyguları da dikkate alınması gereken ögelerdir.[133] Feminist çalışmalar araştırmacıyı çalışmaya dahil ettiği için 'objektif olmama, değerlere bağlı kalma' gibi eleştirilerle karşı karşıya kalsa da bu iddiaya karşı 'bilinçli bir taraflılık' fikri savunulmuştur.[134] Burada araştırmacının konuya 'içeriden bakış' sağlayarak, kendi deneyimleri ile verilerini kıyaslaması ya da örneklendirmesinin önemine işaret edilmektedir.[135] Sonuç olarak feminist araştırmaların yöntemi konusunda 'tek bir reçete' sunmanın mümkün olmadığı fakat bu araştırmaların belli ortak özellikleri taşıdığı söylenebilir. Bu tür çalışmalarda genelde nitel yöntemler benimsense de nicel ya da her iki türden beslenen karma yöntemli çalışmalar da görülebilmektedir.[136]

3 ARAŞTIRMA DESENİ: OLGU BİLİM (FENOMENOLOJİ)

Gündelik yaşamlara dair deneyimler bize o birey, toplum veya sahip olunan algılar hakkında ipucu verebilmektedir. Bu araştırmada kullanılan görüşmeler için hazırlanan görüşme formu da olgu bilim ve feminist çalışmaların yaptığı gibi gündelik yaşam deneyimlerine odaklanarak başlamakta ve günlük pratikleri anlamanın daha ötesini amaçlamaktadır.

Feminist araştırmalara göre gündelik deneyimler var olan iktidar ilişkilerini açığa çıkarmakta işlevsel bir yol olacaktır.[137] Fakat tek başına gündelik hayatlar ve deneyimler bu ilişkiyi açıklayamamaktadır. Bu nedenle feminist araştırmalar bu deneyimler ve yapıların arkasında yatan görünmezlikleri ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla deneyimin kendisi bilgi değildir. Onun paylaşılmasındaki

[133] Araştırmacının katılımcı ve okuyucular ile kendi deneyimlerini paylaşması olarak ifade edilen yansıtıcılık da bu anlamda önemlidir.
[134] Ece Öztan, *a.g.m.*, s. 285.
[135] *A.g.m.*, s. 286.
[136] *A.g.m.*, ss. 275-276 ve s. 287.
[137] *A.g.m*, s. 284.

bakış açısı ya da öznellik sebebi ile deneyim önemlidir.[138] Olgu bilim çalışmalarında amaç belli bir fenomene ait yaşanmışlıkları keşfetmektir. Olgu bilim ya da diğer adıyla fenomenoloji günlük hayatta karşımıza çıksa bile anlamlandıramadığımız olguları göstermeye odaklanmaktadır. Bu olguları deneyimler, algılar, kavramlar, yönelimlerle keşfetmek mümkündür.[139]

Bu çalışma Bosna Savaşı ve toplumsal cinsiyet algılarını tartışmaktadır. Araştırmacı bu konuyu incelemiştir çünkü 'toplumsal cinsiyet' olgusu savaş sürecinde olduğu kadar sonrasında da var olan bir olgudur. Adını sıklıkla duyduğumuz ve deneyimlediğimiz bu olgunun çatışma ve sonrası nasıl deneyimlendiği önemlidir. Bu çalışma ile savaşı deneyimleyen birçok hayata işaret edilmek istenmiştir. Bu yapılırken feminist güvenlik yaklaşımı çerçevesinde deneyimlerin içindeki toplumsal cinsiyet ilişkileri ve rollerine dikkat çekilmiştir.

Olgu bilim çalışmalarında veri kaynakları bu olgu ile yakından ilişkili olan kişi ve/veya gruplardır.[140] Bu çalışmalarda araştırmacı deneyimler, algılar, kavramlar gibi noktalara odaklandığı için bunlar hakkında bilgi toplamakta insanlara başvurulmaktadır. Bu çalışma için de veri kaynağının önemli bir kısmı görüşmelere katılan katılımcılardır.

Bireylere savaş öncesi, savaş sırası ve sonrası olmak üzere üç süreci kapsayan deneyimleri sorulmuştur. Bu sorular toplumsal cinsiyet algılarını ortaya çıkarmayı hedeflese de gündelik deneyimleri sorgulamak ile başlamıştır. Katılımcılardan savaş ve çatışma sonrası süreçler hakkında bilgiler istenmiştir. Kimi katılımcılara barış ve savaş tanımları ve bu kavramların kendileri için ne çağrıştırdığı sorulmuştur. Savaşa dair kahraman ya da düşman, barış ya da savaş yanlısı olarak hatırlanan karakterlerin söylenmesi istenmiştir. Bunlar ile savaşın toplumsal hafızası tartışılmıştır. Sonuç olarak savaş, çatışma ve çözüm süreçlerine odaklanan toplumsal cinsiyetle ilişkili bulgular edinmek ve toplumsal cinsiyet algılarına dair tartışma oluşturmak beklenmiştir.

---

[138] Ece Öztan, *a.g.m.,* s. 288.
[139] Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri,* Seçkin Yayınevi, 10. Baskı, 2016, Ankara, s. 69.
[140] Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *a.g.e.,* s. 71.

3.1 Katılımcı Grubu

Bu başlık altında sırasıyla katılımcılara nasıl ulaşıldığı, katılımcı grubun yapısı, katılımcıların özelliklerine dair bilgilere ulaşılabilir. Katılımcı grubu belirlenirken Bosna Savaşı'nı deneyimlemesi öncelikli olan kişiler seçilmiş yani konunun uzmanlarına danışılması hedeflenmiştir. Böylelikle savaşa dair detaylı bilgi toplanması hedeflenmiştir. Sonuç olarak çalışma bu hedef doğrultusunda 9 kadın ve erkek katılımcıyı kapsamıştır.

Bu çalışmada katılımcı grup oluşturmakta izlenen yol; hedeflenen gruba ulaştırabilecek kişilere ulaşılması ve önerilen kişiler vasıtası ile yeni bağlantılar kurulması olmuş, yani katılımcılara kartopu örneklemi ile ulaşılmıştır. Kartopu örnekleminin olgu bilimin bu tür çalışmalarında etkili olabileceği ve genel olarak 10 katılımcı ile sınırlı kalmasının yeterli olduğu ifade edilmiştir.[141] Başka bir görüşe göre ise 6-12 kişinin olgu bilim çalışmalarında yeterli sayı olduğu belirtilmiştir.[142] Bu çalışmada katılımcı sayısının yeterliliği, literatürde yer alan kalıp sayıların ötesinde analiz için gerekli doygunluğa erişildiği fikri ile desteklenmiştir. Dolayısıyla bu çalışmanın yeterli katılımcıya sahip olduğu söylenebilir.

Bilindiği gibi Trakya Üniversitesi Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) tarafından desteklenen 'Mevlana Değişim Programı' çerçevesinde her yıl Balkan Ülkeleri'nden birçok öğrenciyi misafir etmektedir.[143] Ayrıca hem Trakya hem Türkiye'deki diğer üniversitelerin bünyesinde Türkiye Burslusu olarak eğitim görmekte olan Bosna Hersekli öğrenciler de bulunmaktadır. Bu çalışmada da katılımcı grubu için ilk olarak Trakya Üniversitesi'ndeki olası katılımcılar araştırılmıştır. Öncelikle Trakya Üniversitesi'ne gelmiş yabancı uyruklu öğrencilere ulaşılmış ve ulaşılan kişilerin yönlendirmesi ile yeni bağlantılar kurulmuştur. Konu hakkında çok bilgisi olmadığını belirten ve Sırbistan vatandaşı olan iki gönüllü ile Bosna Savaşı, bölgenin kültürü ve dili hakkında pilot görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmelere başlamadan önce

---

[141] Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *a.g.e.*, s. 71.
[142] Nadir Çeliköz, Azmi Türkan, ''Öğretmen Adaylarının Araştırma Görevlilerine Yönelik Algıları'', *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Aralık 2016, s. 111.
[143] Program hakkında detaylı bilgi için bkz: T.C. Trakya Üniversitesi, Mevlana Değişim Programı, https://mevlana.trakya.edu.tr/ ve YÖK Anasayfa, Mevlana Değişim Programı, https://mevlana.yok.gov.tr/ana-sayfa, (20.06.2019).

katılımcılar ile bağ kurmak açısından kısa bir süre Boşnakça kursuna gidilmiş ve buradaki kursiyerin bağlantısı ile de bir kişiye ulaşılmıştır. Kişilerle yerel dillerinde iletişim kurabilecek dil becerisine sahip olunmadığı için araştırmada katılımcıların Türkçe ya da İngilizce bilmesine önem verilmiştir. Hem yerel dili hem de Türkçe'yi bilen bir gönüllü katılımcıyla iletişime geçilmesini sağlamış ve mülakat anında çeviri için de destek olmuştur. Böylelikle hem çalışmaya bir kişinin daha eklenmesini sağlamış hem de görüşmenin verimli geçmesine destek olmuştur.

Bosna Hersek toplum etnik yapısı itibari ile heterojendir ve toplumun Boşnak, Sırp ve Hırvatlardan oluştuğu söylenebilir. Her ne kadar savaş sonrası azaldığı düşünülse de toplumda karma evlilikler de yaygındır. Katılımcılara kimlikleri sorulduğunda kendilerini Boşnak, yalnızca Bosna Hersek vatandaşı olarak ya da 'Her ikisiyim.' şeklinde tanımlamışlardır.[144] Dolayısıyla bireyleri bu üç grup (Boşnak, Sırp, Hırvat) ile sınıflamanın hem zor hem de yanıltıcı sayılabileceği düşünülmüştür. Bu sebeple katılımcıların isimleri gizlenirken bu bilgiye yer verilmemiştir. Katılımcılar arasında çeşitliliği sağlayan önemli unsurlar ise 'yaş, cinsiyet ve yaşanılan şehirlerin farklılıkları' olmuştur. Katılımcıların en genci savaşın başlamasından 5 yıl sonra doğmuştur. Katılımcılarından en yaşlısı savaş başladığında 31 yaşındadır. Dolayısıyla bu çalışma gerçekleştiğinde katılımcıların yaş aralığı 22-58 arasında değişmektedir.

Tablo 1 Araştırma örneklemindeki katılımcıların doğum tarihi, istihdam ve öğrencilik durumu

Doğum Tarihi	Çalışıyor	Çalışmıyor	Öğrenci
1997		X	X
1995	X		X
1995		X	
1995	X		X
1995	X		X
1994			X
1992	X		X
1991			X

[144] Sonuncu ifade karma evlilik sonucu doğan bir katılımcıya aittir.

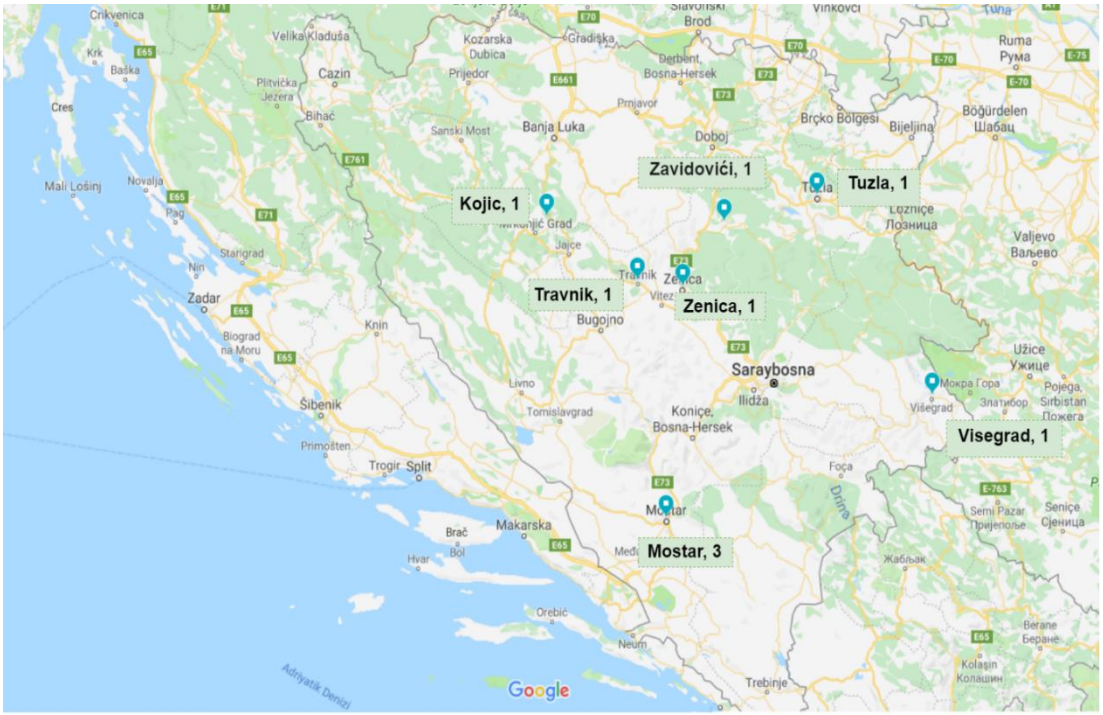
1961		X	

Katılımcıların eğitim durumu ve cinsiyet dağılımı Tablo.2 de görülebilir. Burada katılımcılar bitirdikleri eğitim derecesine göre gruplandırılmıştır. Görüşmeler sürerken birçoğu hala eğitimine devam etmektedir. Örneğin; lise mezunu olanların hepsi bu çalışma yapılırken lisans öğrencisidir. Görüşmeler yapıldığı sırada iki lisans mezunu yüksek lisans, yüksek lisans mezunu olan bir kişi ise doktora eğitimi almaktadır. Cinsiyet açısından ise katılımcıların çoğunluğunu kadınlar oluştursa da erkek katılımcı seçimine dikkat edilmiştir. Böylelikle örneklemde çeşitlilik sağlanmıştır.

Tablo 2 Araştırma örneklemindeki katılımcıların eğitimi ve cinsiyeti

Katılımcıların eğitimi	Kadın	Erkek	Toplam
İlkokul	1	0	1
Lise	2	2	4
Lisans	3	0	3
Yüksek lisans	0	1	1
Doktora	0	0	—
Toplam	6	3	9

Katılımcıların çoğu Bosna Hersek'in farklı yerlerinde yaşamaktadır. Aynı şehirde olan katılımcılar üç kişi olup Mostar şehrinde ikamet etmektedirler. Diğer konumlar hakkında bilgiye aşağıdaki görselden ulaşılabilir. Görselde işaretli olan yedi farklı yer; katılımcıların memleketi olarak niteledikleri konumlardır. Konumların yanında yer alan rakam ise katılımcı sayısını ifade etmektedir.



Şekil 1 Araştırma örneklemindeki katılımcıların şehirlere göre dağılımı[145]

Sonuç olarak katılımcı grubunda mümkün olduğunca farklı bireylere ulaşmak hedeflense de katılımcıların hepsi savaşı yaşamış olması ya da ebeveynlerinin savaşı görmesi yönünden benzer deneyimlere sahip olmuştur. Katılımcılar bir yakınını savaşta kaybetmiş olma ve Bosna Hersek vatandaşı olma yönlerinden de benzerlik göstermektedir.

4 VERİ TOPLAMA TEKNİĞİ

Bir araştırma için yalnızca veriye sahip olmak tek başına yeterli değildir. Verilerin toplanması ve işlenmesi de farklı hazırlıklar gerektirmektedir. Veri toplama süreci 'görüşme yaparak veri toplayan bir araştırmacı' açısından; görüşmeleri yapmak için bağlantı bulmayı, katılımcılar için görüşme sorusu hazırlamayı, görüşmeler için pratik yapmayı, görüşme anını iyi yönetmeyi, gerektiğinde soruları gözden geçirmek gibi birtakım aşamaları deneyimlemeyi ve bazı becerileri edinmeyi gerekli kılmaktadır.

[145] Görsel için Google Haritalar'dan, düzenleme için Draw.io internet sitesinden yararlanılmıştır. Mülakat, https://goo.gl/maps/4vvv7idCXypndXLN6 ,(08.12.2019); Draw.io için bkz. https://www.draw.io/ , (08.12.2019).

Görüşme yaparken araştırmacının daha iyi veri toplaması için empati yapabilmesi, iyi bir dinleyici olması, iyi not alması ya da kriz anını yönetebilmesi önemlidir.

Niyazi Karasar veri kaynaklarını sınıflandırırken önce üç başlığa ayırmıştır. Bunlar insanlar, belgeler, canlı ve cansız varlıklardır. İnsanlar veri toplama sürecinde araştırmacının çoğunlukla başvurduğu kaynaklar olmaktadır. Fakat burada kişilerin niteliği ve seçimi önem arz etmektedir. Öyle ki yanlış kişi seçimi güvenilir ve geçerli sonuca ulaşmak konusunda sorun yaratabilecektir. Araştırmacının bu aşamalarda hassas olması önerilmiştir. Ayrıca elde edilen verilerden emin olmak için belgelere de başvurulmasının altı çizilmiştir. Canlı ve cansız nesnelerden bilgi toplamak ise doğa bilimlerinin başvurduğu veri kaynaklarıdır. [146] Arkeoloji, biyoloji ya da mühendislik gibi alanlar bu kaynakları kullanabilir. Sonuç olarak araştırmacının veriye ulaşması araştırmacının kabiliyeti ve çalışma konusu ile yakından ilgili olmaktadır.

Belgeler; birincil ve ikincil veri materyallerini barındıran yazılı dosyalar olarak tanımlanabilmektedir. Karasar'ın diğer sınıflandırması da bu birincil ve ikincil kaynaklar ile ilgili olmaktadır. Burada ifade edilmek istenen bilginin kaynağa olan yakınlığıdır. Birincil veriler orijinal olarak da adlandırılan verileri ifade etmekte ve bu tür verilere yaygın olarak araştırılan konuyu deneyimlemiş bireyler aracılığıyla ulaşılmaktadır.[147] Birincil veri kaynakları mülakat dökümleri, katılımcı gözlem saha notları, araştırma konusu ile ilgili fotoğraflar olabilmektedir. Bu veriler sınıflandırma, kodlama ve analiz süreçlerinden geçirilip genelde bilgisayar odaklı depolanmaktadır.[148] İkincil veri kaynakları için ise tarihsel bir arka planı açıklamak için daha önceki çalışmalardan yararlanan bir ders kitabı örnek verilebilir. İkincil veri kaynakları birincil verilere ulaşılamadığı durumda tercih edilebilmektedir. Bu kaynaklar birincil veri kaynaklarına erişmek isteyen bir araştırmacıya da yol gösterici olabilmektedir.

---

[146] Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar, İlkeler, Teknikler*, Nobel Akademik Yayıncılık, 23. Basım, Ankara, 2012, ss. 134-135.
[147] Niyazi Karasar, *a.g.e.*, s. 135.
[148] Jean J. Schensul, ''Documents'', Der: Lisa M. Given., *The Sage Encyclopedia Of Qualitative Research Methods*, SAGE Publications, 2008, s. 232.

Bu çalışmada da literatürde yer alan ilgili ikincil kaynaklar[149] kullanılmış olmakla beraber toplumsal cinsiyet rollerini ve algılarını anlamak için birincil veri toplama yoluna da gidilmiştir. Araştırmanın veri toplama yöntemi Bosna Hersek vatandaşı kişiler ile görüşmeler yapılması ve bu yolla savaşın toplumsal hafızası ve toplumsal cinsiyet algılarına dair bilgi toplanması olmuştur. Algıları göstermek hedeflendiği için görüşmeler aracılığıyla veri toplanmanın etkili bir yöntem olacağı düşünülmüş ve uzmanlarla derinlemesine görüşmeler ile çalışmaya katkı sağlanması amaçlanmıştır.

4.1 Görüşme

Veri toplama yöntemlerinden biri olan görüşmeler sınıflandırılırken Karasar bazı başlıklara odaklanmıştır. Ona göre görüşmelerin sınıflandırılması; amacına, katılanların sayısına, yapılan görüşmedeki kuralların katılığına ve görüşülen kişilerin niteliğine göre yapılmalıdır.[150] Bu çalışma Karasar'ın sınıflandırması açısından amacına göre; araştırma, katılanların sayısına göre; bireyseldir. Görüşülen kişiler açısından ise üç sınıflandırma yapılmıştır: uzman, önder, halk. Bu çalışmada görüşme yapılan kişilerin savaşı deneyimlemiş katılımcılar olması ve aralarında akademisyenler ve Balkanlar hakkında çalışan yüksek lisans öğrencilerinin de bulunması sebebi ile uzmanlar olarak nitelendirilebileceği düşünülmüştür. Kartopu örneklemi ile ulaşılan katılımcılardan yarı-yapılanmış ya da görüşme formu yaklaşımı adı verilen teknik kullanılarak derinlemesine bilgi toplanması hedeflenmiştir. Dolayısıyla görüşmeler Karasar'ın sınıflandırmasına göre kuralların katılığı açısından yarı yapılanmıştır.

Karasar'a göre görüşmeler hemen yanıt alınabilmesi, başkasına danışma imkanı tanımaması sebebiyle bizzat kişiye ait görüşleri içermesi ve herkese uygulanabilir olması açısından avantajlıdır.[151] Bir sonraki başlıkta açıklanacağı üzere bu çalışma için seçilen görüşme türü de hazırlanan sorular eksik geldiğinde ya da verilen cevap yeni bir soru gerektirdiğinde farklı sorulara başvurmaya imkan tanımaktadır. Bu nedenle

[149] Kuramsal bölümde bahsedilen örnekler incelenebilir.
[150] Amacına göre görüşmeler araştırma ve terapi olarak açıklanmıştır. Katılanların sayısına göre bireysel görüşmeler ve grup görüşmelerinden söz edilmiştir. Kişiler açısından görüşme türleri önder, halk ve uzmanlar ile yapılan görüşmelerdir. Kural açısından görüşmelerde ise yapılanmış, yapılanmamış ve yarı yapılanmış görüşmeler olarak sayılmaktadır. Niyazi Karasar, *a.g.e.,* ss. 166-168.
[151] Niyazi Karasar, *a.g.e.,* s. 175.

daha verimli bir yöntem olacağı düşünülmüş ve bu yolla araştırma konusu hakkında dikkatli bilgi toplamaya gayret edilmiştir.

4.1.1 Yarı Yapılanmış Görüşme

Yapılanmış (structured) ve yapılanmamış (unstructured) görüşmenin arasında konumlandırabileceğimiz yarı-yapılanmış görüşme türünden bahsetmeden önce yapılanmış ve yapılanmamış görüşmelerin ne olduğunu kısaca açıklamak faydalı olacaktır. Alan yazına göre görüşmeler genellikle ikiye ayrılmaktadır; yapılanmış (nicel), yapılanmamış (nitel). Cebeci'ye göre yapılanmış görüşme türü niceldir ve daha çok bir anketi andırmaktadır. Bu türde yalnızca bir görüşme formuna bağlı kalınarak sorular sorulmakta ve araştırmacı yalnızca bu belli sorular ve onun cevapları ile ilgilenmektedir. Dolayısıyla bu tür sıkı kuralları olan, bir diğer ifade ile 'esnetilemez' bir veri toplama yöntemini ifade etmektedir. Yapılanmamış (nitel) görüşme de ise belli sorular değil belli konular bulunmaktadır. Bu türde her görüşmede konuşulan konu aynı olsa da içerik belli bir kalıba bağlı olmadığı için verileri kıyaslamak zor olabilmektedir.[152]

Görüşme türleri sınıflandırılırken farklı yollar izlenildiği de olmuştur. Patton sohbet tarzı görüşme, görüşme formu yaklaşımı, standartlaştırılmış açık uçlu görüşme şeklinde bir sınıflandırma yapmıştır.[153] Sohbet tarzı görüşme türü yapılanmamış görüşme ile standartlaştırılmış açık uçlu görüşme ise yapılanmamış görüşme türü ile benzerlik göstermektedir. Görüşme formu yaklaşımı ise araştırmacının belirlediği konu etrafında aynı ya da benzer soruları farklı kişilere sorarak bilgi toplamasıdır. Yarı yapılanmış bir görüşme türü olduğu söylenebilir. Burada hazırlanan soru listesine sıkı sıkıya bir bağlılık söz konusu olmadığı gibi araştırmacı tüm soruları sormak ya da listeye bağlı kalmak durumunda değildir.[154] Bu da araştırmacıya ve katılımcıya esneklik sağlamaktadır.

Bu çalışmada kullanılan görüşme formu da Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış ve katılımcının niteliğine göre kullanılmıştır. Sorulara verilen cevap yeni bir soru

[152] Suat Cebeci, *a.g.e.*, ss. 118-120.
[153] Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *a.g.e.*, s. 131.
[154] Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *a.g.e.*, s.132.

gerektirdiyse farklı sorular da sorulmuştur. Gerekli ve önemli görüldüğünde bir sonraki görüşmelerde gündeme gelen bu yeni sorular eklenerek mülakatlara devam edilmiştir.[155]

4.2 Veri Toplamada Belgeler ve İnternet Kaynakları

Bu çalışmaya veri toplarken daha önce yapılmış algı çalışmalarından, raporlardan, hukuki metinlerden de yararlanılmıştır. Çalışmada çeşitli sivil toplum kuruluşlarının ve araştırma merkezlerinin raporları ve araştırmaları dikkate alınmıştır.

Türkiye'deki toplumsal cinsiyet algısını ortaya koyan çalışmalar için Kadir Has Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Araştırma Merkezi'nin çalışmaları incelenebilir. Merkez 2015'ten itibaren her yıl 'Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Algısı Araştırması' isimli araştırmayı yayınlamıştır.[156] Merkezin internet sitesinde yayınlanan bu çalışmalar öncelikle amaç, yöntem, çalışma sahası olan illeri açıklamak ile başlamakta, ardından katılımcı grubun özelliklerini açıklamaya yönelik tablolar sunmaktadır. Araştırmalar aile kurmaya dair kararlar, ev içi hayat paylaşımı, ilişkiler, mutluluk ve güven, algılar ve tutumlar ile devam etmektedir. Algıların yer aldığı bölümde kadın ve erkek odaklı toplumsal cinsiyet algısı ölçekleri yer almaktadır.[157] Çalışmaların devamı feminizm, kürtaj, kadın ve çalışma hayatı, siyasi hayatta kadın hakkındaki görüşler ile devam etmektedir. Benzer çalışmaları incelemek ön plana çıkan temaları görmek açısından yol gösterici olabilmektedir. Kadir Has Üniversitesi'nde yapılan bu çalışmalar da odaklandığı temalar ve toplumsal cinsiyet algı ölçeği kullanması açısından önemli bulunmuştur.

Algıyı anlamak için istatistiki verilere de başvurulabilir. Örneğin; toplumsal cinsiyet algısı ile bağlantı kurulabilecek bir konu hakkında istatistiki verileri vermek daha açıklayıcı olabilmektedir. Bu konuda başvurulabilecek kaynaklardan biri de

---

[155] Bazı katılımcılar savaşın nedenleri üzerinde durmuştur. Bu nedenle görüşme formunda yer almamasına rağmen sonraki katılımcılara da bu konudaki fikirleri sorulmuştur.

[156] Kadir Has Üniversitesi, Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Algısı Araştırması, http://www.khas.edu.tr/kadin/134, (20.03.2019).

[157] Bu ölçek için 'Toplumsal Cinsiyet Algısı Ölçeğinin Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması' makalesinden yararlanılmış ve belli ifadeler hakkında kadın ve erkeğin görüşleri katılıyorum ya da katılmıyorum şeklinde aktarılmış ve grafikler ile gösterilmiştir. Kaynak için bkz. Hasan Hüseyin Altınova, Veli Duyan, Toplumsal Cinsiyet Algısı Ölçeğinin Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması, Toplum ve Sosyal Hizmet, 24 (2), ss. 9-22.

Dünya Bankası'nın Toplumsal Cinsiyet Veri Portalı'dır. Burada bölgesel ve ülkelere dair araştırmaların verileri internet ortamında paylaşılmaktadır. Ekonomik fırsatlar, sağlık, eğitim, kamu hayatı ve karar verme gibi başlıklar altında yapılan araştırmalar tablo ve grafiklerle sunulmaktadır. Buradan Bosna Hersek'e ait verilere de erişilebilir.[158] World Values Survey (Dünya Değerler Anketi) internet sitesinde ise çalışmalar belli tarih aralıkları ile sınıflandırılmış ve 'Wave 3/1995-1998' ve 'Wave 4/1999-2004' isimli başlıklarda Bosna Hersek için veriler yer almıştır.[159] Bu verilerde Bosna Hersek'e ait 1998 ve 2001 yıllarında yayınlanan çalışmaların bilgileri bulunabilir. Çalışmalar için yüz yüze veri toplanmıştır. Her iki çalışma için de kullanılan form yerel dilde, teknik rapor ve sonuçlar ise İngilizce olarak paylaşılmıştır. Bu çalışmaların verileri aile, toplum, politika, ekonomi gibi alanlarda bilgiler içermesi bakımından önemlidir. Ayrıca bir veri kaynağı da Bosna Hersek İstatistik Kurumu'dur. Kurumun internet sitesinde yer alan 'Bosna Hersek'te Kadın ve Erkek' isimli 2018 yılında yayınlanan çalışma ise özellikle dikkat çekmektedir. Toplumsal cinsiyet ile ilgili temel kavramları açıklayarak başlayan çalışmaya 2013 yılında başlanmıştır. Bulgular yerel dilde ve İngilizce olarak paylaşılmıştır. Çalışma uzun bir dönemi kapsaması açısından önemli ve devlet destekli olması açısından ise güvenilir bulunmuştur.[160] Birleşmiş Milletler İstatistik Bölümü internet sitesinde ise toplumsal cinsiyet konusunda veriler 4 başlık ile verilmiştir. Bunlar; kadın şiddetine yönelik istatistikler, toplumsal cinsiyetin minimum göstergeleri seti, SDG 5.4.1. göstergeleri ve zaman kullanımı istatistikleridir. SDG 5.4.1. göstergelerinde ödeme yapılmayan ev ve bakım çalışmaları için harcanan zaman araştırılmış ve bu veriler cinsiyete, yaşa ve yere göre verilmiştir. Dolayısıyla sitede toplumsal cinsiyete dair kapsamlı verilere erişilebilir.[161] Bosna Hersek'te toplumsal cinsiyet ile ilgili yapılmış birçok nicel araştırma olduğu anlaşılabilir. Bu çalışma için kapsamlı ve güvenilir kaynaklardan veri toplanmasına dikkat edilmiş ve bu kaynaklara internet üzerinden ulaşılmıştır.

---

[158] The World Bank, Gender Data Portal, *http://datatopics.worldbank.org/gender/home*, (13.08.2019).
[159] World Values Surveys, Dünya Değerler Anketi, *http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp*, Wave 3 için bkz. *http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV3.jsp*, Wave 4 için bkz. *http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV4.jsp*, (13.08.2019).
[160] Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina, ''Žene I Muškarci u Bosni i Hercegovini'', *http://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2018/FAM_00_2017_TB_0_BS.pdf*, (27.04.2019).
[161] 'United Nations, Statistics Division', *https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/gender/index.cshtml*, (14.08.2019).

Görüşmelerin Bosna Hersek vatandaşlarını hedef alması ve araştırmacının tez çalışması sırasında Polonya ve Türkiye'de bulunması sebebiyle internet bu çalışma için önemli bir araç olmuştur. Nitel bir araştırma yaparken kullanılacak klasik yöntemler dışında seçeneklerin de mevcut olduğu göz önünde bulundurularak birçok görüşme internet üzerinden gerçekleştirilmiş ve birçok katılımcı da elektronik yazışmalar ile katkı sağlamıştır. Çalışmanın saha dışında araştırılması nedeniyle bu veri toplama aracının da etkili ve uygun olacağı düşünülmüştür.

Görüşmeler sonrasında oluşturulan mülakat dökümleri katılımcılara yollanmış ve onlara yanıtlarını gözden geçirme imkanı tanınmıştır. Yalnızca bir katılımcı verdiği bir bilgiden emin olmadığı için onun metinden çıkarılmasını istemiştir. Katılımcının söylediği doğrultuda bu bilgi çalışmada yer almamıştır. Bir katılımcı kendisine yollanan mülakat dökümüne dair yorum yapmasa da diğerleri ile mülakat sonrasında iletişim devam etmiştir. Sonuç olarak katılımcılarla -görüşme sonrasında da- iyi bir iletişimin olması; gerektiğinde tavsiyelerinin alınabilmesi ve anlaşılmayan bilginin netlik kazanması için tekrar açıklanmasına yardımcı olmuştur.

5 VERİ ANALİZ YÖNTEMİ: FENOMENOLOJİK ANALİZ

Nitel araştırma yöntemleri hakkındaki çalışmasında Sharan B. Merriam veri analizine verileri toplarken başlanmasını tavsiye etmektedir. Ona göre verinin tamamı ile mücadele etmektense yapılan görüşmeler sonuncunda verileri değerlendirip bir sonraki görüşme için eleştirel yaklaşmak önemlidir.[162] Bu çalışmada da bu öneri dikkate alınmış ve görüşmeler sonunda notların hızlıca düzenlenmesine ve eğer ses kaydı alındıysa bunların en kısa sürede yazıya geçilmesine dikkat edilmiştir. Görüşmelerin dökümleri incelendiğinde yanıtların benzer temalara sahip olduğu görülmüştür. İleride daha detaylı açıklanacağı gibi genel hatları ile görüşmeler analiz edilmeye başlanmıştır.

[162] Sharan B. Merriam *Qualitative Research: A Guide to Design and Implementation*, Jossey-Bass, 2. Baskı, s. 165.

5.1 Veri Analizi Aşamaları

Nitel araştırmalarda veri analizi konusunda birçok fikir vardır. Bu fikirlerden biri de Clark Moustakas'ın fenomenolojik analizidir. Moustakas'a göre bir araştırmacı öncelikle fenomen ile ilgili kişisel deneyimlerini sorgulayarak analizine başlamalıdır. Ardından katılımcıların ifadelerinin listesini çıkarmalı ve onların fenomeni nasıl tecrübe ettiğini ifade etmelidir. Araştırmacının sonraki aşaması anlam birimleri ve temalar oluşturmaktır. Deneyimin ne olduğu 'dokusal betimleme', nasıl gerçekleştiği ise 'yapısal betimleme' olarak ifade edilen süreçler ile açıklanmalıdır. Veri analizinde son aşamayı ise yapısal ve dokusal betimlemelerin birlikte yapıldığı ve deneyimin özünün ifade edildiği süreç yer almaktadır.[163] [164]

Moustakas'ın önerdiği aşamaları bu araştırma için uygulayacak olursak aşağıdaki gibi bir plan ortaya çıkacaktır:

1. Mülakat dökümlerini inceleyerek fikir edinmek,
2. Savaş ve toplumsal cinsiyet deneyimleri ile doğrudan ilişkili ifadeleri tespit etmek,
3. Katılımcıların kullandığı ortak ifadeleri bulup onları gruplandırmak,
4. Verilerden elde edilen bulguları fenomeni betimlemek için kullanmak (yapısal, dokusal ve karma betimleme ile),
5. Verilerin geçerliği için katılımcılarla iletişimde olmak, geçerlik konusunda fikirlerini istemek.[165]

İnsan deneyimlerinin anlama sahip olduğu fikrinden yola çıkan fenomenolojik araştırmalarda yukarıda bahsedilen aşamalar ile bu anlamlar analiz edilebilir. Bu çalışma ile yapılmak istenen 'bir fenomeni' -Bosna Savaşı'nın toplumsal cinsiyet algısına etkisini- ve '9 adet mülakat ile bir grup bireyden toplanan verileri'

---

[163] John W. Creswell, *a.g.e.,* ss. 193-194.

[164] Creswell fenomenoloji çalışmalarına dair bilgileri verirken Moustakas, Polkinghorne, van Mannen, Anderson ve Spencer gibi birçok araştırmacıya değinir. Fenomenolojik bir araştırmanın yazma yapısı konusunda Moustakas'ın çalışmayı giriş, literatür, kavramsal çerçeve, yöntem, veri sunumu ve özet, çıkarımlar, sonuç olarak altı bölüme ayırdığını söyler. Moustakas araştırmanın kapanışının onun özü ve ilhamına değinen kısa, yaratıcı olmasını tavsiye eder. Polkinghorne'a göre araştırmanın raporunu okuyanın 'Bunu tecrübe etmenin nasıl bir şey olduğunu daha iyi anlıyorum' yorumunu yapabilmesi önemlidir. Van Mannen ise tematik organizasyona dikkat çeker ve raporu temel olarak üç başlıkla açıklar. Bunlar betimlemenin özüne, bu özü açığa çıkaran örneklere, diğer yaklaşımlara ve başka yazarlara değinilmesidir. John W. Creswell, *a.g.e.,* ss. 225-229.

[165] John W. Creswell, *a.g.e,* s.115.

betimlemektir. Dolayısıyla çalışma bir fenomenoloji araştırması olma özelliği taşımaktadır. Araştırmanın yöntem bölümünde fenomenolojinin ne olduğundan bahsedilmekte ve bulgular kısmında katılımcıların fenomen ile ilgili deneyimlerinin betimlenmesi amaçlanmaktadır. Çalışmanın bulgular kısmında başlık olarak da verilecek temalar ve bu temalara ilişkin doğrudan alıntılar ile bakış açıları birçok yönden yansıtılmaya çalışılmaktadır. Çalışmada katılımcıların 'savaş deneyimleri, savaşa dair hafızaları, gündelik yaşamları, ekonomi, politika yapma, güvenlik ve geleceğe dair fikirleri' de toplumsal cinsiyet odaklı betimlenmektedir. Bu temalarla ilgili literatürdeki bulgulara da dikkat edilmektedir.[166]

5.2 Nitel Veri Analizinde Bilgisayar Kullanımı: Atlas.ti

Nitel veri analizinde yararlanılabilecek birçok bilgisayar yazılımı bulunmaktadır. Bunlardan birkaçı Maxqda, Atlas.ti, NVivo gibi programlardır. Bu programlar bilgiyi tek başına çözümlemezken araştırmacıya veriyi analiz etme konusunda yardımcı olan araçlardır. Örneğin; araştırmacının ön plana çıkan temaları ya da kodları belirleyerek bunları Atlas.ti ile mülakat dökümü üzerinde gösterebilmesi mümkündür. Bu işlemler verilerin anlaşılmasını kolaylaştırmak ve onları bilgisayar ortamına aktarmak açısından avantaj olarak sayılabilmektedir. Böylelikle verilerin düzenli bir şekilde depolanması sağlanabilmektedir. [167]

Nitel veri analizi için kullanılan bilgisayar programlarının avantajları olduğu gibi dezavantajları da vardır. Dezavantajların başında ise 'programları anlamak için geçen süre' gelmektedir. Mülakat dökümleri açısından düşünürsek sayfa sayısı arttığında bu programlara başvurmak daha yararlı olabilmektedir. Veriler fazla değilse analizi program kullanmadan yapmak da mümkündür. Bu programlar tamamen veri analizi gerçekleştirme beklentisi içinde olan araştırmacıların ihtiyacını karşılamaktan uzak olsa da işlevsel olduğu için başvurulabilmektedir.[168]

Bu çalışmada da araştırma devam ederken analize başlanarak her görüşmenin ardından ses kayıtları ve notlar temize geçilmiştir. Bu görüşmelerin yazılı dökümleri

[166] John W. Creswell, *a.g.e.*, s. 116.
[167] John W. Creswell, *a.g.e.*, s. 201.
[168] John W. Creswell, *a.g.e.*, s. 202.

gözden geçirilmiş ve bir sonraki görüşme için eleştirel bir bakış açısı edinmek hedeflenmiştir. Ses kayıtları ve notlar düzenlendikten sonra Atlas.ti.8'e eklenmiştir. Önce katılımcılar arasında gruplandırmalar yapılmış daha sonra görüşme dökümlerindeki metinlere göre anlam birimleri oluşturulmuştur. Mülakat dökümlerinde öne çıkan temalar ve kodlar belgeler içinde ilgili kısımlara atanarak bu atama işlemi sayesinde belli bir koda ya da temaya tıklandığında onunla ilgili verilere rahatlıkla erişilmiştir. Her kod ile ilgili doğrudan ilişkili alıntılar listelenmiştir. İstenirse bu gruplandırmalar ile ilgili metinlerde sıkça geçen sözcükler kelime bulutu özelliği ile görselleştirilebilmiştir. Sonuç olarak Atlas.ti programının işlevi 'veri analiz sürecini etkili ve basit hale getirmek' olmuştur.

6 ETİK KONULAR VE UYGULAMALAR[169]

Creswell nitel bir araştırma ile ilgili etik konuları ve yapılması gerekenleri sıralarken çalışmanın süreçlerine göre açıklamalar yapmıştır. Bunlar altı başlık ile belirtilmiş ve araştırmanın tasarım süreci, başlangıcı, veri toplama, veri analizi, raporlaştırma ve yayımlama süreci olarak açıklanmıştır.

Bir araştırmanın tasarım ve uygulama sürecinde dikkat edilmesi gereken etik konular; üniversiteden izin almak, etik standartları öğrenmek, katılımcıların iznini almak ve çalışmanın sonuçlarından çıkar elde edilmeyeceğinin beyanı şeklinde ifade edilmiştir. Bu çalışmanın konusunun oldukça hassas olması nedeniyle, etik prensiplere maksimum dikkat edilmiştir. Zira, çalışmanın veri kaynağını oluşturan görüşme yapılan kişilerin savaş travmalarını yeniden uyandırıp, fiziksel ve ruhsal bir zarara yol açmak araştırma süresince istenmeyecek bir durumdur. Bu doğrultuda Trakya Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'na[170] 2 Temmuz 2018'de görüşmelerde sorulacak sorular yollanmış ve kurul tarafından 10 Temmuz 2018'de onay alınmıştır. Bir araştırmada uyulması gereken etik kurallar hakkında yüksek lisans eğitimi sırasında edinilen bilgiler ve bilimsel araştırma yöntemleri

[169] Etik konular ve uygulamalar bölümü Creswell'in uyarladığı tablo çerçevesinde yazılmıştır. John W. Creswell, 'Tablo 3.2. Nitel Araştırmalarda Etik Konular', *a.g.e.*, ss. 58-59.
[170] Trakya Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu Yönergesi için bkz. https://www.trakya.edu.tr/staff/sosyal-ve-beseri-bilimler-arastirmalari-etik-kurulu, (09.08.2019).

hakkında yapılmış çalışmalardan[171] yararlanılmıştır. Ayrıca yüksek lisans eğitimine devam eden bireylerin tavsiyeleri ve online bilgi kaynakları da değerlendirilmiştir. Dikkat edilmesi gereken diğer bir unsur katılımcılardan izin alma meselesidir. Bu anlamda görüşmelere başlamadan önce katılımcıların izni alınmıştır. İletişime geçilen kişilerin şayet katılım konusunda çekinceleri varsa bunlar rahatsızlık vermeden giderilmeye çalışılmıştır. Aday katılımcı isteksiz ise yeni bağlantılar değerlendirilmiştir. Dolayısıyla çalışmaya katılan katılımcıların rızası çalışmada önemli olmuştur.

İkinci süreç araştırmanın başlangıcı olarak belirtilmiştir. Tasarım sürecinden sonra araştırmanın ön hazırlığı sayılabilecek bu süreçte de uyulması gereken etik konular ve yapılması gerekenler Creswell'in tablosunda sunulmuştur. Araştırmanın amacının belirtilmesi, yerel halka saygı ve özel örneklemlere gereken hassasiyetin gösterilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada görüşmelere başlamadan önce katılımcılara görüşmelerin nasıl yapılacağı, ne kadar süreceği ve araştırmanın içeriğinin bilgisi verilmiştir. Bunlar anlatıldıktan sonra karşı tarafın sözlü izni ile görüşmelere başlanmıştır.[172] Bosna Hersek'e dair kültürel, dini, siyasi özellikler hakkında bilgi edinilmiş ve bunlar göz önünde bulundurularak ve değerlere saygı duyularak hareket edilmiştir. Son olarak bu çalışmadaki katılımcıların ya da yakınlarının savaşı deneyimlemiş olmaları sebebiyle hassas bir grup oldukları açıktır. Bu anlamda sorulacak soruların diline görüşmelerdeki tutuma özen gösterilmiştir. Klinik psikoloji yüksek lisansı yapan bir uzmandan soruları değerlendirmesi ve katılımcılara karşı nasıl davranılması konusunda öneriler alınmıştır.

Veri toplama ve etik ilişkisinde katılımcıları aldatmaktan sakınmak ve katılımcılar ile güç dengesine dikkat etmek önemli bulunmuştur. Bunun için bu çalışmada verilerin nasıl kullanılacağına dair açıkça bilgi verilmiş ve verilerin yalnızca söz konusu tez için

---

[171] Bu çalışmada bilimsel araştırmada etik konuları anlamak için kullanılan kaynaklardan ilki John W. Creswell'e ait Nitel Araştırma Yöntemleri'dir. Diğerleri için bkz. Sharan B. Merriam, *Nitel Araştırma: Desen ve Uygulama için Bir Rehber*, Nobel Akademik Yayıncılık, 3. Basımdan Çeviri, Çeviri Editörü: Selahattin Turan; Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri,* Seçkin Yayınevi, 10. Baskı, 2016, Ankara.

[172] Araştırmaya gönüllü olma aşamasında elektronik posta ile ulaşılan katılımcıların yazılı izni de bulunmaktadır. Ses kaydı her katılımcıda alınmamıştır. Şayet alınacaksa bilgisi verilmiş ve kişinin onayı beklenmiştir.

kullanılacağı belirtilmiştir. Katılımcılara bilgilerinin ne kadar önemli olduğu hatırlatılmış ve onlarla bilgi paylaşımı görüşme sonrasında da sürmüştür. Bu açıdan güç dengesi konusundaki bu etik kaygının da giderildiği düşünülmektedir.

Veri analizinde etik konular ise katılımcılar arasında taraf tutmamak, sadece olumlu sonuçları vermekten kaçınmak ve katılımcıların özeline saygı duyulmasıdır. Bu etik konular için yapılması gereken eylemler ise verileri tarafsız olarak aktarma ve farklı bakış açılarını yansıtabilmektir. Bu çalışmada da bu eylemin gerçekleştirilmesine hassasiyet gösterilmiştir. Katılımcıların özeline saygı için ise onların isimlerini açıkça paylaşmamak önemli bulunmuş ve kişiler için takma isimler kullanılmıştır. Creswell raporlaştırma sürecinde araştırmacının verileri doğru ve şeffaf bir şekilde yansıtması ve her türlü sahtecilikten kaçınması gerektiğini söylemektedir. Yayımlama sürecinde ise katılımcılara paylaşılacak şeyler hakkında bilgi vermek önemli görülmüştür.

7 GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK

Nitel araştırmaların doğası gereği bu çalışmalarda bir ispat ya da genelleme kaygısı güdülmemektedir, belli bir olguya yönelik derinlemesine kesit sunmak öncelikli hedeftir. Bu çalışmada da aktörlerin bakış açılarını anlama, betimleme ve yorumlama hedeflense de nitel araştırmalarda kullanılması önerilen geçerlik ve güvenirlik stratejileri de dikkate alınmıştır. Bu bölümde bu fikirlerden bazıları açıklanacak ve uygulamalarına değinilecektir.

Geçerlik Donald E. Polkinghorne tarafından ‘bir fikrin iyi bir şekilde temellendirilmesi ve desteklenmesi’ olarak tanımlanmıştır. [173] Hammersley için ise geçerlik; kesinlikten ziyade güven (confidence) olarak yeniden tanımlanmıştır.[174] Bu nedenle araştırmacılar çalışmalarını güçlendirmek için geçerlik konusunda bazı yollara dikkat edebilmektedir. Nicel araştırmalar değişkenler ve istatistiki durumların dünyasını sunarken, nitel araştırmalar aksine olaylar içinde insanların hareketlerini

[173] John W. Creswell, *a.g.e.*, s. 250.
[174] M. J. Angen, ‘Evaluating Interpretive Inquiry: Reviewing the Validity Debate and Opening the Dialogue’, *Qualitative Health Research*, 10(3), s. 382.

anlatmaya çalışmaktadır.[175] Bu nedenle nicel araştırmalarda kullanılan iç ve dış geçerlik ve objektiflik yerine nitel araştırmalarda 'inandırıcılık, aktarılabilirlik, güvenilebilirlik, özgünlük, onaylanabilirlik' gibi kavramlara odaklanılmaktadır.[176] Nitel araştırma yapan bir araştırmacının bu kavramları gerçekleştirmesi için izlemesi gereken noktalar önerilmektedirler. Bunlar uzun süreli katılım, üçgenleme[177], katılımcı doğrulaması, veri toplama süreçlerine uygun ve yeterli katılım, uzman incelemesi ya da uzman gözden geçirme, araştırmacının duruşu gibi stratejilerdir.[178]

1. Geçerlik konusunda yukarıda bahsedilen kavramların oluşmasına zemin sağlayan stratejilerden ilki olan üçgenleme; çoklu yöntem, çoklu veri kaynağı ve araştırmacı kullanımını ifade eden bir süreç olarak tanımlanmaktadır[179]. Üçgenlemeye inandırıcılığı sağladığı için başvurulması önerilmiştir. Bu çalışmada oluşturulan temalar için Birleşmiş Milletler'in belirlediği göstergeler de etkili olmuştur. Bu da çoklu veri kaynağına örnek gösterilebilmektedir.
2. Katılımcı doğrulaması da inandırıcılık kavramı ile ilişkilendirilmiştir. Bu kavram ile anlatılmak istenen katılımcıların toplanan veriler ve ulaşılan bulgular hakkında araştırmacıya fikir beyan etmesi durumudur. Bu çalışma için de bu aşamanın sağlanması önemsenmiştir.
3. Katılımcıların kim olacağı ya da kaç kişi ile mülakat yapılacağı sorularının tartışılması ise hem inandırıcılık hem güven kavramları için önemli bulunmuştur. Araştırmacının doğru kişiden veri toplaması kadar yeteri kadar veriye sahip olması da önemlidir. Öyle ki araştırmacılar nitel bir araştırmada kendilerini ve çalışmalarını güvenle savunmak için bu soruları cevaplandırabilmelidir. Bu çalışma açısından veri doygunluğuna ulaşıldığı fikri 'benzer yanıtların görülmeye başlanması' ile edinilmiş ve veri toplama süreci sona erdirilmiştir.

---

[175] Sharan B. Mirriam, *a.g.e.,* ss. 210-262.
[176] Merriam, *a.g.e.,* s. 201.
[177] Triangulation kavramının Türkçe'de çeşitleme ve üçgenleme kullanımları bulunmaktadır. Bu çalışmada üçgenleme olarak kullanılacaktır.
[178] Creswell, *a.g.e.,* ss. 250-253.
[179] Creswell, *a.g.e.,* s. 246

4. Araştırmacının duruşu terimi ise doğruluk ve dürüstlük kavramları ile ilgili olmuştur. Yansıtıcı olmak ve araştırmada önyargı, deneyim gibi araştırmacıya özgü durumları paylaşmak önemli bulunmuştur.[180]
5. Son olarak araştırmalarda uzman incelemesi geçerlik için önemli sayılmıştır. Bir yüksek lisans öğrencisi için tez danışmanın varlığı ve tez jürisi ile uzman incelemesi ilişkilendirilebilmektedir.

Geçerlik ve güvenirlik konusundaki stratejilerde Creswell için araştırmacının yaptığı çalışmanın niteliği, araştırma deseni gibi hususlar önemli sayılmaktadır. Yukarıdaki değerlendirmelere ek olarak çalışmanın yapısına uygun aşamalarda gözden geçirilmelidir. Creswell'in bu görüşü etrafında bu araştırmanın da genel anlamda nitel ve yorumlayıcı, spesifik olarak fenomenolojik bir çalışma olması sebebi ile bunlar ile ilgili geçerlik ve güvenirlik stratejilerine göre değerlendirilmesi de yapılmalıdır.[181]

Yorumlayıcı nitel araştırma yapanlar için geçerlikte; araştırmanın önemine odaklanmak, güven eksiği olup olmadığına bakmak ve bulguların literatür ile kıyaslanmasına vurgu yapılmaktadır. Geçerliği arttırmak için araştırmacının sahada daha çok vakit geçirmesi, katılımcılarla yakın ilişkiler kurup detaylı betimlemeler yapması gerektiği düşünülmektedir.[182] Bu çalışmada da katılımcılar ile iletişime özen gösterilmiş, süregelen diyalog ve yakın ilişkiler kurulmasına dikkat edilmiştir. Ayrıca bulguların literatür ile de değerlendirilmesine önem verilmiştir. Fenomenolojik bir çalışmanın geçerliği konusunda ise Polkinghorne birkaç meseleye dikkat çekmektedir. Katılımcıların verdiği cevapların içeriğinin yönlendirilmiş olup olmadığının irdelenmesi ilk aşamadır.[183] Elbette katılımcıların soruyu daha iyi anlaması için sondaların kullanılması mümkündür. Fakat araştırmacı deneyimin içeriğinin yanlış yansıtılmasına sebebiyet vermekten kaçınmalıdır. Bu açıdan söz konusu çalışmada görüşmelerde sonda sorular kullanılmış olsa da katılımcıların deneyimlerinin içeriğine müdahale edilmemiştir. Bu sorular deneyimin daha iyi açıklanmasına yardımcı olmak amacıyla ve ihtiyaç duyulduğunda sorulmuştur. Mülakatların yazıya dökümü

[180] Merriam, *a.g.e.*, s. 210.
[181] John W. Creswell, *a.g.e.*, s. 248.
[182] John W. Creswell, *a.g.e.*, s. 248.
[183] John W. Creswell, *a.g.e.*, s. 259.

konusunda hassas olunması ve bunların doğru şekilde aktarılmasına dikkat edilmiştir. Bir diğer mesele ise bulgulardan elde edilen sonuçlar dışında olası sonucun var olup olmadığının gözden geçirilmesidir.[184] Ayrıca araştırmacı kendisine yapısal betimlemenin çalışmayı açıklamakta yeterli olup olmadığını sormalı ve fenomenin özünü aktarabilmek konusuna dikkat etmelidir. Araştırmada felsefi ilkelerin açıklanması, net bir fenomenin olması, Moustakas'ın da önerdiği gibi veri analiz aşamaların olması, genel özün aktarılabilmesi, araştırmacının yansıtıcı tutumun varlığı da fenomenolojinin kalitesini değerlendirmek için standartlar arasında sayılmıştır.[185]

Güvenirlik kavramı ise bir araştırmadaki bulguların yeniden üretilip üretilemeyeceği ile bağlantılı olarak açıklanmaktadır.[186] Çalışmanın bir kez daha yapılması durumunda aynı sonuçlar alınıp alınmayacağı ile ilgili olmak şeklinde açıklanan bu durum tartışmalıdır. Nitel çalışmaların doğasını referans göstererek bunun her zaman sağlanamayacağını iddia edenler bulunmaktadır. Çünkü bu çalışmada da odaklanıldığı gibi yaşanmışlıklar özgündür. Bireyleri, onların deneyimlerini veri kaynağı olarak alan bir araştırmacının çalışması için genelleme yapmak pek de doğru olmayacaktır. Fakat bu durum araştırmanın güvenilir ya da geçerli olmadığını da ifade etmemektedir. Veri kaynaklarından toplanan verilerin ve elde edilen bulguların arasındaki tutarlılık çalışmanın güvenirliği için önemli sayılmaktadır. Çalışmanın güvenirliğini arttırmak için burada da üçgenleme, uzman incelemesi, araştırmacının konumuna ve denetleme tekniğine vurgu yapılmaktadır.[187]

8 KARŞILAŞILAN ZORLUKLAR VE SINIRLILIK

Karşılaşılan zorlukların bağlantı oluşturmanın güçlüğüne, dile, araştırma konusunun içeriğine, veri toplama yönteminin doğasına ve veri toplama aracına dayandığı düşünülmekte ve bu zorluklar aşağıdaki gibi açıklanmaktadır.

1. Yaşanılan zorlukların başında bağlantı oluşturmanın zorlu olması gelmektedir. Katılımcı grubu oluşturmak için Bosna Hersek'teki birçok sivil toplum

[184] John W. Creswell, *a.g.e.,* ss. 259-260.
[185] Creswell, *a.g.e.,* s. 260.
[186] Merriam, *a.g.e.,* s. 211.
[187] Merriam, *a.g.e.,* s. 212.

kuruluşundan internet yolu ile yardım istense de geri dönüş sağlanamamıştır. Çalışma savaşın yaşandığı coğrafyada yapılmadığından veri toplamak için başvurulacak kişiler belirlenirken Türkiye ile bağlantısı olan kişilere ulaşmak tercih edilmiştir.

2. Yerel dilin bilinmemesi katılımcılara ulaşmak konusunda sorun yaratmıştır. Kişilere ulaşılması ve görüşmenin gerçekleşmesi konusunda gönüllü olanlar çoğunlukla Türkçe'yi bilen ya da Türkiye'de belli bir süre yaşamış olan kimseler olmuştur.
3. Görüşme yapılacak konunun içeriği sebebiyle bazı bireyler çalışmaya katılmak istememiş, bazısı katılmaktan çekinmiştir. Gönüllü olanların ise bahsetmek istemediği konular olmuştur.[188]
4. Bir diğer zorluk veri toplama yöntemi olarak seçilen görüşmenin doğasından gelmektedir. Görüşmeleri planlamak ve gerçekleştirmek uzun zaman ve uğraş gerektirmiştir. Çoğu kez planlanan görüşme zamanlarında gecikmeler yaşandığı olmuştur.
5. Görüşmelerin birçoğu internet üzerinden gerçekleştirildiği için teknik aksaklıklar yaşandığı da olmuştur. Bir görüşme sırasında Bosna Hersek hava durumunun çok fırtınalı olması sebebi ile sık sık internet ve elektrik kesintisi yaşanmış katılımcı defalarca aranmıştır. Buna rağmen görüşme aynı gün içerisinde sonuçlandırılmıştır.

Örneklem olarak 10 ya da 9-12 kişinin yeterli olduğu daha önce de belirtilmiştir. Bu çalışmada yapılan görüşmelerde benzer yanıtlar alınmaya başlanması sebebiyle veri açısından doygunluğa ulaşıldığı düşünülmüş ve veri toplama 9 kişi ile tamamlanmıştır. Bu kişiler farklı eğitim, meslek, cinsiyet grubundan yalnızca Bosna Hersekli kişilerden oluşmaktadır. Görüşmelerden edinilecek veriler Uİ disiplini içerisinde incelenmesi ile sınırlı olup 'politika yapma süreci, ekonomi, güvenlik

[188] Bazı kişiler savaş hakkında bilgisi olmadığını ya da günümüzde artık savaştan bahsedilmediğini söyleyerek çalışmaya gönüllü olmamıştır. Kartopu aracılığıyla ulaşılan bireylerden bazıları bireysel sebepleri dolayısıyla vakit ayıramayacağını iletmiştir. Katılımcı olmayı kabul edenlerin ise görüşmeler sırasında genellikle savaştaki fiziksel ve cinsel şiddet hakkında bilgi verirken huzursuz ya da gergin olduğu gözlemlenmiştir.

konuları' açısından irdelenmiştir. Sonuç olarak bu çalışmanın Bosna Hersekli bir grup insanın algıları ve fikirlerinin incelenmesi olduğu unutulmamalıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: BOSNA SAVAŞI VE TOPLUMSAL CİNSİYET ALGILARINA ETKİSİ

1. Giriş: Savaş ve Toplumsal Cinsiyet

Savaş ve çatışma kavramları çok boyutlu ve karmaşıktır. Savaşın ne olduğu hakkındaki tartışmalar da bunu kanıtlar niteliktedir. Her ne kadar bu çalışmanın kavramsal çerçeve bölümünde savaşa değinilse de kavramı bu başlık altında tekrar ele almanın gerekli olduğu düşünülmüştür. Öyle ki bazı teorisyenler için savaş 'ilan edilmesi gereken, iki veya daha fazla devlet arasında olan ve belli bir sayıda ölüm' ile bağdaştırılan bir kavram iken tarihte bunların aksi örnekler de bulunmaktadır.[189]

Geleneksel olarak Jack Levy ve William Thompson tarafından savaş *'İnsanları öldüren, kaynakları yok eden, ekonomik gelişmeyi frenleyen, toplumları militarize eden, kültürü tekrar şekillendiren, aileyi bölen ve insanları sarsıntıya uğratan'* bir olgu olarak düşünülmektedir.[190] Kısaca savaş 'siyasal örgütler arasındaki devamlı ve eşgüdümsel şiddet'[191] olarak tanımlanmakta ve farklı bileşenleri açıklamayı gerekli kılmaktadır. İlk olarak savaş bir şiddettir ve insanları öldürmek ya da yaralamak, ekonomik ve askeri kaynakları yok etmek için güç kullanımını ifade etmektedir. Savaşın çatışma ya da rekabetten daha fazlası olduğu, dolayısıyla içindeki şiddetin diğerlerinden farklı ve uzun süreli bir varlığının olduğu da unutulmamalıdır. Buradaki şiddet iki veya daha fazla siyasi örgütlenme arasında oluşu ile sınırlandırılmıştır.[192]

---

[189] Sjoberg'e göre literatürdeki tanıma bakıldığında Vietnam Savaşı ilan edilmemiş olması, Bosna Savaşı ise taraflarının savaş sonunda ortaya çıkmaları sebebi ile savaş sayılmayabilir. Bu tanıma göre teröre karşı verilen mücadeleler de karşıda bir devlet olmadığı için tartışmalıdır. Bu sebeple teorisyen çalışmasında 'savaş ve çatışma' ikilisini kullandığını ve böylece geleneksel savaş tanımlaması dışında ekonomik istikrarsızlık, yapısal şiddet, muhtemel savaş tehdidi, yoksulluk, işsizlik gibi meselelere de odaklanılması gerektiğine dikkat çekmektedir. Laura Sjoberg, *Toplumsal Cinsiyet Savaş ve Çatışma: Savaşın Feminist Teorisi*, Altın Bilek Yayınları, Çeviren: Onur Aydın, İstanbul, 2015, ss. 27-30.
[190] Jack S. Levy, William R. Thompson, *Causes of War*, Wiley-Blackwell, 2010, s. 1.
[191] Jack S. Levy, William R. Thompson, *a.g.e.*, s. 5.
[192] Jack S. Levy, William R. Thompson, *a.g.e.*, ss. 5-6.

Savaş kavramına eleştirel yaklaşan Slyvester ise savaşların sıklığının çağımızda azaldığını söylemektedir. Aslında devletler arasında ve devlet içindeki silahlı çatışmaların sayısına bakılarak Uİ teorisyenlerinin bunu iddia ettiğinin altını çizmektedir. Bu görüş devletlerin savaşlarda ana aktör olarak görüldüğü ile bağlantılıdır. Sylverster'a göre gerilla güçleri, özel şirketler, devletler, karma ya da devlet dışı koalisyonlar gibi birçok katılımcısı olan günümüz savaşları düşünüldüğünde savaşlarda ana aktörün kim olduğunu söylemek zor olabilmektedir. Bu katılımcılara ek olarak savaşlar aynı zamanda yaşandığı yerde, savaşla ilgili deneyimleri olan insanları, toplumları da içermektedir.[193] Sonuç olarak Sylvester savaşı fiziksel ve duygusal bir deneyim olarak ele almayı tercih etmektedir.

Bahsedilen iki görüşten de anlaşılacağı gibi araştırmacıların yaklaşımları ile bağlantılı olarak savaş tanımı değişebilmektedir. Levy ve Thompson savaş tanımında katılımcıları siyasal örgütler ile sınırlarken, Slyvester insan deneyimlerini dahi tanıma dahil eden bir bakış açısına sahiptir. Ayrıca geleneksel görüş şiddetin sürekliliğine dikkat çekip savaşı çatışmadan ayırırken, diğer görüş savaş ve çatışmayı birlikte ele almayı önermektedir.

Sjoberg Levy ve Thompson'ın anlayışını 'nispeten evrensel' olarak nitelese de bazı açılardan eksik olmakla eleştirmektedir.[194] Onun bakış açısına göre savaşı toplumsal cinsiyet ile ele almak bu kavrama yeni bir boyut kazandırmaktadır. Sjoberg toplumsal cinsiyet analizini Uİ çalışmalarında önemli ve gerekli gördüğünü ifade etmektedir. Çünkü bu analiz olmadan çalışmalar *''...cinsiyetler arası hiyerarşiyi, cinsiyet temelli beklentileri, cinsiyetin ırk, sınıf, etnik kimlik ve dinle kesiştiği noktalar ile savaş ve çatışmalarda kadın ve erkeklerin başına gelen şeyleri görünür kılma* [195]*''* açısından yetersiz kalacaktır. Uİ'de toplumsal cinsiyet analizi ile cinsiyetlerin savaşın neresinde olduğu, toplumsal cinsiyetin çatışmaya nasıl etki ettiği ve onun (toplumsal

[193] Christine Sylvester, *War As an Experience*: *Contributions from International Relations and Feminist Analysis*, Routledge, 2013, ss. 1-2.
[194] Savaşın taraflarının kim olduğu, hedeflerinin ne olduğu ve Levy ve Thompson'ın vurguladığı 'sürekli şiddeti' nasıl ele almamız gerektiği sorgulanmalıdır. Çünkü savaş şiddetin düzeyinin farklılık gösterebildiği bir süreç olarak ele alınmalıdır. Laura Sjoberg, *a.g.e.*, s. 29.
[195] Laura Sjoberg, *a.g.e.*, s. 21.

cinsiyetin) savaş içerisindeki hiyerarşik düzene ne çeşit bir etkisi olduğu anlaşılabilecektir.[196]

Toplumsal cinsiyet önceki bölümlerde tanımlandığı gibi inşa edici olmakla beraber; sosyal, gücün ifadesi oluşu ile de gündelik yaşantılarımız içinde bir düzen yaratmaktadır.[197] Dolayısıyla bu düzeni sosyal ve politik olaylarda eşitsizlik ve güç ilişkisi yaratan, ayrımcılığı ve cinsiyetçiliği körükleyen olarak ele almak mümkündür.[198] Gündelik hayatımızda olduğu gibi savaş ve çatışma sırasında da toplumsal cinsiyete dair ikilikler işlemektedir. Günlük hayattaki eylemler sahip olduğumuz değer yargılardan bağlantısız düşünülemeyeceği gibi savaş içindeki şiddet eylemleri de toplumsal cinsiyet ile ilgili sayılabilmektedir. Toplumsal cinsiyet ve çatışmaya dair yapılan çalışmalar bu ilişkiyi göstermeyi amaçlamaktadır. Benzer bir şekilde bu çalışmada da Bosna Savaşı ve toplumsal cinsiyet arasındaki ilişki betimlenmeye çalışılacaktır.

Tablo 3 Maskulen ve feminen ikilikler[199]

ERİL (Subject)	FEMİNEN (Object)
Bilen (Knower)	Bilinen (Known)
Fiziksel Güç	Fiziksel Zayıflık
Akılcılık	Duygusallık
Bağımsızlık	Bağımlılık
Agresiflik	Pasiflik
Düzen	Anarşi
Akıl	Vücut
Barındırma ve Koruma Becerisi	Barındırılma ve Korunma İhtiyacı
Riske Girme	Riskten Sakınma

[196] Laura Sjoberg, *a.g.e.*, s. 26.
[197] Laura Sjoberg, *a.g.e.*, s. 23.
[198] Laura Sjoberg, *a.g.e.*, s. 24.
[199] Toplum tarafından maskülen erkek olma, feminen ise kadın olma ile ilişkilendirilmektedir. Bu ikisi arasında bir taraf diğerine daha üstün sayılmaktadır. Sjoberg maskulenin toplumsal ödül, feminen ile ilişkilendirilenlerin ise toplumsal ceza ile karşı karşıya kaldığını ifade etmektedir. Laura Sjoberg, *a.g.e.*,

Bu bölümde ilk olarak bu çalışmanın fenomeni ile ilgili tarihsel bilgiler verilecek ve II. Yugoslavya ve savaşı hazırlayan koşullardan bahsedilecektir. Ardından savaş öncesi, savaş sırası ve sonrasındaki döneme dair katılımcıların deneyimleri ve bu deneyimlerin özünü yansıtmak hedeflenmektedir. Araştırmanın amacı olan Bosna Savaşı'nın toplumsal cinsiyet algılarına olan etkilerinin betimlenmesi ve tartışmalar ile bitecek olan bölümde bulgulara dair farklı yorumlara da değinilmesi hedeflenmektedir.

2. BOSNA SAVAŞI: TARİHSEL ARKA PLAN

Balkan yarımadası[200] için 20. yüzyılın son on yılı savaş ve çatışmalar ile anılan bir geçmişe sahiptir. Karmaşık siyasi tarihi olan bölge Güney Doğu Avrupa olarak da ifade edilmiş ve birçok halka, devlete ev sahipliği yapmıştır. Bölgede yaşanan bazı olaylar halklar içinde farklılıkların yaratılmasına etki etmiştir.[201] Birinci Dünya Savaşı Balkan halkları için yeni bir birlikteliğe neden olmuş ve savaşın ardından kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı (1918) farklılıklara rağmen ortak bir oluşumun başlangıçlarından ilki sayılmıştır.[202] 11 yıl süren bu dönem onu oluşturan tarafların bu birliktelikteki isteksizliği ve diğer halkların krallıktan dışlanmış gibi gözükmesine

---

s. 23; Joshua S. Goldstein, *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa,* Cambridge University Press, 2001, s. 49.

[200] Balkan; Türkçe kökenli bir kelime olup 'sarp sıra dağları' ifade etmekte iken bunun coğrafi bir bölge için kullanılışı literatüre Johann August Zeune tarafından 1808'de 'Balkan Yarımadası' olarak kazandırılmıştır. Şaban Çalış, Murat Ünsoy, 'Kavramsal Çerçeve: İsimlendirme ve Bölgesel Kimliğin İnşası', *Balkanlar'da Siyaset*, Derleyen: Şaban Çalış, Birgül Demirtaş, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2012, ss. 5-7.

[201] Bu farklılıkların temelinin Roma'nın ikiye ayrılmasına uzanan bir geçmişe sahip olduğu ifade edilmektedir. Bu olayın Balkan coğrafyasını da ikiye ayıran ve bugün Hırvatistan ve Slovenya'nın yer aldığı bölgede Latin ve Katolik, doğuda ise -Sırbistan gibi- Ortodoks ve Rum kültürünün var olmasına etki ettiği düşünülmektedir. İkinci olarak Balkanlara olan göçler bölgenin demografisini çeşitlendirmiştir. Bölgede var olan İllir, Trak, Dardan ve Latin nüfus 6 ve 7. yüzyılda yerini Slav çoğunluğa bırakmıştır. Göçler ile de bağlantılı olarak tarih boyunca bölgede çeşitli siyasi oluşumlar ve onların izleri görülmüştür. Bunlardan biri de Osmanlı Devleti'nin etkisidir. 12 ve 14. yüzyıllarda Bosna Krallığı olarak Balkanlarda güçlü bir oluşum var olsa da Osmanlı Devleti'nin bölgeye girişi hem Osmanlı etkisinin hem de İslamiyet'in yayılmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin milliyetçilik ile imtihanı da ilk olarak Balkanlarda başlamış ve 1875'te Sırp İsyanı yaşanmıştır. Bu isyan hem Osmanlı Devleti hem Bosna'nın tarihi açısından önemli sayılmıştır. Çünkü Sırp İsyanı, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki gücünün azalmasına ve yeni isyanlara, Bosna açışından ise dolaylı olarak Avusturya idaresine girmeye sebebiyet vermiştir. Osman Karatay, *Bosna-Hersek Barış Süreci.,* s. 4.

[202] Mustafa Türkeş, *Yugoslav Devletinin Kuruluşu ve Krallık Dönemi*, Balkanlar El Kitabı, 2. Cilt: Çağdaş Balkanlar, Der: Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, s. 15.

sebep olan isim meselesi ile yakından ilgili görülmüştür.[203] Oluşan devletin yapısına dair üniter ve federal sistem tartışmaları ile ortak bir ideolojinin olmayışının da bu yapının sona ermesinde etkili olduğu düşünülmektedir.[204] Bu krallık ardından I. Yugoslavya'ya (1929-1941) dönüşmüştür. İkinci Dünya Savaşı sonrası ise Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti (YFHC) ilan edilmiş ve 1963 anayasası ile bu oluşum Yugoslavya Sosyalist Federatif Cumhuriyeti (YSFC) adını almıştır. 1945-1992 yılları arasındaki dönem II. Yugoslavya olarak anılmıştır.[205]

Bu çalışmada Balkanların köklü bir tarihe sahip olduğu bilinmesine rağmen çalışmanın sınırları nedeniyle odaklanılması gereken dönemin 20. yüzyıl ve başlangıç noktasının II. Yugoslavya olmasının daha doğru olacağı düşünülmüştür. Bu nedenle bir sonraki başlık II. Yugoslavya ve onun başarısız olmasının beraberinde getirdiği çatışma ortamının ifade edildiği kısım olacaktır.

2.1. Bosna Savaşı Öncesi Balkanlar: II. Yugoslavya

Yugoslavya'nın kelime anlamı Güney Slavlar iken siyasal bir fikir olarak bu kavram aynı kökene ve konuşma diline sahip olduğu düşünülen Güney Slavların tek bir kimlik ve millet olarak kendi devletlerini kurması ve bağımsız olması gerektiğine dayanan görüşü ifade etmektedir. Bu kavramın çıkış noktası 1830'lara ve İlliryanist Uyanışçılara (Illyrianist awakeners) dayandırılmış ve bu fikir birçok kez ve farklı zamanlarda denenmiştir.[206] Bu denemelerden biri de bahsedildiği gibi I. Yugoslavya'dır. I. Yugoslavya'nın sonunu getiren İkinci Dünya Savaşı hem Avrupa hem Balkanlar için yarattığı değişiklikler ile kilometre taşı olarak nitelendirilebilir. Bu

[203] Bu krallığın yalnızca Sırp, Hırvat ve Slovenleri barındırmadığı Balkan coğrafyasının bugünkü demografik durumu düşünüldüğünde de anlaşılabilmektedir. Dolayısıyla geçmişte de bölgede var olan çeşitli halkların Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı ismi ile anılan bir oluşuma bağlılık geliştirmesi zor olmuştur.

[204] Mustafa Türkeş, *a.g.m.*, s. 16.

[205] II. Yugoslavya YFHC ve YSFC dönemleri için kullanılan bir ifade olmuştur. Şecaettin Koka, *Sosyalist Yugoslavya Dönemi*, Balkanlar El Kitabı, 2. Cilt: Çağdaş Balkanlar, Der: Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, s. 28.

[206] Güney anlamına gelen 'jug' ve slav anlamındaki 'slavia' bağlaç olarak 'o' harfini alarak yerel dilde 'jugoslavia' şeklinde kullanılmaktadır. Dennison Rusinow, *The Yugoslav Idea Before Yugoslavia*, Yugoslavism: Histories of a Failed Idea 1918-1992, Der: Dejan Djokic, C Hurst, Co Publishers, 2003, ss. 12-13.

dönem Balkanlarda izlediği politikalar ile adından söz ettirecek olan Josip Broz Tito'nun geleceği açısından da önemli olmuştur.

Yugoslav Komünist Parti (YKP) içerisinde güçlenen ardından Balkanlar'ın da güçlü bir lideri olan Tito izlediği politikalar ile YKP'ye taraftar toplamanın yanı sıra 1939 yılında cereyan eden İkinci Dünya Savaşı için antifaşist bir cephe kurulmasını da sağlamıştır. YKP'nin bu cephesi ve gösterileri I. Yugoslav Krallığı tarafından bastırıldığında halk kanlı olan bu müdahaleyi desteklememiş ve YKP sempati toplamıştır.[207] 1941 yılında Mihver güçlerinin işgali ile karşı karşıya kalan Yugoslavya Kralı ise çareyi ülke terk etmekte bulmuştur. Dolayısıyla 1. Yugoslavya başarısız bir girişim olarak tarih sahnesinde yerini almıştır.

Savaş yılları krallık için sancılı olsa da Tito'nun liderliği ile II. Yugoslavya (Yugoslav Federal Halk Cumhuriyeti) kurulmasına imkan oluşturmuştur. II. Yugoslavya federal bir oluşum olması ve liderinin etkili politikaları ile I. Yugoslavya'ya göre daha başarılı olarak değerlendirilebilir. Tito'nun politikalarının başarısı ise sosyalizm ideolojisini Yugoslavya'ya adaptasyon, karizmatik liderlik ve birlik inancı oluşturabilmesinde yatmaktadır.[208] Tito'nun politikaları yalnızca Balkanlarda değil uluslararası toplumda da sempati toplamıştır. Yugoslavya'nın 'Bağlantısızlar Hareketi'[209] içinde yer alması ve tarafsız oluşu ülkeye önemli bir itibar kazandırmıştır. Öyle ki ülke aynı yıllarda komünist veya sosyalist yönetimlere sahip ülkelere oranla çok daha iyi koşullara sahip olmuştur. YSFC Batı ile ilişkileri gelişmiş olan sosyalist ülkelerden biri olarak anılsa da güçlü lideri Tito'nun ölümü (4 Mayıs 1980) ve onu izleyen Slobodan Milošević yönetimi beraberinde birçok değişikliği

---

[207] Şecaettin Koka, *a.g.m.*, ss. 23-24.
[208] Şecaettin Koka, *a.g.m.*, s. 23.
[209] Bağlantısızlar Hareketi, Non-Aligned Movement (NAM) sömürge sisteminin çöküşü, Afrika, Asya, Latin Amerika ve dünyanın diğer bölgelerinin bağımsızlık mücadeleleri sırasında ve Soğuk Savaş'ın zirvesinde kuruldu. Bazı toplantıları 1955'ten önce yapılsa da tarihçiler Bandung Asya-Afrika Konferansı'nın hareketin yaratılmasında öncü olduğunu düşünüyorlar. Bu konferans, 18-24 Nisan 1955'te Bandung'da yapılmış ve iki kıtadan gelen ilk sömürge sonrası lider nesline ait 29 devlet başkanını, o sırada dünya meselelerini tanımlamak ve değerlendirmek ve Uİ'de ortak politikalar takip etmek amacıyla toplamıştır. Mısır'dan Cemal Abdel Nasır, Gana'dan Kwame Nkrumah, Hindistan'dan Shri Jawaharlal Nehru, Endonezya'dan Ahmed Sukarno ve Yugoslavya'dan Josip Broz Tito bu süreçte önemli bir rol oynamış ve daha sonra hareketin kurucu babaları ya da sembolik liderleri olarak sayılmıştır. 'History and Evolution of Non-Aligned Movement', *Ministry of External Affairs, Government of India,* 2012, https://mea.gov.in/in-focus-article.htm?20349/History+and+Evolution+of+NonAligned+Movement, (21.10.2019)

getirmiştir. Milošević yönetimi ile YSFC artık '*Soğuk Savaş sonrasında Batı ile savaşan bir ülke*' olmuştur.[210]

Başlangıçtaki olumlu tabloya rağmen Tito'nun inşa etmeye çalıştığı Yugoslavya onun ölümünden sonra uzun soluklu olmamıştır. YSFC 1990 itibariyle çok partili düzene geçse de neredeyse her cumhuriyette milliyetçi olanların yönetimde olması dikkat çekmiştir.[211] Tito politikalarını Sırp aleyhtarı olarak algılayan Miloseviç de milliyetçi duygular ile hareket etmeye başlamıştır. Tito'nun projesi Sırp aşırı milliyetçiliğini kontrol altında tutup ademi merkeziyetçi bir idari sistemin tesis edilmesi olsa da Sırplar bu yapıyı kendilerine komplo olarak görmeye başlamıştır.[212] Milošević liderliğinin milliyetçi dinamikleri ve ekonomik sorunlar ile YSFC artık batı tarafından destek bulamayan bir ülke halini almıştır.[213] Yönetiminde güçlenen Sırp milliyetçiler ile kendini güvende hissetmeyen diğer halklar çok geçmeden bağımsızlık kararı almıştır. 214 Ayrılık kararı önce ekonomik olarak daha iyi durumda olan iki üyeden; Sloven ve Hırvatlardan Haziran 1991 tarihinde gelmiştir. Bu aşamadan sonra federasyonun diğer bir ifade ile Milošević yönetiminin Yugoslav Halk Ordusu (YHO) ile askeri müdahalesinden söz edilebilir. Bu çatışmalar Slovenya için 10 gün gibi kısa bir süre ile sınırlı kalsa da Hırvatistan, Sırbistan ve Bosna Hersek için aynı durum yaşanmamıştır.[215]

Bu noktaya nasıl gelindiğini analiz eden makalesinde Necmettin Alkan II. Yugoslavya'nın dağılmasının nedenlerini doğrudan/dikey nedenler ve dolaylı/yatay nedenler olarak iki başlık ile ele almıştır. Yatay/dolaylı ile ifade edilmek istenen uzun bir sürecin sonucu olan, zamanla dağılmaya etki eden bazı dinamiklerdir. Bunlardan ilki Doğu ve Batı Roma ayrımı ile onun bölgede yarattığı mezhepsel farklılıktır. Bu durum Balkanlarda Ortodoks-Katolik çatışmasını yaratmıştır. Ayrıca bölgede farklı bir

---

[210] İlhan Uzgel, ''Yugoslav Federasyonu'ndan Sırbistan'a'', *Balkanlar El Kitabı, 2. Cilt: Çağdaş Balkanlar*, Der: Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, s.59.
[211] Osman Karatay, *a.g.e.,* s. 5.
[212] İlhan Uzgel, *a.g.m.,* s. 62.
[213] İlhan Uzgel, *a.g.m.,* s. 63.
[214] Osman Karatay, *Bosna-Hersek Barış Süreci*, s. 5.
[215] N. Aslı Şirin Öner, *Dram Sonrası Bosna: Mültecilerin Geri Dönüşü Üzerine Bir Alan Araştırması,* IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 30.

mezhep olarak Bogomillik[216] de söz konusu olmuştur. Bugün İslamiyet'i kabul eden Boşnak olarak tabir edilen toplum öncesinde Hristiyanlığın bir çeşidi olarak gördüğü bu mezhebe sahip olmuş ve bu inancı nedeniyle diğer gruplar tarafından eleştirilmiştir. İkinci dolaylı neden bölgenin göç yolları üzerinde oluşu ile ilgilidir. Balkanlara yapılan akınlar bölgede yalnızca demografik değişikliklere neden olmak ile kalmamıştır. Bunun bir örneği de Osmanlı Devleti'nin bölgeye gelişidir. Bu gelişme ile Balkan coğrafyasına yeni bir sorun daha eklemlenmiş ve önceden var olan mezhepsel çatışmaya ek olarak Osmanlı Devleti'nin bölgeye İslamiyet'i getirmesi ile dinler arası bir çatışma da ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak Balkan halkları önce Hristiyanlık içinde mezhepsel, ardından dini farklılıklar ile ayrılmış ve Katolik-Ortodoks-İslam tartışmasını yaşamıştır.[217] Alkan makalesinde sorunların tarihi arka planında yatan nedenleri bahsedilen çok milletli ve kültürel doku ile açıklamış ve bunların ayrılma kararı alınması üzerinde etkili olduğunu iddia etmiştir. Bununla beraber Tito Yugoslavya'sının her ne kadar tarafsız ya da bağlantısız gözükse de coğrafi konum ve ideolojisi sebebi ile Doğu Avrupa komünist rejimlerinin yıkılmasından etkilenmiş olabileceği analizini yapmıştır. Ekonomik sorunlar ile mücadele edemez konuma gelinmesi de yatay/dolaylı bir neden olarak makalede ele alınmıştır.[218] Dolayısıyla bahsedilen nedenler bağımsızlık taleplerini beraberinde getirmiş, bu talepler de dağılmanın doğrudan nedenleri arasında sayılmıştır.[219]

N. Aslı Şirin Öner Dram Sonrası Bosna çalışmasında Yugoslavya'nın dağılmasını üç neden ile açıklamaktadır. Onun analizine göre Tito'nun oluşturduğu yapı bu karizmatik liderin ölümünden sonra sorgulanmaya başlanmış, 1970-1980 yıllarında yaşanan ekonomik kriz ve konfederasyon içinde büyüyen ekonomik gelişmişlik farkı

---

[216] Bogomilllik; Bulgaristan'da ortaya çıkan ve Bosna'da 12. Yüzyıl ortalarında görülmeye başlayan bir Hristiyanlık mezhebidir. 12. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde dönemin lideri tarafından Bosna Kilisesi kurulup, bu mezhep resmi din ilan edilmiştir. Fakat sonradan mezhep Macar krallığı ve papalık tarafından sapkınlık olarak nitelenmiştir. Bogomilizm'in dinsel bir hizip, reformist bir akım ya da sosyal bir ayaklanma olup olmadığı da tartışılmaktadır. Tanıl Bora, *Yeni Dünya Düzeninin Av Sahası: Bosna Hersek*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 23-26.; Nurcan Özgür, ''Balkanların Etno-Dinsel Gelişiminde Bogomilizim Hareketi (X- XIV Y.Y.)'', *Trakya Üniversitesi Balkan Araştırmaları*, Sayı 1, Cilt 1, 1998, s. 47.

[217] Necmettin Alkan, ''Yugoslavya'nın Dağılması'', *Balkanlar El Kitabı, 2. Cilt: Çağdaş Balkanlar*, Der: Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, s. 35-37.

[218] Necmettin Alkan, *a.g.m.*, ss. 37-39.

[219] Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Necmettin Alkan, *a.g.m.*, ss. 39-47.

da dağılmaya sebep olmuştur.[220] Tito'nun oluşturduğu idari yapıya değinecek olursak bu altı cumhuriyet (Slovenya, Bosna Hersek, Karadağ, Makedonya, Sırbistan ve Hırvatistan), iki otonom özerk eyaletten (Kosova ve Voyvodina) oluşan bir yapıydı. Bu yapıda özerk bölgeler Sırbistan'a bağlıydı. Öner 1974 Anayasası ile konfederasyon sisteminin esnetildiği ve yapının yarı konfederatif bir yapıya evrildiğine dikkat çekmektedir. Öyle ki bu anayasa ile Kosova ve Voyvodina eyaletlerine neredeyse kurucu cumhuriyetler ile eşit haklar verilmiştir.[221] Ardından her bir üyenin daha faydacı davrandığı ve ekonomik bir yarışa giriştiği söylenebilir. Bunu bölgeler arası ekonomik gelişmişlik düzeylerindeki farklılık izlemiş ve uluslararası konjonktürde var olan ekonomik kriz[222] de giderek istikrarsızlığa sebep olmuştur. 1989 yılında Kosova ve Voyvodina'ya verilen özerklik hakkının kaldırılması yönünde karar alan Sırbistan Meclisi çatışma ortamına sürüklenen Yugoslavya'nın habercisi olmuştur. Böylelikle Sırbistan Kosova ve Voyvodina ile üç oya sahip olarak Devlet Başkanlığı Konseyi'nde ayrıcalıklı bir konuma yükselmiştir.[223] Bu durum Kosova ve Voyvodina'yı olduğu kadar diğer cumhuriyetleri de rahatsız etmiştir. Milošević'in Yugoslavya'nın bütünlüğünden ziyade Sırbistan öncülüğünde bir birlik yaratma fikrine Hırvatistan ve Slovenya da milliyetçi bir karşılık vermiştir.

Yugoslavya'nın dağılma ihtimali karşısında uluslararası toplumun tavrı çelişkili olmuştur. Henüz ayrılmalar başlamadan önce bölgede etkin politika uygulamayı amaçlayan Avrupa Topluluğu (AT) Yugoslavya'nın devamlılığını destekleyen girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimlere rağmen Slovenya ve Hırvatistan bağımsızlık kararları ilan edildiğinde birlik içinden Almanya bu halkların self-determinasyon hakkının tanınması gerektiğini açıklamış ve AT politikasından ayrı hareket etmiş olmuştur.[224] O zaman kadar Yugoslavya'nın bütünlüğünü savunan AT Almanya'nın bu tavrı karşısında da politikasını değiştirmemiş ve ayrılma kararı alanlar ile ateşkes

[220] N. Aslı Şirin Öner, *a.g.e.,* s. 37.
[221] Kosova ve Voyvodina için federasyondan ayrılma hakkı hariç tutulmuştur. Öner, *a.g.e.,* s. 35.
[222] 1973 ve 1979 yıllarında 'petrol' veya 'OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) Krizi' olarak ifade edilen ve küresel çapta ekonomik durgunluğa sebebiyet veren durumdan II. Yugoslavya'nın da etkilendiği yorumu yapılmıştır. N. Aslı Şirin Öner, *a.g.e.,* s. 36.
[223] Öner, *a.g.e.,* s. 43.
[224] Necmettin Alkan, *a.g.m.,* s. 48.

girişimlerinde bulunmuştur. Gene de bağımsızlık ilanının tanınması noktasında Almanya birlikten erken davranmıştır.[225]

Burada AT'nin tanınmak isteyen cumhuriyetlere karşı önemli bir girişimi Badinter Komisyonu'dur. Böylelikle bu cumhuriyetlerin durumunun değerlendirilmesi için bir zemin hazırlanmıştır. Komisyonun kararı ise yalnızca Slovenya ve Makedonya'nın tanınma şartlarını sağladığı yönünde çıkınca bu durum komisyona başvuran Hırvatistan, Bosna Hersek, Krajina Sırpları, Kosovalı Arnavutlar'ın geleceği için sorun yaratmıştır. Fakat Almanya'nın baskısı ile rapor açıklandığı gün 15 Ocak 1992'de Hırvatistan da tanınmıştır. Başvuruları olumsuz bulunanlara ise sağlanması gereken şartlar önerilmiştir.

Bosna Hersek'in bağımsızlık durumunun olumsuz değerlendirilmesi bu bölgede yaşayan Sırpların kararını içermemesine dayandırılmaktaydı. Dolayısıyla bölgede bağımsızlık kararı için bir referandum yapılması öngörülmüştür. Buna bağlı olarak gerçekleştirilen referandumda %93 bağımsızlık yönünde oy elde edilmiştir. Bu oranda bölgede yaşayan Sırpların referanduma gitmeme kararı almasının da etkisi büyüktür. Sonuç olarak şartlardan biri olan referandumun sağlanması ile Alija Izetbegović liderliğinde 3 Mart 1992'de Bosna Hersek'in bağımsızlığı ilan edilmiştir. Bu kararın ardından Sırplar da Sırp Cumhuriyeti'ni ilan ettiklerini açıklamıştır. Bu gelişmeler Bosna Hersek topraklarında çakışan siyasetler nedeniyle 2 Nisan 1992 tarihinde Bijeljina'ya yapılan saldırıya yol açmıştır. Ardından 5 Nisan'da barış gösterisi düzenlemekte olan sivil halka yönelik yapılan saldırıda iki kadın Sırp güçlerin hedefi olmuştur; Olga ve Suada.[226] Bu olaydan sonra Bosna Hersek 7 Nisan'da AT ve ABD tarafından tanınsa da Sırp güçlerin saldırgan tavrı sürmüş ve diplomatik girişimler barışı tesis etmede oldukça yetersiz ve etkisiz kalmıştır. Bu sebeple savaş uzun sürmüş ve büyük bir yıkıma sebep olmuştur.[227]

---

[225] Hırvatistan ve Slovenya 23 Aralık 1991'de Almanya tarafından tanınıyor. Necmettin Alkan, *a.g.m.*, s. 49.

[226] Savaşın ilk kurbanı olarak sayılan bu kadınlardan birinin Boşnak (Suada Dilberoviç), diğerinin Hırvat (Olga Suçiç) olduğu bilinmektedir. Bu iki savaş karşıtı kadının öldürüldüğünde üzerinde olduğu köprü günümüzde onların ismi ile anılmaktadır.

[227] N. Aslı Şirin Öner, *a.g.e.*, ss. 49-51.

İlerleyen bölümlerde Bosna Hersekli bireylerin deneyimleri ile bağlantılı olarak ve kronolojik sıra takip edilerek çatışma öncesi durum, savaş ve savaş sonrasına odaklanılan bilgiler paylaşılmaya devam edilecektir. Başlıklar katılımcıların ifadelerinden edinilen verilere dayanmaktadır. Bu ifadelere ek olarak gerekli olduğu düşünülen noktalara da değinilmektedir. Bu açıdan BM'nin toplumsal cinsiyetin minimum göstergeleri de önemli bulunmuş ve başlıklar oluşturulurken göz önüne alınmıştır.

Çalışmanın amacı doğrultusunda Bosna Savaşı'nın toplumsal cinsiyet algılarına etkisini betimlemek için benzer çalışmalar ve toplumsal cinsiyet algısını ele alan raporlar, makaleler değerlendirilmiştir. Burada önemli olan bir kaynak da Birleşmiş Milletler'in belirlediği toplumsal cinsiyetin minimum göstergeleri olmuş ve çalışmanın bulgularını değerlendirirken bu göstergeler dikkate alınmıştır. Verilerin analiz edilmesinde önemli bir aşama olan kategoriler, temalar ve kodlar oluşturulurken hem görüşmelerden elde edilen verilerden öne çıkanlar hem de bahsedilen göstergeler göz önüne alınarak bulguların incelenmesi sağlanmış böylelikle fenomenolojik bir analiz gerçekleştirilmiştir.

2.2. BM Göstergeleri Açısından Bosna Hersek ve Toplumsal Cinsiyet

Birleşmiş Milletler Toplumsal Cinsiyet İstatistikleri Minimum Seti'ne göre veriler niceliksel ve niteliksel göstergeler olarak 2 grup ile ele alınmıştır. Niceliksel olanlar 1. Ekonomik yapılar, üretim faaliyetlerine katılım ve kaynaklara erişim, 2. Eğitim, 3. Sağlık ve ilgili hizmetler, 4. Kamusal yaşam ve karar alma, 5. Kız çocukları ve kadınların insan hakları olarak belirlenmiştir. Niteliksel göstergeler ise sadece 1. Ekonomik yapılar, üretim süreçlerine katılım ve kaynaklara erişim , 2. Kamusal yaşam ve karar alma, 3. Kız çocukları ve kadınların insan hakları olarak üç gösterge ile açıklanmıştır.[228] Bu çalışmada da BM'nin belirttiği göstergelere ve verilere

[228] Minimum Set of Gender Indicators, *https://genderstats.un.org/#/home* (23.04.2019); Bosna Hersek ile ilgili veriler için bkz. *https://genderstats.un.org/#/downloads*, (23.04.2019).

başvurulmuştur. Bunun bir örneği de Bosna Hersek için bir değerlendirme olan aşağıdaki tablo olacaktır.

Tablo 4 BM Toplumsal Cinsiyet İstatistikleri Nitel Göstergeler: Bosna Hersek

Ekonomik yapılar, üretim faaliyetlerine katılım ve kaynaklara erişim[229]
1. Ülke taahhüdü kapsamında istihdamdaki cinsiyet eşitliği: Onaylanmış, yürürlükte.
a. ILO sözleşmesinin kadınlar ve erkekler için eşit ücretlendirme ile ilgili No. 100'ün onaylanıp onaylanmadığı: Onaylanmış, yürürlükte. Bkz. Equal Remuneration Convention, 1951 (No. 100), 02 Haziran 1993.
b. İstihdam ve meslekte yapılan ayrımcılıkla ilgili ILO sözleşmesi No. 111'in onaylanıp onaylanmadığı: Onaylanmış, yürürlükte. Bkz. Discrimination (Employment and Occupation) Convention, 1958 (No. 111), 02 Haziran 1993.
2. İşin uzlaşmasını desteklemek için ülke taahhüdünün kapsamı ve aile hayatı: Onaylanmış, yürürlükte.
a. Aile sorumluluğu olan işçilere ilişkin ILO sözleşmesi No. 156'nın onaylayıp onaylamadığı: Onaylanmış, yürürlükte. Bkz. Workers with Family Responsibilities Convention, 1981 (No. 156), 02 Haziran 1993.
b. Yarı zamanlı çalışma ile ilgili ILO sözleşmesi No: 175'in onaylanıp onaylanmadığı: Onaylanmış, yürürlükte. Bkz. Part-Time Work Convention, 1994 (No. 175), 18 Ocak 2010
c. Ev işi ile ilgili ILO sözleşmesi No. 177'in onaylayıp onaylamaması: Onaylanmış, yürürlükte. Bkz. Home Work Convention, 1996 (No. 177), 18 Ocak 2010
d. Doğum koruması konusunda ILO sözleşmesinin No. 183 onaylanıp onaylanmadığı: Onaylanmış, yürürlükte. Bkz. Maternity Protection Convention, 2000 (No. 183), 18 Ocak 2010

[229] ILO sözleşmeleri hakkındaki bilgiler için bkz. *https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:11200:0::NO::P11200_COUNTRY_ID:102704*, (23.08.2019).

3. Doğum izni süresi: En az 14 hafta. (Doğum izni süresi doğumdan 28 gün önce ve toplam bir yıl boyunca -ikizler ve sonraki çocuklar için toplam 18 aylık bir süre- garanti edilir.)
4. Doğum izni sırasında ödenen ücret yüzdesi: 10 kantondan oluşan Bosna Hersek Federasyonu'nda 4 kantonda doğum izni sırasında ücret ödenmez. Ücretsiz izin uygulaması vardır. Ücret ödenen 6 kantonda ise bu oran kazancın %50-%90'nı olarak değişmektedir. Sırp Cumhuriyeti ve Brçko Bölgesi'nde 12 ay boyunca doğum izni tamamen telafi edilebilir. Ücretli izin uygulaması vardır.[230]
Kamusal yaşam ve karar alma
5. Parlamento için bir cinsiyet kotası bulunması (ayrılmış sandalyeler ve yasal aday kotaları): Kanunlaşmış yasal kotalar var.
6. Parlamento için cinsiyet kotasının varlığı (gönüllü parti kotaları): Yok.
7. Cinsiyet istatistikleri yasasının varlığı: Yasalar gözden geçirildi, toplumsal cinsiyet hükmüne rastlanmadı.
Kadınların insan hakları ve kız çocukları
8. CEDAW 16. maddesine çekince koyup koymadığı: Onaylı.
9. Aile içi şiddet yasalarının varlığı: Var.
10. Miras haklarının kadınlara ve kız çocuklarına karşı ayrımcılık yapıp yapmadığı: Kadınlar Bosna Hersek'te eş ve kız çocuğu olarak eşit miras hakkına sahipler. Uygulamada, 2005 CEDAW raporuna göre, kadınlar çoğu zaman toprak ve mülkiyet ile ilgili miras haklarını geleneksel uygulamaların bir sonucu olarak erkek akrabalara teslim ederler. CEDAW komitesinin hazırladığı bir gölge raporda, bu görüşlerin bir sonucu olarak, çoğu arazinin erkeklere ait olduğu belirtilmektedir. Boşanma yasaları ve uygulamalarında kadınlara karşı ayrımcılık yapıldığına dair hiçbir bilgi bulunamadı. 2011'deki CEDAW raporuna göre, kadınlar tipik olarak çocukların velayetlerini alıyorlar.[231]

[230] Lejla Somun-Krupalija, *Gender and Employment in Bosnia and Herzegovina: a country study*, International Labour Office, Bureau for Gender Equality, Geneva, 2011, s. 18.

[231] Gender Index, 'Bosnia and Herzegovina', s. 2, *https://www.genderindex.org/wp-content/uploads/files/datasheets/BA.pdf*, (21.11.2019).

11. Evlilikte yasal asgari yaş, cinsiyete göre: Her ikisi için de 18.

Kaynak: Tablo BM'nin belirlemiş olduğu göstergelerin Bosna Hersek özelinde incelenmesi ile oluşturulmuştur. İlgili göstergeler için bkz., Gender Statistics, 'Qualitative Indicators Related to National Norms', https://unstats.un.org/unsd/gender/Data/Qualitative%20Indicators.html, (21.11.2019).

2.3. Savaş Öncesi Günlük Yaşam Deneyimleri

Bu başlıkta katılımcıların görüşmelerde aktardığı günlük yaşam tecrübeleri ile savaş öncesi durum ele alınacaktır. Deneyimler ve günlük yaşantıların olgu bilim çalışmalarında önemli bir yer tuttuğundan yola çıkarak görüşmelerde katılımcılardan savaş öncesi günlük hayattan bahsetmeleri istenmiştir. İlk olarak ''Genel olarak bir Bosna Herseklinin günlük yaşamından bahseder misiniz?'' ve ''Savaş öncesi yaşam nasıldı?'' gibi sorular sorulmuştur. Kimi katılımcılar bu soruları yalnızca birey bazında kimisi ise dönemin koşulları ile bağlantılı olarak yanıtlamıştır. Katılımcıların bir kısmının Tito yönetimine değinerek savaş öncesi ekonomi, siyaset ve güvenlik üzerine fikirlerini günlük yaşam ile ilişkilendirerek aktardığı görülecektir.

''Bosna Hersek toplumu biraz spesifiktir. Boşnaklar yanı sıra Sırplar ve Hırvatlar da Bosna Hersek'te yaşamaktadır. Üç din mevcuttur. Katolik, Ortodoks, Müslüman, küçük bir Yahudi toplum da söz konusu Bosna'da. Fakat bu toplum İkinci Dünya Savaşı'nda Nazi Almanyası ve Bağımsız Hırvat Devleti tarafından yok edildi. 1946 ve 1948 yıllarında yeni olan İsrail devletine göç etmişler. O yüzden küçük bir grup kalmıştır. Bosna'da %51 Müslüman, %28-30 Ortodoks, geri kalan Katoliklerdir. Patriarkal bir aile profili mevcut. Bu ne demektir? Erkeğin sözü geçmekte ve genelde ailede erkekler çalışmaktadır. Ama tabii ki kadınlar da çalışmaktadır. Çalışan kadınların sayısı oldukça büyüktür. 1945'te kurulan Komünist Yugoslavya'da değişiklikler yaşanmıştır ve çalışan kadın sayısı artmıştır. 20. yüzyılda ailelerde trend biraz değişti ve ailelerde çocuk sayısı azaldı. Genelde aileler bir ve iki çocukludur yani Bosna Hersek aileleri 3 ya da 4 kişiliktir.'' (E, 1992, Zadovicici, Akademisyen)

Bosna Hersek toplumundan bahsederken katılımcıların hepsi yukarıda da bahsedilen çok dinli ve çok milletli karmaşık yapıya değinmiştir. Bununla beraber eşitlik ve birliğe de vurgu yapılmıştır. Katılımcıların kadın ve erkeğin günlük yaşamına dair betimlemeleri incelendiğinde kadını hane içinde, erkeği ise hane dışında tasvir

etme eğilimine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ev işlerini genelde kadınların yaptığı belirtilmiştir. Savaş öncesi dönemi anlatırken katılımcılardan ikisi aile yapısını eril olarak betimlemiştir. İki katılımcı ise savaş öncesi dönemde kadın ve erkeğin eşit olduğuna vurgu yapmıştır. Yugoslavya dönemi hakkında olumlu olarak öne çıkan tema ise ekonomi olmuştur. Savaş öncesi günlük yaşamı anlatırken katılımcıların çoğu ekonominin iyi olduğuna vurgu yapmıştır. Yugoslavya sosyalist dönemi üretim odaklı ve fabrikaların çok olduğu, herkesin çalıştığı bir düzen ile ifade edilmiştir. Fakat bu dönemin olumlu yönleri olduğunu belirten birçok katılımcı sorunlara da değinerek eleştirel yanıtlar vermiştir. Öne çıkan yanıtlardan biri aşağıda alıntılanan katılımcının ifadesidir. Katılımcı günlük yaşama ve Tito Yugoslavyası olumlu özelliklerine değindikten sonra bu dönemindeki siyasal baskıyı dair de örnek sunmuştur: *''... Savaş öncesi dönemde eşitlik vardı diyebiliriz. Ama sadece bir parti vardı. Tito'nun partisi. Denizin ortasında bir ada var. Eğer Tito karşıtı olursan hemen oraya gidersin. Bu kötüydü.''* (K, 1997, Mostar, Öğrenci)

Katılımcının bahsettiği 'Goli Otok' olarak bilinen Tito döneminde siyasal suçluların sürgün edildiği ve şu an Hırvatistan sınırları içinde yer alan üzerinde nüfus barındırmayan bir adadır. 1948 yılında Tito'nun kendi sosyalizmini yaratma düşüncesi ve Stalin'e karşı duruşu birçok kişinin bu adada sorgulanmasına sebebiyet vermiştir. Tito liderliğine tehdit oluşturabilecek düşünceleri ortadan kaldırmak için bu adanın hapishaneye çevrildiği ve birçok kişinin burada fiziksel şiddet, psikolojik baskı, açlık ve hastalıklara maruz kaldığı düşünülmekle beraber mahkumların kesin sayısı bilinmemektedir. Bu kamptaki yöneticilerin siyasi suçluları cezalandırmak amacıyla kullanılan Sovyet çalışma kampı olarak bilinen 'Gulag' ve Nazi toplama kamplarından öğretilenleri uyguladıkları düşünülmektedir. Literatürde yer alan bu adanın nasıl hatırlandığı üzerine yapılan bir hafıza çalışması hem mahkum hem infazcıların fiziksel ve psikolojik açıdan ömür boyu sürecek bir etki ile yaşamak zorunda kaldığını iddia etmektedir. Hafızalarda kalan korkunç eylemlere dair geçmişin iyileştirilemediği de ifade edilmektedir.[232] Dolayısıyla hem katılımcıların görüşleri ile hem literatür ile

[232] Radmila Gorup, 'Representations of Trauma in Narratives of Goli Otok', *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies*, Cilt: 21, Sayı: 2, 2007, ss. 151-152.

desteklendiği gibi Tito dönemi olumlu yönlerine rağmen siyasi muhalifler için kolay bir dönem olarak gözükmemektedir.

Savaş öncesine dair fikirlerde Yugoslavya ile bağdaştırılan kardeşlik gibi kavramlar dikkat çekse de zamanla bu kavramların önemini kaybetmesinin çatışmanın zemini oluşturduğu bilinmektedir. Buna savaş öncesi dönem ve günümüzü kıyaslayan bir katılımcının şu yorumu örnek oluşturacaktır: *''Herkes eşitti. ... Kimin ne olduğunu bilmezdik. Şimdi kimin ne olduğunu çok biliyoruz. Eşit olduğumuza bakmıyoruz. Ne kadar farklı olduğumuza bakıyoruz.''* (E, 1995, Mostar, Öğrenci)

Sonuç olarak Tito'nun bir arada tutmaya çalıştığı toplumun onun ölümü sonrası birlikte olma düşüncesinden vazgeçmesi ve sorunlara odaklanması farklılıkların açığa çıkmasını hızlandırmıştır. Daha önce de bahsedildiği gibi karmaşık siyasi tarihi ile Balkanlarda birlik fikrinin tesis edilmesi zor olmuştur. Toplumu ayrıştırmak ise Yugoslav fikrinin benimsetilmesinden daha kolay olacaktır. Bir sonraki başlıkta farklılıkların inşa edilmesi ve Yugoslav projesinin başarısızlığı ile ilişkilendirilen unsurlara değinilecektir.

2.4. Savaşa Giden Yol

Savaşa giden yolu anlamak için katılımcılara ''Size göre savaş ve çatışmanın nedeni/nedenleri neydi?'' diye sorulduğunda öne çıkan temalar; artan milliyetçilik, ekonomi ve sisteme dayanan sorunlar olmuştur. Bu iç içe geçmiş nedenlere ek olarak katılımcıların Yugoslavya dışındaki aktörlere yaptığı vurgu da önemlidir. 9 katılımcıdan 6'sı savaşın nedenini milliyetçilik ile ilişkilendirirken, ikisi Tito'nun ölümü ardından bu milliyetçi ortamın şiddetlendiğini ifade ederek Tito'nun karizmatik liderliğine vurgu yapmıştır: *''Yugoslavya içindeki milliyetçilik. 1960-70'lerde güçlü bir lider vardı. O yüzden çatışma mümkün olamıyordu. Fakat 1980'de Josip Broz Tito ölünce iş değişti ve milliyetçilik etkisini gösterdi.''* (E, 1992, Zavidovici, Akademisyen)

Ekonomik nedenler ile savaş ortamına gidildiğini düşünenler katılımcılar da vardır. Böyle düşünen bir katılımcı bunu Yugoslavya'nın sahip olduğu sosyalist yapıya dayandırmıştır. Yugoslavya'nın kapalı ekonomisi nedeniyle kapitalizme tehdit oluşturmasının ardından savaş ve çatışmanın geldiğini açıklamıştır. Bir süredir

Türkiye'de yaşayan bir katılımcı ise savaşa giden yolu anlatırken ekonomik temelli bir nedene 'Bosna Hersek'te bulunan madenlere' dikkat çekmiştir ve bunu Türkiye ile de ilişkilendirmiştir: *''... Bizim dilimizde Srebro gümüş demektir. Srebrenica'da sizin Gümüşhane gibi oluyor ve aslında Sırpların bir amacı da bu madenlerdi. Bizim bölgemiz maden bakımdan zengindir. ... Siyasi durum zaten karışıktı ve o yüzden ekonomi de öyle.''* (K, 1994, Zenica, Öğrenci)

Katılımcılardan edinilen bilgiler artan milliyetçiliğin toplumda kutuplaşma yarattığı, ekonomik sorunlar ve Yugoslavya'nın sosyalist yapısının da çatışmaya giden süreci hızlandırdığını göstermektedir. Görüşmelerde çatışma sadece iç dinamiklere değil dıştan gelen tehditlere de dayandırılmıştır. İki katılımcının analizi burada dikkat çekmektedir. İlk analize göre katılımcı Yugoslavya fikrinin zayıflatılmasında aslında çok benzer olan Balkan dillerinin politik bir araç olarak kullanıldığını düşünmektedir. Diğer katılımcı da dine vurgu yaparak inşa edilen farklılıkların kaynağını diğer devletlere dayandırmıştır. Sahip olunan algılar Yugoslavya'da farklılıkların inşa edildiği ve çatışma ortamının hazırlandığına dair inancı göstermesi bakımından önemli bulunmuştur ve şöyledir:

''...Biz aramızda sıkıntısız konuşabiliriz. ... Bu üç dil aslında politik. Ne değişti? Biz birbirimizden nefret etmeye başladık ve oradan her sıkıntı gelmeye başladı. Biz farklılıklarımızı bulduk. Dil açısından ve farklı geleneklerimizi bulduk ve her geçen gün daha fazla ayrıldık. Güzel bir şey gençler şu an bunlara bakmıyor.'' (E, 1995, Mostar, Öğrenci)

''Devletler kritik bir nokta buluyor ve savaşın ne olduğunun farkında olmayan kişiler savaşmaya başlıyor. Onlar farkında olmuyorlar ama olgun insanlar ya da dışarıdan bakanlar bunun sebebini anlayabilir. Bu kritik şey 'din' ise şartlar oluşmaya başlayınca savaş ortaya çıkıyor.'' (E, 1991, Kojic, Öğrenci)

3. 1992-1995 BOSNA SAVAŞI VE DEĞİŞEN HAYATLAR

Bir önceki başlıkta da bahsedildiği gibi şartlar oluştuğunda çatışma kaçınılmaz olmuştur. Bu bölümde yakın tarihte yaşanan bu savaş ve çatışmanın Bosna Hersekli bireylerin hafızalarında nasıl hatırlandığı onların ifadeleri ile tartışılacaktır. Öncelikle

savaş sırasındaki günlük deneyimlere odaklanılacaktır. Bu deneyimler savaşın kadınlar, erkekler, çocuklar ve ailelere etkileri ile ele alınmıştır. Katılımcılar kendilerinin, ailelerinin ya da yakınlarının deneyimlerini betimlemeye çalışmıştır.

3.1. Savaş Sırasında Günlük Yaşam Deneyimleri: Erkekler, Kadınlar ve Çocuklar

Uİ'de savaş anlatıları çoğunlukla savaşın ne olduğu, nedenleri ve sonuçları ile ilgilenirken eleştirel teorisyenler savaşın normatif boyutu ile ilgilenmekte ve çatışma sürecinde ne olduğunu da tartışmaktadır. Tickner, Sjoberg, Slyvester gibi teorisyenler savaşı bir uygulama, deneyim olarak ele almaktadır. Savaşın yeniden ele alınışında yaşanmışlıklar ve toplumsal cinsiyet analizi de Uİ'ye dahil olmaktadır.[233] Bu çalışmada da savaş sürerken yaşananlar 'Savaşı yaşayan yakınınız var mı?' ve 'Savaş sırasında ailelerin yaşamı nasıl olmuştur?' soruları ile sorgulanmaya başlanmıştır. Ailelerin yaşamları konusunda katılımcıların kendi ailesinden yola çıkmış olduğu görülebilmektedir. Bu savaş anlatılarında katılımcıların savaşı; korkmak, kaos, güvende hissetmeme gibi duygularla ifade ettiği görülmektedir. Birçok katılımcının yakını savaş sırasında hayatını kaybetmiştir.

''*1992'de doğduğum için savaşla ilgili pek bir şey hatırlamıyorum. Bu sanırım iyi bir şey. Çünkü hatırlayan bunu anlatmak istemez. Ailem savaştaydı. Savaş çok zor bir şeymiş. Bir savaş değil sadece bir milletin yok edilmesi söz konusudur. Bosnalı Müslümanlar Güneydoğu, Kuzey Bosna'da yok oldular. Katliam, soykırım, tecavüzler hem erkeklere hem kadınlara, zorla yerinden etme… Bunların hepsi bir soykırımın parçalarıdır. Soykırım sisteminin yöntemiydi. Ailem de yaşadı savaşı. Babam, akrabalarım katıldı. Babam 1. Kolorduda Bosna Ordusu'nda yer aldı. Tıpkı diğer Bosnalılar gibi savaştı. Bizim ordumuz Bosna'yı sevenlerden oluşuyordu. Yani sadece Boşnaklardan değil. Hırvatlar, Sırplar da Bosna için savaştı. Savaştan dolayı kaybım da var benim ailemde. Halamın eşi ve diğer halamın eşi şehit düştü. Halamın üvey oğlu -enişte min ilk evlilikten olan oğlu da- şehit düştü. Yani bir halam hem eşi hem*

[233] Laura Sjoberg, *Toplumsal Cinsiyet, Savaş ve Çatışma*, ss. 175-177.

üvey oğlunu kaybetmiştir. Her ailede en az bir kayıp vardır. … Askerlerin yanı sıra siviller de öldürülüyordu.'' (E, 1992, Zavidovici, Akademisyen)

''Savaş başladığında insanlar kendini özgür hissetmiyordu. Evin dışına çıkmıyordu kimse çünkü kendini güvende hissetmiyordu. Çok kaos durumu vardı. Boşnak ve Sırplar beraber yaşıyor. Savaş öncesi dost olanlar bir anda düşman oluyor. Bir anda herkes savaşçı oluyor. Kimsenin kimseye güveni kalmaz. … Ailem katılmış. Babam ve abim şehit olmuş. … Ailemden kız kardeşimi Sırplar tutuklamış. Bir kamyonla bir yere hapsetmişler. Herhalde niyeti öldürmek için. O dönemde bazen 3-4 gün hiç yemek vermemişler. Sonra kocası onu kurtardı. Bazı organizasyonlar ya da Türkiye'den yardım ile yiyecek gelmiş. Çocuklar aç. En büyük problem onlar. …'' (K, 1961, Visegrad, Çalışmıyor)

Katılımcıların anlatılarında savaşı ailedeki tüm bireyler deneyimlemiş olsa da savaşta erkekler çoğunlukla savaşçı ve koruyan olarak yer almıştır. Deneyimlenen durumlarla ilgili kişiler açlık, susuzluk, fiziksel şiddete dair hikayeler paylaşmıştır. Bu deneyimlerde erkeklerin savaşa katıldığı için özellikle saldırı ve eziyetlere maruz bırakıldığı iki katılımcı tarafından belirtilmiştir. Bu görüşe göre düşman olarak görülen tarafın savaşa katılımını önlemek ve gücü azaltmak için öncelik olarak erkekler hedef alınmıştır. Katılımcıların anlatıları savaş döneminde erkeklerle ilgili var olan algıyı yansıtması açısından önemlidir. Savaş ve çatışmanın erkekler için ne anlama geldiğini tarif etmeye çalışan bir katılımcı kendi ailesinin yaşadığı deneyimi şu şekilde paylaşmıştır:

''Erkekler savaşa katıldığı için onlara özellikle saldırı olmuş. Onları bir yere toplayıp işkence yapmışlar. …. Boşnaklar savaşa katılmasın diye özellikle başlangıçta erkeklere çok eziyet var. Boşnakları toplamış. Birbirine bağlayıp öldürüyorlar. Cesetleri köprüden atıyorlar. Çok farklı şekilde öldürüyorlar. Abimin toplu mezarda kemiklerini buldular. Ama babamın kemikleri nerede hala belli değil. Babam 58, abim ise 33 yaşındaydı kaybolduğunda. Abimin 3 oğlu yetim kaldı ve karısı. Onların hayatı değişmiş.' (K, 1961, Visegrad, Çalışmıyor)

Katılımcıların anlatıları erkekleri savaşçı ve hedef olarak betimleme eğiliminde iken bu durum kadınların ya da çocukların savaşlarda güvenli bir şekilde yaşadığı

anlamına gelmemektedir. Groutius bazı grupları ‘fiziksel ya da zihinsel olarak savaşma yetisinden mahrum’ olarak tanımlamıştır. Ona göre bu insanlar üç gruba ayrılmaktadır; çocuklar, kadınlar ve yaşlılar. Kadınlar zihinsel açıdan savaşmaya yetersiz bulunurken yaşlılar fiziksel olarak bu eylemde yetersizdir. Çocuklar ise iki açıdan savaşmaktan yoksun sayılabilir.[234] Dolayısıyla bu görüşe göre savaşlarda hedef olan erkekler olacaktır. Kadınların konumuna dair ise Sjoberg ‘savaş hazırlıklarında, cephede savaşmada, çatışma sonrası barış tesisinde kadınlar nerededir?’ sorusunun sorulması gerektiğini önerir.[235] Bu çalışmada da bu durum sorgulanmış ve ‘Bosna Savaşı sırasında kadınların hayatı nasıldı?’ sorusu ile savaş sırasında kadının yerini anlamak önemli bulunmuştur. Katılımcılar hikayeler ile bu durumu betimlemişlerdir. Bu anlatılar kadının Bosna Savaşı sırasında rolünü, bulunduğu mekânı ve eylemlerini göstermektedir.

Kadınların savaş sırasındaki rolü fedakârlık ve çocuk bakmak, evde kalmak ile ifade edilmiştir. Bir katılımcı ‘erkekler savaştığı için kadınlar çocuklarla ilgileniyor’ diyerek savaş sırasındaki toplumsal cinsiyet ilişkilerine dair bilgi vermiştir. Bunun dışında kadınların savaş sırasında yaşadığı şiddete de işaret edilmiştir. Katılımcıların bazısı ifadelerinde kadınlara yönelik cinsel şiddeti kastetmelerine rağmen bunu açıkça söylememeyi tercih etmiştir. İleride toplumsal cinsiyet odaklı şiddet tartışılırken bu konuya tekrar dönülecektir fakat birçok katılımcının bu konudan bahsetmekte istekli olmadığı söylenebilir. Kadının savaştaki yeri hakkında detaylı bir tasvir ise şu şekildedir: *‘‘Kadınlar savaş sırasında hastanedeler, askeri mutfak, silah fabrikalarında her türlü desteği sağlıyorlar. Mesela dağa yemek bile getiriyorlar. Ama erkekler gibi dağa çıkıp savaşmıyorlar. Daha çok aile ile çocuklarla ilgileniyorlar.’’* (E, 1991, Kojic, Öğrenci)

‘Savaş sırasında çocukların yaşamı nasıldı?’ sorusunu yanıtlarken katılımcılar -çoğu savaş sırasında doğduğu için- kendi hikayelerine yer vermiştir. Birçoğu savaş devam ederken çok küçük yaşlarda olması nedeniyle hafızalarında olan hikayeleri değil başkalarından duyduklarını aktarmıştır. Hatırlamamanın iyi bir durum olduğu anlatılarda öne çıkmıştır. Savaş anlatıları içinde birçok bebek ve çocuğun sınırlı bakım

[234] Laura Sjoberg, *Toplumsal Cinsiyet, Savaş ve Çatışma*, s. 53.
[235] Laura Sjoberg, *a.g.e.*, s. 50.

koşulları altında büyütülmeye çalışıldığı ve savaş sırasında çocuk büyütmenin olağan koşullara kıyasla çok daha zor olduğu görülmektedir. Daha çok kadınların üstlendiği bu bakım sorumluluğu kadınların yaşadıkları stres ile hem onlar hem çocuklara zorluklar yaratmıştır. Öyle ki bir katılımcıya göre kadınlar savaşa giden eşlerinin durumu hakkında hiçbir bilgileri olmaması nedeniyle büyük bir stres yaşamış, bebek ve çocuk bakımına ilgisiz kalabilmişlerdir. Oyun çağındaki çocuklar buna erişmekten yoksundular. Parkta oynamak yaşamsal bir tehdit olarak ifade edilmiştir. Birçok çocuğun okuldayken ya da parktayken hayatını kaybettiğine dair hikayeler aktarılmıştır.

''Çok zor durumdaydı. Sadece Saraybosna'da keskin nişancılar ve bombalar tarafından binlerce çocuk öldürüldü. Diğer şehirlerde sokaklarda ya da kendi evlerinde hayatını kaybedenlerin sayısı oldukça büyük. 1993'te ben 1 yaşındayken halamın üvey oğlu hayatını kaybetti. Bugün 39 yaşında olacaktı. Herhalde bir ailesi olacaktı. Ama Hırvatlar tarafından atılan bombadan öldürüldü. ... Tabii ki savaşlarda en büyük kaybeden çocuklardır. Babasız kalan ya da hem anne hem babasını kaybeden öksüz kalan çocuklar oldu. Bu çocuklar genelde çocuklar evine verildi. Bu kurumda çocuklar 18 yaşına kadar durmuş sonra da kendi hayatlarını kurmuştur. Bu insanların psikolojisi kötüdür. En büyük kayba uğrayan şahıslar bence çocuklardır. Hem hayatını kaybeden çocuk ve bebek sayısı çok. Soykırım ya da abluka altındaki şehirler bombalandığında o küçücük masum olan çocuklar hayatlarını kaybettiler ve tabii ki çok büyük bir sorun. Vahşi bir savaştı bu. Genelde insanlar hatırlıyorsa size çok bilgi veremezler çünkü hatırlamak istemezler.'' (E, 1992, Zavidovici, Akademisyen)

Savaş sırasında tüm bireyler için yaşamsal tehditleri azaltmak ve hayatta kalabilmek esas mesele olmuştur. Katılımcılar savaş deneyimlerini anlatırken bireysel güvenlik ve temel ihtiyaçların nasıl sağlandığı konusunda da bazı detaylara yer vermiştir. Savaş sırasında temel ihtiyaçlara erişim yardımlar ve sınırlı kaynaklardan ibarettir. Birçok bireyin ihtiyaçlarını uluslararası yardımlar ve yakınlarının desteği ile edindiği deneyimlerden anlaşılmaktadır. Güvenlik ise binaların zemin katlarına sığınarak sağlanmaya çalışılmıştır. Bir katılımcı savaş sırasında bebek olduğu için annesi tarafından bodrumda tutulduğunu ifade etmiştir.

‘‘…binaların -1, -2 katlarına kaçıp bodrumlarda saklandılar çünkü kesinlikle evde kalınamıyordu. Evlere roket atılıyordu. Temiz su ve gıda eksikliği vardı. Her şey eksik çünkü abluka altına alınmıştık. Tamamen hayatta kalmak ve akıl hastası olmamaktır amaç. Birçok kişi -savaştan çıkan- maalesef akıl hastası olmuştur. Bugün bu sayı fazla PTSD[236] dediğimiz savaş sonrası akıl hastalığı.’’ (E, 1992, Zavidovici, Akademisyen)

3.2. Zorla Yerinden Edilme

Savaş sırasında deneyimler anlatılırken öne çıkan bir durum bireyleri yaşadıkları yerleri terk etme ve toplama kampları gibi kötü koşullarda yaşamanı sürdürmeye zorlamaktır. Yerinden edilen bu kişiler kimi zaman onlara evini açan bireylere sığınmış, mülteci kampı gibi alanlara gitmeyi tercih etmiş ya da güvenli bir yere ulaşmayı denemiştir. Savaş sırasında birçok aile zorla yerinden edilirken bazısı da güvenliği için yaşadığı yeri terk etmiştir. İmkanı olanların Almanya, İsviçre gibi gelişmiş ülkelere göç ettiği diğerlerinin de Sırbistan ve Hırvatistan’da savaşın yaşanmadığı yerlere göç ettiği görülmektedir. Durumu daha iyi olanların diğer göçmenlere yardım ettiği belirtilmektedir. Katılımcılardan biri savaş sırasında ailesinin evini göçmenlere açtığını aktarmıştır. Anlatılarda dikkat çeken savaş sırasında da kadının mekânı ev olarak görüldüğü için yerinden edilme eyleminin kadınlara yönelik bir baskı unsuru olarak yorumlanmasıdır. Ayrıca birçok hikayede yapılan mezalimlere karşı çıkan ve şiddete maruz bırakılana yardım eden bir bireye değinilmesi ilgi çekicidir. Bunun için iki katılımcının ifadesi incelenebilir. İlk hikayede kuyuya atılmak üzere olan bebeği kurtaran bir askere ikincisinde ise Kuran’ı kurtaran bir Sırp askere değinilmektedir:

‘’Benim ailem savaştaymış. Capljına bölgesinde Boşnakların çoğu zarar görmüş. Önce Sırplar geldi ve Boşnaklar Hırvatlarla beraber Sırplara karşıymış. Sırplar gidince Hırvatlar Boşnaklara saldırmaya başlamış. Bizim evlerimizi yok etmişler. Ailemin evi yandı. Amcamın evine kıydılar. Farklı yolları vardı. 1993 yılında ailemi memleketimizden kovmuşlar. Ablam iki yaşındaymış. Bir Hırvat asker evimize

[236] PTSD (Post Traumatic stress disorder) ileride savaşın uzun süreli etkileri başlığında da değineceğimiz ‘savaş sonrası travmatik stres bozukluğu’ ifadesinin İngilizce kısaltmasıdır.

geldi. Annemden ablamı almaya çalıştı. Onu su kuyusuna atmak istedi. Annem 'Ya hepimiz gidiyoruz ya hiçbirimiz gitmiyoruz.' demiş. Sonra yeni bir asker gelip onu kurtarmış. Bu dönemde onları Blagaj'a kovmuşlar ve babamı kampa almışlar. Babam Dretelj Hırvat kampında 70 gün kalmış. Annemin babamın nerede olduğundan yaşayıp yaşamadığından hiç haberi yoktu. Kamptan çıkınca babam Blagaj-Vranjevici bölgesinde savaş alanına gitmiş.'' (K, 1995, Mostar, Akademisyen)

''Savaş sırasında babam ve abim kayıp olunca geride kalan aileler başka yerlere gitmiş. Teyzemin hikayesi: 5 vakit namaz kılıyor. Kuran okurken sesini duymuşlar. Önce büyü yapıyor sanmışlar. Cadı olduğunu düşünmüşler. O sonra Kuran okuduğunu anlatmış. Ama gene de evini yakmışlar. Bir Sırp Kuran'ı kurtarıyor çünkü o daha eğitimli Kuran'ın ne olduğunu biliyordu. Hem kendisi de dindar. O yüzden diğerine de saygı duyuyordu. O evden sadece Kuran'ı kurtardı. Ev yandı sadece o Kuran kaldı. O Kuran'ı sonra onun bir kızı Türkiye'ye getirdiler. Kimse ölmemiş, evin içinde kimse yokmuş. Ama artık kimse orada yaşamasın istemişler. Yakmaktaki amaç o.'' (K, 1961, Visegrad, Çalışmıyor)

Her iki deneyim de bireylerin o bölgede yaşamasını önlemek ve geri dönmesine imkan vermemek üzerine olmuştur. Görüşmeler dışında yaşanan diğer deneyimler ise riskli yollarla başka ülkelere gitmek olmuştur. Bazı bireyler yasadışı yollarla başka ülkelere gittiğinden geri gönderilme endişesini taşımıştır. Dolayısıyla yaşanan deneyimler kişilerin güvenlik endişesi, ailesinden ayrı kalma, özlem, kaygı gibi duyguları oluşturmuştur.

3.3. Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddet Olgusu

Kadına Yönelik Şiddetle ve Aile İçi Şiddetle Mücadele ve Önleme Avrupa Konseyi Sözleşmesi ya da diğer adıyla İstanbul Sözleşmesi'nde silahlı çatışmalar sırasında sistematik cinsel suçların insan hakları ihlali olduğuna dikkat çekilmekte ve toplumsal cinsiyet kavramı ilk kez bir uluslararası anlaşmada tanımlanmaktadır.[237] Bu

[237] Kadına Yönelik Şiddet ve Ev İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi, İstanbul Sözleşmesi, https://rm.coe.int/168046fc89, (16.11.2019).

başlığın konusu olan toplumsal cinsiyete dayalı şiddet olgusu da Madde 3 tanımlar bölümünde farklı kavramlarla beraber yer almıştır;

> *‘’’kadına yönelik şiddet’’ kadına yönelik ayrımcılığın bir türü ve bir insan hakkı ihlali olarak anlaşılmaktadır. İster kamu hayatında ister özel hayatta meydana gelsin baskı veya rastgele özgürlüğünü engelleme de dâhil kadınların fiziksel, cinsel, psikolojik veya ekonomik zararı veya ızdırabı ile sonuçlanan veya sonuçlanması muhtemel olan tüm eylemler toplumsal cinsiyete dayalı şiddet anlamına gelir.*
>
> *‘’toplumsal cinsiyet’’ belli bir toplumun kadınlar ve erkekler için uygun gördüğü sosyal olarak inşa edilen roller, davranışlar, etkinlikler ve yaklaşımlar anlamına gelir.*
>
> *‘’toplumsal cinsiyete dayalı şiddet’’ kadına kadın olmasından dolayı uygulanan ve kadınları orantısız biçimde etkileyen şiddet anlamına gelir.’’’’*

Tanımlarda da görülebileceği gibi toplumsal cinsiyete dayalı şiddet ve insan hakları ihlali olarak vurgulanan savaş sırasında cinsel şiddet Bosna Savaşı’nı yaşamış bireylerin karşılaşması muhtemel olan durumlardır. Cockburn ‘*savaşta kadınlara tecavüz etmenin; ‘bir grup erkeğin diğerlerine hakaret ve aşağılama mesajı göndermesinin bir yolu olduğunu’* ifade etmektedir.[238] Bu savaşta da politik bir araç olarak ve sistematik bir şekilde başvurulan bu şiddetin katılımcıların bakış açıları ile nasıl algılandığı görülecektir.

Katılımcılar savaş sırasında toplumsal cinsiyete dayalı şiddete dair görüşleri istendiğinde hem cinsel şiddetten hem de onun etkilerinden bahsetmişlerdir. Burada kadınların yaşadıkları tecrübelerin yanında erkeklerin de erkek olduğu için karşılaştıkları şiddete dair ifadeler olması önemlidir. Bir katılımcı cinsel şiddetin savaş sırasında hem kadınlar hem erkeklerin karşılaştığı bir sorun olduğunun altını çizmiştir. Savaş sırasında yaşanan bu deneyimin savaşın ardından uzun etkileri olduğu

[238] Cynthia Cockburn, *Buradan Baktığımızda*, s.124.

anlatılardan anlaşılabilmektedir. Bireylerin savaş sırasında karşılaştığı şiddet uzun bir sürece etki etmektedir ve cinsel şiddet sonucu doğan çocuklar da kadınların yaşadıkları bu vahim tecrübeyi onlara hatırlatmaktadır. Bireylerin yaşadıkları şiddeti unutmaya çalışırken çocuklarını da yok sayma eğiliminde olduğu anlaşılabilmektedir.

''.. bazıları cinsel şiddete de uğradı tabii etkilendiler. Bu kadınlar unutmaya, toplumda göze batmamaya çalışıyorlar ve yaşadıkları şeylerden dolayı utanıyorlar. Yani onların bir suçu yok ama utanıyorlar bu durumlarından. Bazılarının bu cinsel şiddet sonucunda çocuğu oldu. Kadınlar doğum yaptılar ve bu çocuklara tavır aldılar. Dernekler, uluslararası örgütler psikolojik destek sağlıyorlar ama çok kapalılar. Dışlanmış hissediyorlar.'' (E, 1991, Kojic, Öğrenci)

Yaşanan deneyimler bireylerin hayatının geri kalanını ve insanlarla ilişkilerini etkilemiştir. Bu yaşanmışlıklar bireylerin toplumsal cinsiyetleri ile bağlantılıdır. Erkeklerin ise cinsiyetlerinden ötürü işkence ve ölüm tehdidi ile karşı karşıya olması toplumsal cinsiyet odaklı bir şiddet olarak ele alınabilmektedir. Savaş sırasında toplumsal cinsiyete dayalı şiddet tecrübeleri bir katılımcının özetlediği gibi; *''Yani erkekleri işkence yapıp öldürdüler. Kadınlar cinsel şiddetle karşılaşmışlar. ... Kadınlara gelince onları öldürmek niyetleri değildi erkekler gibi. Kadınları ve çocukları yerlerinden etmişler. Evlerini terk etmeye zorlandılar.''* (K, 1961, Visegrad, Çalışmıyor) şeklinde özetlenebilir.

3.4. Yaşanan Deneyimlerin Toplumsal Cinsiyet Odaklı Ele Alınışı

Cockburn'un *Mesafeyi Aşmak* isimli çalışmasında ifade ettiği gibi 2. Dünya Savaşı Balkanlarda toplumsal cinsiyet eşitliği açısından mihenk taşı olmuştur. Bu dönemde kadınlar hiç olmadığı kadar politika yapma süreçlerinde aktif olmuş ve 1941 Alman işgaline karşı oluşan hareket içerisinde yer almışlardır. Bu hareket birçok kadını içinde barındırması açısından Balkan siyasi tarihinde önemli bulunmuştur.[239] Her ne kadar

[239] İki milyon üyeli Anti Faşist Kadınlar cephesi ve Partizan Birliği'nde 100.000 kişilik bir kadın örgütlenmesinden söz edilmektedir. Bu kadınlardan 25.000'inin çatışmalar sırasında öldüğü 40.000 kişinin ise yaralandığı bilinmektedir. Cynthia Cockburn, *Mesafeyi Aşmak: Barış Mücadelesinde Kadınlar*, s. 220.

kadınlar II. Yugoslavya'nın tesisi için mücadele vermiş olsa da barış zamanında etkileri azalmıştır. Bu durum; II. Dünya Savaşı sırasında oluşturulan güçlü kadın örgütlenmelerinin özerkliklerini yitirmesi ve ardından Komünist Parti'ye bağlanması, ekonomiye dahil olmanın Yugoslavya'da yaşayan kadınlar için güç ve sınırlı olması, iş gücüne katılan kadınların ise çocuk bakımı ve ev işleri sorumlulukları nedeniyle karşılaştıkları sorunlar ve kadınları yönetim konumlarında yok sayan siyasi yapı ile ilişkilendirilmiştir.[240] Bu çalışmadaki katılımcıların ifadeleri ile de desteklendiği gibi savaş öncesi dönemde kadınlar ücretli işlerde çalışsalar dahi ev işleri onlara ait bir sorumluluk olarak görülmüş ve dolayısıyla bu durum toplumsal cinsiyet ilişkileri açısından sorun teşkil etmiştir. Tito Yugoslavya'sında toplumsal cinsiyet eşitliği olduğunu söylemek kolay değildir. Aynı düşünce Cockburn'un çalışmasında da 'komünizmin kadının konumunu değiştirmediği' iddiası ile yer almaktadır.[241]

Bosna Savaşı sırasında kadın olarak yer almak ise katılımcılar tarafından anne, eş ve korunan olmak ve annelik, çocuk ya da yaşlı bakımı, yemek yapmak ve tıbbi yardım sağlama görevleri ile ilişkilendirilmiştir. Dolayısıyla kadın ücretsiz iş gücünün savaş sürecinde de devam ettirdiği için mekânsal olarak ev, saklandığı için bodrumlar ve yemek yaptığı için mutfak, kimi zaman tıbbi yardım sağladığından hastanelerde bulunması ile algılanmıştır. Savaş ekonomilerinde kadınların erkeklerden kalan işleri devralmakta olduğu bazen de askeri mühimmat yapımına katkı sağladığı bilinmektedir. Görüşmelerden edinilen bilgilerde de görüleceği gibi erkekler savaşmaya gittiğinde kadınların esas görevi evin idaresinden sorumlu olmak, çocuk ve yaşlıların bakımını üstlenmek, eve gelir sağlamak ya da erzak bulmaktan yükümlü olmaktır. Aslında barış zamanında kadının zaten sağladığı bu ücretsiz iş gücü savaş zamanı çok güç koşullarda yönetilmektedir. Normal zamanda cinsiyetler arası eşitsizliğe yol açan bu durum savaş sırasında daha şiddetli bir eşitsizlik yaratarak kadının kendinden feragat etmesine dahi yol açmaktadır. [242] Bunun sonucunda ailesine kaynak sağlama arayışı ile kadınlar iş gücüne katıldığında riskli işler yapabilmektedir. Birçok kadın savaş sırasında ailesine, çocuğuna bakabilmek için ya da savaşan eşine destek için yasadışı işleri göze almaktadır. Sjoberg bu yasadışı işlerin tecrübe

[240] Cynthia Cockburn, *a.g.e.*, ss. 220-224.
[241] *A.g.e.,* s. 220.
[242] Laura Sjoberg, *a.g.e.,* s. 61.

edilmesinde bile cinsiyet faktörüne dikkat çekmekte ve bu şartlarda kadınların seks endüstrisine, bazen gönüllü bazen de farkında olmadan, girdiğine işaret etmektedir.[243] Enloe'nun da *Muzlar, Plajlar, Askeri Üsler* çalışmasında ele aldığı gibi kadınlar askerlerin sevgilisi ya da eşi olarak, gönüllü ya da para karşılığı veya kimi zaman cinsel şiddete maruz kalarak/zorla cinsel hizmet sağlayarak savaşta bulunmaktadır.[244] Sonuç olarak savaş sırasında yaşanan bu deneyimler kadının travması, toplumdan dışlanması ile ölüme varan etkilere yol açmaktadır.

	Rol	**Mekân**	**Görev**
Katılımcıların kadınların savaş deneyimlerine dair anlattıklarında öne çıkan temalar	Anne Eş Korunan	Ev Mutfak Bodrum	Annelik Çocuk, yaşlı bakımı Yemek ve tıbbi yardım

Tablo 5 Bosna Savaşı sırasında yaşanan deneyimlerde kadınlar

''Erkekler savaşların neresinde?''. Sjoberg bu soruyu sorarken erkek olmak ve savaşçı olmak bağlantısını sorgulamayı hedeflemektedir. Bu yanıtı basit bir şekilde düşünmenin ise erkeği yalnızca savaşan rolü ile görmeye teşvik ettiği kanaatindedir.[245] Feminist güvenlik teorisyenleri savaşların geleneksel olarak analiz edildiğinde kadının korunan, erkeklerin ise koruyucu olma fikrinin sürdürüldüğünü iddia etmektedirler.[246] Diğer bir ifade ile savaşırken kadın savaşacak olan kişiye motivasyon sağlamak için görevlendirilmiş ve korunan olma rolü ile ilişkilendirilirken erkek ise onun koruyucusu olmalıdır. Kadının bu statüde konumlandırılması erkeklerin de koruyucuları olmasının beklentisi koruma miti kavramını ortaya çıkarmaktadır.[247] Bu görüş ile bağlantılı olarak savaşa daha hazırlıklı ve istekli olan militarist toplumlar da savaşta askerleri cesaretlendirecek bir unsur olarak geride bırakılan aileye odaklanmıştır. Böylelikle askerlerinin moralini yüksek tutmak konusunda

[243] Laura Sjoberg, *a.g.e.*, s. 64.
[244] Detaylı bilgi için ilgili kitabın 'Askeri Üslerdeki Kadınlar' bölümü incelenebilir. Cynthia Enloe, Muzlar, Plajlar ve Askeri Üsler, ss.103-134.
[245] Sjoberg, *a.g.e.*, s. 94.
[246] Laura Sjoberg, *a.g.e.*, s. 57.
[247] Laura Sjoberg, *a.g.e.*, s. 56.

koruyacakları eşlerine ihtiyaç duymaktadır.[248] Katılımcıların ifadelerinde de erkeklerin savaşlardaki konumuna dair asker, gazi, şehit ve koruyucu olma rolü öne çıkmıştır. Ardından eş ve baba olmak gelmektedir. Bu rolleri ile mekânsal olarak ordu, dağ ya da toplama kampında yer aldığı ifade edilen erkeklerin sorumlulukları ise savaşçı, kahraman olmaları ve koruyuculuk görevini yerine getirmeleridir.

	Rol	**Mekân**	**Görev**
Katılımcıların savaş anlatılarında erkekler ile ilgili öne çıkan temalar	Asker Şehit Gazi Koruyan Eş Baba	Ordu Dağ Toplama kampı	Savaşçı Kahraman Vatansever Koruyucu

Tablo 6 Bosna Savaşı sırasında yaşanan deneyimlerde erkekler

Anlatılarda görünen rollere rağmen erkeklerden beklenen erillik her zaman karşılık bulmayabilir. Burada literatürde yer alan ve katılımcıların değinmediği rollerden de kısaca bahsetmek gerekecektir. Eleştirel bir şekilde ele alındığında savaş karşıtı olan erkekler ya da savaş sırasında sivil olan erkeklerden de söz edilebilmektedir. Buna rağmen erkekleri belli bir yaşı geçince asker olarak görme fikri toplumlarda yaygındır. Kavramsal olarak 'askerlik çağındaki erkekler' olarak ele alınan bu grup düşman için silahlı olup olmadığına bakılmaksızın tehdit olarak algılanmaktadır. Dolayısıyla sivil olan bu erkekler savaş anlatılarında görünmezdir.[249] Bosna Savaşı sırasında erkekler özellikle hedef olmuş ve sistematik olarak öldürülmüştür. Bunlar arasında sivil olan erkekler de bulunmaktadır. Fakat genel kanı askerlik çağında olan tüm erkeklerin tehdit oluşturacağı yönünde olduğundan onlar sivil olarak değerlendirilmez çünkü erkeklerden beklenen eril ve adil bir savaşçı olmalarıdır.

Feminist akademisyenler için bahsedilen bu cinsiyetçi betimlemeler ulusal kimlik inşasında da önemlidir ve aynı zamanda milliyetçi pratikleri doğurmaktadır.

[248] Laura Sjoberg, *a.g.e.*, ss. 58-59.
[249] Sjoberg, *a.g.e.*, ss. 90-91.

Erkeklerin savaşa teşvik edilişinde milliyetçilik, vatanseverlik gibi kavramlar önemli rol oynamakta ve birçok ülkede orduya katılmak erkek olmakla bağdaştırılmaktadır.[250] Bosna Savaşı'nı tecrübe eden erkekler de milliyetçilik ile savaşa ve şiddete teşvik edilmiştir. Birçok erkek savaş sırasında gördüğü şiddetin sonucu olarak hayatını kaybetmiş ve bu ölümler cinayet olarak görülmeyen, şehitlik ile adlandırılan, toplumsal bir kabulü doğurmuştur.

Buradaki esas mesele günlük yaşantıda olduğu gibi savaş sırasında da bireylerden biyolojik cinsiyetleri ve toplumsal cinsiyet özellikleri ile örtüşecek şekilde davranılmasının beklendiğidir. Buna uymayanın görünmez olduğunu iddia eden Cockburn'a göre bu uyumun korunması savaş anlatıları açısından da önemlidir.[251]

4. SAVAŞIN TOPLUMSAL CİNSİYET ALGILARINA ETKİSİ

Toplumsal cinsiyet odaklı olmayan savaş anlatıları bahsedilen deneyimleri fark etmek konusunda yetersiz olabilmektedir. Toplumsal cinsiyeti araç olarak kullanmak bu nedenle önemlidir. Bu bölümde Bosna Savaşı'nın toplumsal cinsiyet algılarına etkisi ekonomik yapılar, politika yapma süreçleri ve güvenlik açısından irdelenerek görüşmelerden edinilen verilerin betimlemesi ile sunulacaktır.

4.1. Ekonomik Yapılar, Üretim Faaliyetlerine Katılım ve Kaynaklara Erişim

Savaşların yıkıma uğrattığı devletler için çatışma çözümü sonrası tesis edilmesi gereken unsurlar bulunmaktadır. Ekonomi de bunlardan biridir. Bosna Savaşı sonrası yeniden yapılanma sürecinde ekonomik iyileşme yalnızca devletin değil bireylerin geleceği ile de yakından ilgilidir. Burada da savaş sonrası oluşan ekonomik yapıların sorgulanması ile ulaşılan veriler yer alacaktır. İlk olarak iş hayatına katılım, ekonomik katkı sağlamayan işler toplumsal cinsiyet odaklı olarak ele alınacak ardından savaş sonrası eğitime dair bilgiler ile devam edilecektir.

---

[250] Sjoberg, *a.g.e.*, s. 100.
[251] Laura Sjoberg, *a.g.e,* s. 93.

4.1.1. İş Hayatına Katılım ve Toplumsal Cinsiyet

İş hayatına katılım Bosna Hersekli bireylerin geleceği için büyük bir sorun teşkil etmektedir. Savaş sonrası düzen istihdam sorununu beraberinde getirmiş ve ileride de tartışılacağı gibi geleceğe dair kaygılarda işsizlik öne çıkan sorunlardan olmuştur. Bu bölümde odaklanılan savaş sonrası iş hayatına katılım ve toplumsal cinsiyet ilişkisi olacaktır. Katılımcılara 'Bosna Hersek'te kadınlar ve erkeklerin yaptığı işlerde farklılık var mı?' diye sorulduğunda kişiler çoğunlukla toplumsal mesleki kategoriler yaratmıştır. Dolayısıyla yanıtlarda cinsiyete dayalı iş bölümü konusunda sahip olunan algılar görülebilir. Bu soruda şu yanıtlar öne çıkıyordu:

''Az olsa da var. Kadınlar genelde hizmet sektöründe çalışmaktadır. Erkekler 'ağır işlerde' çalışmaktadır. Sanayi gibi işlerde mesela. Birçok iş cinsiyete bakmaz. Belki bazı sektörlerde kadınların sayısı erkeklere kadar gelmektedir. Bazı alanlarda ise geçmektedir. Bu konuda büyük bir değişiklik söz konusu değil. Ama bazı meslekler kadın mesleği olarak kalmıştır. Genelde hemşirelik veya öğretmenlik. Siyasette eşitlik söz konusu değil. Erkeklerin sayısı daha çok. 10 siyasetçiden 8'i erkektir. Değişik bir durum mevcuttur burada. Yaşanan savaştan dolayı Bosna Hersek'e NATO, ABD ve diğer ülkeler tarafından asker gönderilmiştir. Şu an bizim asker sayımız çok çok azdır. Birkaç bin yalnızca. Bosna Silahlı Kuvvetleri mevcut ve bu bir bakanlıktır. Fakat sayısı çok az ve savaştan dolayı ve tekrar bir silahlı çatışma olmasını istemedikleri için bunlar kontrol altındadır. Sanırım 2001 ya da 2002'den itibaren askerlik profesyonel hale getirildi. Kadın asker ve askeri personel de var. Tıbbi çalışanları da mevcuttur aynı zamanda. Birçok kadın yer almaktadır. Meslek olarak sağlık sektörü ve eğitim sektöründe eşitlik söz konusu her ikisinde de hem kadın hem erkek mevcuttur.'' (E, 1992, Zavidovici, Akademisyen)

''Biraz seksist olacak ama kadınlar daha çok satış temsilcisi, resepsiyonist. Çünkü kadın güzel olduğu için daha çok satabilir ya da daha iyi iletişim kurabilir ve o yüzden kadınlar daha başarılı. Kuvvete bağlı mesleklerde daha fazla erkek bulabiliriz. Herhangi mekanik, teknisyen, bilgisayar mühendisliği bölümünde. Otobüs şoförü olarak genelde erkekler var %80 gibi mesela. Yaşadığım yerde bir kadın

gördüm otobüs şoförü olarak ve takside de öyle. ... Neden yok dersek belki tehlikeli olabilir onlar için.'' (E, 1995, Mostar, Öğrenci)

Katılımcıların kullandığı '*Ama örnek olarak elektrik mühendisi kadın düşünemeyiz. Şoförlük bize erkek işi gelir. Bosna'da erkek işi ve kadın işi var.', 'Bu kadın ama bunu yapabilir mi?', 'Kuvvete bağlı mesleklerde daha fazla erkek bulabiliriz.', 'Biraz seksist olacak ama kadınlar daha çok satış temsilcisi. Çünkü kadın güzel olduğu için daha çok satabilir.'* ifadeleri sahip olunan algıları yansıtabilmektedir. Bosna Hersekli kadın ve erkeklerin iş hayatına katılımında belli mesleklere yöneldiği ya da toplumsal anlamda belli meslekleri icra etmesi beklendiği görülebilmektedir. Öte yandan katılımcılar savaş sonrasında kadınların iş hayatına katılımının arttığını düşünmektedir ve bunu Avrupalılaşmak, eğitimin artması gibi sebeplerle ilişkilendirmektedirler. Kadın bir katılımcı ise iş hayatına katılım konusunda *''Burada insanlar Almanya'ya gidiyorlar ve bize* (kadınlara) *iş kalıyor.''* (K, 1995, Travnik, Öğrenci) yorumunu yaparak kadının istihdam edilmesini farklı bir bakış açısıyla açıklıyordu. Diğer algı da kadınların iş hayatına katılımının ekonomik sorunların bir sonucu olarak arttığıdır. İfadeler Bosna Hersek'te eskiden çok fazla kadın erkek arası eşitlik olmadığı fakat şu an bu eşitliğin sağlandığı yönündedir. Bu fikri destekleyen örnek için aşağıdaki ifade incelenebilir:

''Bosna Hersek'te son 10 yılda kadınlar daha çok eğitim almaya başladı ve artık sadece öğretmenler olarak değil doktor olarak da etkin olmaya başladılar ve birçok işi yapıyorlar. Erkekler bundan rahatsız değiller destekliyorlar. Mutsuz değiller bu durumdan ötürü yani. İlk başta uygun bulunmadı. Savaştan önce ülke daha kapalıydı fikir olarak. Bir de sosyalist sistem vardı. Bu sistem insanlara iş verir ve sağlık güvencesi sağlardı. Daha çok erkekler çalıştı ve maaşını alıp kadınlara baktı. Kadınlar evde çocuk bakardı. Böyle bir sistem vardı. Savaş sonrası ekonominin de getirdiği gereklilik olarak kadın ve erkek birlikte çalışıyor. Erkekler de bunu istiyor. Hatta daha kadın odaklı oldu. Fiziksel işler gene erkeklerde ama kadınlar bazı konularda erkeklere göre daha iyi. Şu an için kadın ve erkeğin eşit olduğunu söyleyebiliriz. Hatta kadınları daha çok ön plana çıkarıyorlar. ... Kadınların hayatı nasıl değişti? Savaşta yer aldılar ve fayda sağladılar. Bir özgüven oluştu. Küçük şehirlerde daha özgür olmaya başladılar.'' (E, 1991, Kojic, Öğrenci)

İlişkilendirilen cinsiyet	Meslekler
Kadın	öğretmen, menajer, sekreter, market çalışanı, ev temizliği, aşçı, terzi, doktor, ekonomist, vb.
Erkek	politikacı, mühendis, inşaat çalışanı, şoför, teknisyen, polis, asker, vb.

Tablo 7 Katılımcıların ifadelerinde öne çıkan meslekler ve ilişkilendirildiği cinsiyetler

İş hayatına katılımda yalnızca kadın ve erkeğin istihdam edilmesine odaklanmak yetersiz olabilmektedir. Burada aynı iş için eşit ücret alınıp alınmadığı ya da doğum sonrası izin gibi haklar konusunda politikaların toplumsal cinsiyet odaklı değerlendirilmesinin yararlı olacağı düşünülmüştür ve katılımcıların bazılarıyla bu konular hakkında da konuşulmuştur. Katılımcılar arasında cinsiyet fark etmeksizin aynı işe eşit ücret alındığı fikri yaygındır. Hamile bir kadının doğum sonrası işine dönüşü konusunda ise katılımcıların kaygıları mevcuttur. Bu hususta katılımcıların fikirleri iş hayatında işveren açısından bunun bir sorun olabileceği yönündedir. Şayet kadın devlet ya da büyük bir firma için çalışıyorsa bunun sorun olmayacağı fakat özel sektör için gebelik ve doğum sonrası izin konusunda sorunlar çıkabileceği düşünülmektedir. Hatta bir katılımcı doğum yapmamış kadınların da bundan etkilenebileceğini ‘’*Bu iş hayatında sıkıntı diyebiliriz. Bazı işverenler doğum yapmamış bir kadına iş vermek istemiyor. Çünkü doğum yaparsa 9 ay gidecek gibi düşünebiliyor.’’* (E, 1991, Kojic, Öğrenci) şeklinde ifade etmiştir.

2006 yılı nicel verilerine göre Bosna Hersek’te kadın ve erkeğin düşük maaş derecelerinde ve en yüksek maaş derecelerinde eşit ücret aldığı görülmekle birlikte diğer bütün maaş derecelerinde erkek çalışan sayısının fazla olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki genelde kadınlara erkeklerin kazandıklarının %46 kadarı ödenmiştir. Kadının en çok 200-400 KM, erkeklerin ise 300-500 KM kazanç aralığında yer aldığı belirtilmiştir.[252] Doğum izni konusunda ise kadınların en az 14 hafta yasal izin hakları

[252] Lejla Somun-Krupalija, *Gender and Employment in Bosnia and Herzegovina: a country study*, International Labour Office, Bureau for Gender Equality, Geneva, 2011, ss. 6-7.

bulunmasına rağmen katılımcıların algıları kadının gebelik sebebi ile işini kaybedeceği ve işveren tarafından tercih edilmeyeceğini desteklemektedir.

4.1.2. Ekonomik Katkı Sağlamayan İşler ve Toplumsal Cinsiyet

Kadın ve erkek olmanın toplumsal inşa süreci ile ortaya çıkardığı toplumsal konumlar iş bölümünde de görülmektedir. Toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümü bu ilişkiyi tanımlamaktadır. Bu iş bölümü ayrılma ilkesi ve hiyerarşi ilkeleri ile yakından ilgilidir. Kavramlardan ilki ile anlatılmak istenen kadın ve erkeğe ait olduğu düşünülen mesleki kategorilerin yaratılmasıdır. Hiyerarşi ilkesi ise bu kategorilerden birinin bir diğerine üstün görülmesidir. Kadın ve erkek işi olarak nitelenen meslekler akla geldiğinde erkek mesleklerinin kadınların yaptığı mesleklere üstün sayıldığına dair bir tutum bulunmaktadır. Birçok toplumda kadın işi olarak nitelenen ev içi işler ev emeği olarak ve çoğunlukla kadın ile nitelendirilmiştir.[253] Ekonomik katkı sağlamayan işler ya da ev emeği olarak değerlendirilen bu işler konusunda (bebek, çocuk bakımı, yemek, temizlik yapma gibi) kimlerin sorumluluk aldığı sorulduğunda katılımcıların yanıtları benzer olmuş ve bu yanıtlar kadını işaret etmiştir. Ev işlerinde eşitlik olduğunu düşünen katılımcılar dahi kadının daha çok evde olduğunu söylemiştir. Bu konuda fikrini belirten bir katılımcı *''Kadınlar genelde evde kalıyorlar. İşleri varsa işe giderler. Ama genelde çocuklara bakıyorlar ve hep ev işleri yaparlar. Erkekler işe gidiyorlar ve aileye bakarlar.''* (K, 1995, Travnik, Öğrenci) yorumunu yapmıştır. Aynı katılımcıya ‘‘Sizce kadınlar bu işleri gönüllü mü yapıyor?’’ diye sorulduğunda ise yanıt şu şekilde oluyor:

‘’*Mecburiyetten yapıyorlar ama sonra alışıyorlar ve gönüllü gibi oluyorlar. Yapacak bir şey yok. Burada ev işleri için kadın işleri deniyor. Erkekler dışarıda bahçede yardım ediyorlar. Kadın hep evde. Burada kız dışarı çıkmak için babasına sorar. Mesela ben dışarı çıkarsam geç kalmıyorum. Erken eve gelmeliyim. Abim ise ne zaman isterse eve girer. Sen erkek değilsin sen öyle yapamazsın diye bir şey var.''* (K, 1995, Travnik, Öğrenci)

[253] Helena Hirata, *a.g.e.*, s. 88.

Bahsedilen deneyim Bosna Hersekli bireylerin ev içindeki güç ilişkilerini dair bir örnektir. Buna bir örnek de mülakat sırasında katılımcılara sorulan yerel dillerine dair sorudan gelmiştir. Katılımcılara atasözü ve deyimleri düşünmeleri ve bunların içinde toplumsal cinsiyet eşitsizliği barındıran örnekler olup olmadığı sorulmuştur. Birçoğu aklına gelmediğini belirterek bu soruyu yanıtsız bırakmıştır ya da Türkçe'ye çevrildiğinde anlamsız bulduğundan paylaşmayı tercih etmemiştir. Fakat bir katılımcının verdiği örneğin bu başlık için önemli olduğu düşünülmüştür. Yanıt şöyledir; *''Mesela; Tri stuba kuće su na ženi, jedan na muškarcu. Evin üç köşesini kadın taşır, bir köşesini erkek gibi. Yani evden kadın sorumludur gibi bir şey anlamalıyız.''* (E, 1991, Kojic, Öğrenci)

Sonuç olarak deneyimlerin özü; Bosna Hersek'te ekonomik katkı sağlamayan işlerden kadınların daha çok sorumlu olduğunu, iş hayatına katılımda ise cinsiyetlere göre mesleki kategoriler var olmasına rağmen tüm bireylerin katılımının söz konusu olduğu şeklindedir.

4.1.3. Eğitim ve Toplumsal Cinsiyet

Bu başlık eğitim ve toplumsal cinsiyet ilişkisini anlamak için önemsenmiştir. Burada ilk olarak eğitim konusunda katılımcıların hikayelerinde farklılıklar olduğu dikkat çekmiştir. Gençler eğitimli iken üst kuşaklar için eğitim almanın daha zor olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışma için gönüllü olan katılımcıların çoğu da yüksek öğrenimine devam eden gençlerdir. Hikayeler cinsiyete göre de değişmektedir. Katılımcılardan biri kendi hikayesi ile diğerleri ebeveynlerinden yola çıkarak bu fikri desteklemektedir:

''İlkokulu bitirdim ama 2 yıl gizli ortaokula gittim. Dışarıdan okudum. Babamın haberi yok çünkü o daha fazla okumama izin vermezdi. Kız kardeşim ilkokul ve ortaokulu bitirdi. Doktor olmak istedi ama babam Saraybosna'ya gitmesine izin vermemiş. 3 kız ve 1 erkek kardeşiz. Fakat babam ve kardeşimi aynı gün kaybettim.'' (K, 1961, Visegrad, Çalışmıyor)

Başka bir katılımcı ise büyükannesinin yaşadığı benzer bir tecrübeyi aktarmıştır. O da yalnızca ilk okulu bitirmiştir. İfadelerden savaş öncesinde bireylerin eğitim alma imkanlarının daha kısıtlı olduğu anlaşılmaktadır. Toplumsal cinsiyet

açısından kadınlar için eğitim almanın daha zor olduğu gözükmektedir. Günümüzde ise ‘‘Bosna Hersekli bireylerin aldığı eğitimde farklılık var mı?’’ sorusu yöneltilen katılımcılar Bosna Hersekli bireylerin eğitim imkanlarından yararlanmada cinsiyetler arası eşitlik olduğunu ifade etmektedirler. Fakat açıklamalarda kimi katılımcılar kadınların kimisi ise erkeklerin belli bir bilim alanında daha başarılı olduğunu düşünmektedir ve bu konuda görüş birliği yoktur. İki katılımcı dil biliminde kadınları başarılı olmaya daha yatkın görmektedir. Bir katılımcı mühendislik bölümlerinde çoğunlukla erkekler olduğunu düşünürken fen bilimlerinde eşitlikçi yapı olduğunu savunanlar da bulunmaktadır. Alıntılarda da görüleceği gibi erkeklerin ev almak, para kazanmak gibi nedenlerden eğitim hayatına önem vermediği, kadınların ise eğitimi önemsediği aktarılmaktadır. Kadınların eğitimde daha başarılı olduğu fikri katılımcılarda yaygındır.

‘’Bosna’da erkeklerin ve kadınların aldığı eğitim aynıdır. Burada bir farklılık, haksızlık yoktur. Ama genelde kadınlar, kızlar okulda daha başarılı oluyor. Erkekler daha tembel. Zeki öğrenciler genelde kızlar oluyor. Bu herhâlde her yerde böyledir. Ama onun dışında bir farklılık yok. Alanla ilgili kadınlar daha fazla fen bilimlerinde ilgililer gibi gözüküyor. Ama her alanda erkeklere göre daha başarılı oluyorlar.’’ (E, 1992, Zavidovici, Akademisyen)

‘’Erkekler iş hayatına girmekle uğraşıyor. Matematik, mimarlıkta da daha çok erkek var ama orda da kadın var. Kızlar daha çok başarılı oluyor eğitimde. Mezun olan daha çok. Erkekler daha çok okulu bırakıyor. Onlar ev sahibi olmaya çabalıyor.’’ (K, 1961, Visegrad, Çalışmıyor)

Eğitim savaş sonrasında yeniden inşa edilmesi gereken sistemlerin başında gelmektedir ve bu amaçla eğitim politikalarının başarılı bir şekilde uygulanması gelecek nesiller için önem arz etmektedir. Bosna Hersek’te eğitim konusunda ise bazı katılımcıların deneyimleri politikalarda birlik olmadığını göstermektedir. Katılımcıların yaşadığı deneyimler sahip oldukları kimlikten dolayı ayrıştırılarak eğitim gören Bosna Herseklileri işaret etmektedir. Benzer deneyimi iki katılımcı da aktarmıştır. Görüşler şu şekildedir;

''Önce çocuklar aynı okullara gitmiş. Ama şimdi öyle değil. Mesela annemle babam Hırvatlarla ve Sırplarla aynı ilk, ortaokula, liseye gitmiş. Hem de hocaları da Boşnak, Sırp ve Hırvat'mış. Babam Saraybosna'da üniversiteyi bitirmiş. Onun üniversite arkadaşlarında Boşnaklar ve Hırvatlar var. ... Çok iyi anlaşırlardı. Savaştan önce bu o kadar önemli olmamış. Annem ve babam 1989 evlenmişler. Düğüne Sırplar ve Hırvatlar katılmış. Bu normalmiş. Ama bugün farklıdır. Tabii çok kavga da vardı. Tüm kavgaların sebebi milli ve dinidir. Bizim şehrimizde Boşnak lisesi yok. Bu sebeple ben her gün Mostar'a liseye gidip geliyordum ama bu lisede de durum aynıymış. Mostar Lisesi Hersek'in en meşhur okuludur. Avusturya-Macaristan döneminde yapılmış. Savaştan sonra iki lise planı ve programı vardı. Boşnak ve Hırvat. ...'' (K, 1995, Mostar, Akademisyen)

''Mesela benim okulum büyük bir bina ama bir tarafta sadece Boşnak, diğer taraf sadece Hırvatlar için. Asla aynı zamanda derse girmezdik. Buluşmamak için. Bir nefret mi var ne bileyim. Hırvat lisede bu şekilde eğitim ve hala böyle devam ediyor.'' (K, 1995, Travnik, Öğrenci)

Her iki katılımcı da benzer eğitim veren liselerinden bahsediyor. İkinci katılımcı görüşmeden sonra mezun olduğu lisenin fotoğrafını gönderiyor ve binanın mavi kısmında Hırvat, sarı boyalı tarafında ise Boşnak öğrencilerin eğitim gördüğünü ekliyor. Hikayeler Bosna Hersek'te savaş sonrası eğitim sisteminin bütünleştirici olmadığını göstermekle beraber var olan politikaların toplumu yeniden ayrıştırmaya sebep olabileceğini de düşündürmektedir.



Şekil 2 Katılımcının mezun olduğu lise (K, 1995, Travnik, Öğrenci)[254]

4.2. Kamusal Yaşam ve Karar Alma

Karar alma söz konusu olduğunda birçok toplumda hane içinden, kamu kurumları, şirketler ya da devletlerin en üst kademelerine kadar bir cinsiyetler arası eşitsizlik göze çarpmaktadır. Uluslararası nitelikte sözleşme ya da kurumlar bu eşitsizlik ile mücadele etmek için eylemler planlamakta, raporlar hazırlamaktadır. AB Komisyonu bu duruma sebep olan bazı algılara dikkat çekmektedir. Karar alma pozisyonlarında toplumsal cinsiyet eşitliği için yapılan bir çalışmada ortaya çıkan sonuçlara göre Avrupa'da bireylerin %54'ü daha fazla kadının siyasal karar alma pozisyonlarında yer alması gerektiğini düşünürken, %17'si kadınların siyaset yapma sorumluluğunu başarmak için yeterli yetenek ve nitelikten yoksun olduğuna, %34'ü kadınların siyasetten sorumlu olunan pozisyonlarda erkeklerden daha az ilgili olduğuna ve %35'i erkeklerin kadınlardan daha hırslı olduğuna inanmaktadır.[255] Sahip olunan bu algılar gelecekte karar alma pozisyonlarında toplumsal cinsiyet eşitliği beklentisini de yakından etkileyecektir. Çalışmanın bu kısmı ise Avrupa'nın Güney Doğu'sunda yer alan Bosna Hersekli bireylerin karar alma süreçleri ve algıları ile ilgili

[254] Görselin kaynağı katılımcıdır. Fakat 'Travnicki Info' internet sitesinde bulmuş olabileceği düşünülmektedir. Bkz. http://www.travnicki.info/, (08.12.2019).

[255] Gender balance in decision-making positions, European Commission, https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/ebs_465_infographic_women_politics.pdf, (19.11.2019).

olacaktır. Bireylere sorulan sorular bu süreci irdelemek üzerinedir. Burada ‘‘Karar alanlar kim?’’ ve ‘‘Hangi kararlar alınıyor?’’ sorularını düşünmek gerekmektedir.

4.2.1. Politika Yapma Sürecinde Toplumsal Cinsiyet

Karar alma mekanizmalarında toplumsal cinsiyet sorgulanırken siyasette ve sivil toplum örgütlerinde karar alıcıların kimler olduğundan yola çıkılmıştır. Bu amaçla ilk olarak ‘‘Bosna Hersek siyasetinde kimler aktiftir?’’ diye sorulduğunda gelen yanıtlar yaygın olarak erkekleri öne çıkarmaktadır. İki katılımcı siyasi katılıma dair oran vererek %70-80 erkek egemen bir yapı olduğunu ifade etmiştir. Nicel veriler de bunu desteklemektedir. Siyasi partilerde aktif olarak ya da üst kadrolarda yer alan kadın siyasi figürlere rastlamak güçtür. Katılımcıların paylaştığı kadın siyasi figürler Sabina Berberović Izetbegović, Amra Babić[256] ile kısıtlıdır.[257] Katılımcılar Bosna Hersek siyasetinde yeni politikacıların yer edinmesinin zor olduğu ifade etmekle beraber kadın figürlere zaman zaman şans tanındığı düşünülmektedir. Fakat kadın siyasetçilerin başarısı ve etkisi eleştirilmektedir. İfadelerden Bosna Hersek’te siyasi katılım açısından eşit temsilden söz etmenin zor olduğu anlaşılabilir. Bu konuda verilen yanıtlar şöyle olmuştur:

‘’En çok erkekler aktif. Bildiğim kadarıyla Hırvatistan ve Sırbistan’da kadınlar da var. En çok Hırvatistan’da kadınlar aktif. Genelde Sırplar ve Hırvat kadınlar siyasette. Ama Bosna’da kadınlar siyasete katılmaz.’’ (K, 1995, Travnik, Öğrenci)

‘’Siyasette kadınlar çok değil ama var. Kadın siyasetçiler; başkanın eşi. Kadınlar siyasete giriyorlar. Sırbistan ve Bosna’da var ama isimlerini çok bilmiyorum. Fakülteyi bitiren iş bulmak isterse siyasete, genellikle bir partiye katılmalı. Bosna’da kadınlar kolay iş bulmak için siyasete katılır.’’ (K, 1995, Tuzla, Öğrenci)

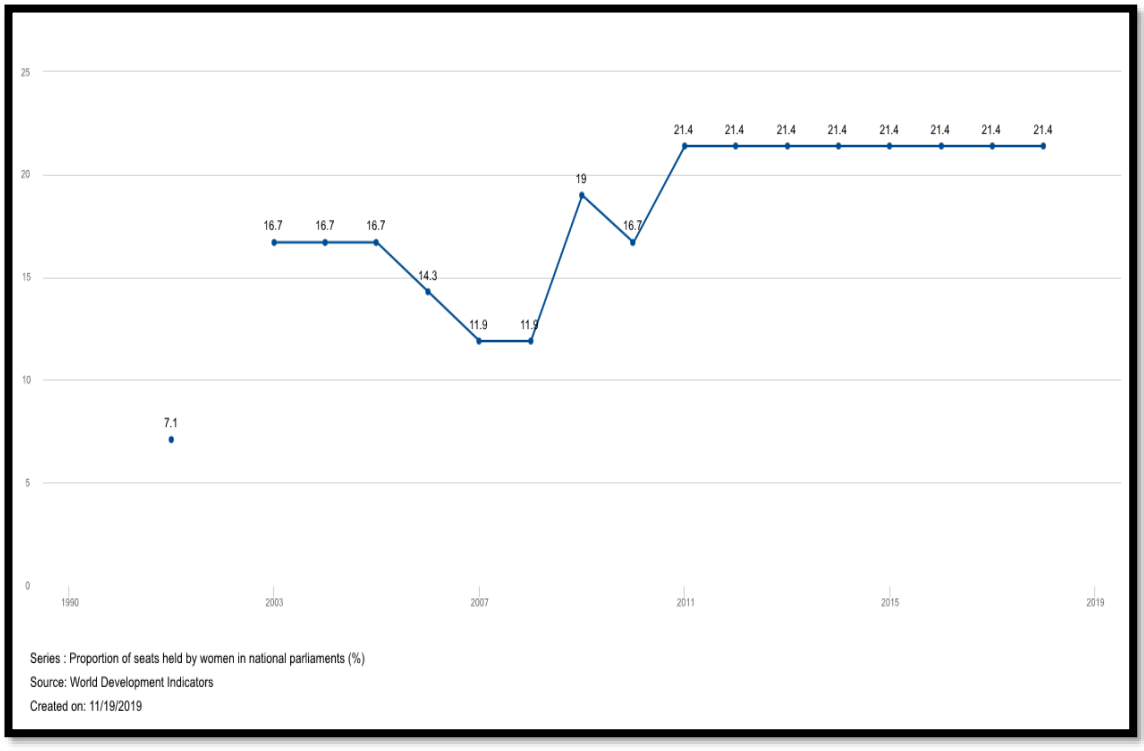
---

[256] Katılımcı mülakat sırasında ismini hatırlamadığı kadın siyasetçiyi mülakattan sonra aktarıyor. Bu isim Amra Babiç’tir. Visoko’nun belediye başkanı olan Babic Bosna Hersek’in ve Avrupa’nın ilk başörtülü belediye başkanı olarak sayılmaktadır. *https://www.sarajevotimes.com/person-focus-amra-babic-first-hijab-clad-mayor-country-possibly-europe/*, (18.11.2019).

[257] Katılımcıların ifadelerinde yer almasa da Bosna Hersek kadın siyasi figürleri içerisinde Sırp Entitesi (Repuclika Srpska)’nin ilk kadın başbakanı olan Željka Cvijanović isminden söz edilebilir.

İfadeler kadınların Bosna Hersek siyasetinde çok aktif olmadığını gösterirken siyasette yer alan kadınların pragmatik nedenlerle orada olduğunu desteklemektedir. Ayrıca bir katılımcının örnek siyasetçi olarak başkanın eşini vermesi Enloe'nun *Muzlar, Plajlar, Askeri Üsler* çalışmasında üstünde durduğu *Diplomatic Wiwes (Diplomat Eşleri)* analizini akıllara getirmektedir. Enloe'ya göre diplomat eşleri erkeğin politika yapma sürecine ücretsiz iş gücü ile destek olan bireylerdir. Diplomat ile evli kadınları 'diplomasi hizmetleri tarafından sömürülen' olarak niteleyen Enloe için bu evlilikler erkek-erkeğe siyaseti teşvik edip kadının konumunu yükseltmesine de engel olmaktadır. Dolayısıyla başkanın eşi ile kastedilen kadın aktif olarak siyasetçi olmasa dahi siyasetin bir parçası olacaktır. Başta başkanın kendisi olmak üzere hükümetler de eşlere ve onların sağladığı ücretsiz işe ihtiyaç duyacaktır.[258]

Şekil 3 Bosna Hersek ulusal meclisinde kadınların sahip olduğu koltuk oranları[259]



Kaynak: Proportion of seats held by women in national parliaments (%), The World Bank,

[258] Cynthia Enloe, *Muzlar, Plajlar ve Askeri Üsler*, ss. 149-169.
[259] Şekle göre Bosna Hersek meclisinde kadınların sahip olduğu koltuk oranı 2003-2005 yıllarında % 16.7, 2006 yılında % 14.3, 2007-2008 % 11.9, 2009 % 19, 2010 % 16.7, 2011-2018 % 21.4 olmuştur.

https://data.worldbank.org/indicator/SG.GEN.PARL.ZS?end=2018&locations=BA&start=2001&view=chart, (19.11.2019).

Hem grafik hem açıklamalara göre Bosna Hersekli kadınların ulusal mecliste ve siyasi partilerde konumunun güçlenmesi gerekmektedir. Siyasi partiler dışında ise kadınlar sivil toplum örgütlerinde dikkat çekmektedir. Bu konu hakkında fikirleri istenen katılımcılardan elde edilen verilere göre savaş sonrası örgütlenmeler kadınların ve erkeklerin politika yapma biçimini göstermesi açısından önemlidir. İfadelerde erkeklerin politikayı siyasi parti içinde yapmaktayken kadınların derneklerde ya da sivil toplum kuruluşlarında olduğu görülmektedir. Bu derneklerin yapılanışı ise sadece isimlerinden anlaşılabilmektedir; Majka Srebrenica, savaş mağduru kadınlar vb. Bunlar yalnızca kadınları barındıran isimlere sahiptir:

''Kendi aralarında (Kadınlardan söz ediyor) *dernekler var. En çok bilineni Srebrenica Anneleri. Anneler ve kadınlar orada toplanıyorlar. Srebrenica'da yapılanı herkese duyurmaya çalışıyorlar. TV'ye çıkıyorlar. Konferans yapıyorlar. Kendi acılarını az da olsa paylaşmak istiyorlar. Aslında olan oldu diyebiliriz. Ama kendilerini bu şekilde rahatlamaya çalışıyorlar da diyebiliriz.''* (K, 1994, Zenica, Öğrenci)

''Kadınların dernekleri var dayanışma olarak destek oluyorlar. Mesela savaş mahkemelerini takip ediyorlar. Davayı dinlemeye gidiyorlar o şekilde yer alıyorlar. Ayrıca gazi bakanlığı var. Bu bakanlıktan faydalanabiliyorlar. Destekler her zaman var. Resmi bakanlıklar yoluyla ve gayri resmi vatandaşlar tarafından yapılmaktadır.'' (E, 1992, Zavidovici, Akademisyen)

Cockburn'un analizine göre ''*Militarizme ve savaşa etkin biçimde karşı çıkmak isteyen kadınlar sıklıkla yalnızca kadınlar arası örgütlenmeyi''* seçmektedirler. [260] Savaş öncesi dönem Yugoslavya da oldukça militarist bir yapıya ve geleneksel aile biçimine sahip oluşu ile öne çıkmaktaydı. Savaş patlak verdiğinde kadınların yaşadığı birçok mezalim olmuş çünkü bu sistem kadınları benimsemekten uzak olmuştur. Dolayısıyla kadınlar militarizm ve savaşa maruz bırakılan bireyler olarak Bosna

[260] Cynthia Cocburn, *Buradan Baktığımızda*, s. 23.

Hersek'te ya da farklı ülkelerde savaş karşıtı örgütlenmelerinde şunları misyon edinmişlerdir;

1. Mümkün olduğunca çok destekçi toplayarak militarizm ve savaşın toplumsal cinsiyetçi yapısına dair toplumu bilinçlendirmek ve çekilen acıları göstermek,
2. Ulusal savunma politikalarını sorgulayarak militarizmi önlemeye çalışmak,
3. Silahlı çatışmalardaki şiddetten etkilenen kadınlar arası ağlar kurabilmek.[261]

Bosna Hersekli kadınlar da savaş ve militarizmden etkilenen bireyler olarak bahsedilen şekilde davranarak örgütlenmişlerdir: kendi aralarında. Birçoğu sahip olduğu kimliği etrafında, kayıp ya da ölen çocukları, eşleri ya da gördükleri cinsel şiddet sebebi ile bir araya gelmişlerdir. Katılımcıların da belirttiği gibi bu kadınlar gerçeği ortaya çıkarmak, birbirlerinin acılarını paylaşmak ve bu acıları herkese duyurmak, acılarını hukuk yoluyla takip etmek için dayanışma ve politika yapmayı seçme eğilimindedirler. Bu dernekler bireylere cesaret verme, kendini geliştirme, haklarını öğrenme ve savunma, kimi zaman da maddi ve manevi iyileşme sağlaması yönünden önemli oluşumlardır.

4.2.2. Savaşa, Şiddete Maruz Bırakılan Birey ve Gruplara Yönelik Politikalar

Savaştan birçok birey etkilenmiş olmakla beraber bu bölümde gaziler, cinsel şiddete maruz bırakılanlar, kayıp ya da şehit olanlar, savaşı yaşayan çocuklara odaklanılmıştır. Bu sebeple katılımcıların ifadeleri bu gruplar ve onlara yönelik yapılan politikalar ile ilişkili olmuştur.

Savaş sırasında ebeveynleri ölen çocukların birçoğunun hayatlarına devletin sağladığı mekânlarda devam etmekte olduğu ve sağlanan bazı desteklere rağmen

[261] Cynthia Cockburn, *Buradan Baktığımızda*, s. 33.

sorunlarının sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu sorunların başında topluma uyum sağlamak, istihdam, eğitim, psikolojik problemlerle başa çıkmak gelmektedir. Bir de savaş sırasında cinsel şiddete maruz kalması sonucu çocuğu olan anneler bulunmaktadır. Bu anneler çocuklarını çoğunlukla kabul etmemektedir. Çocuklara yönelik politikalar ise kolektif yaşam merkezi sunmak, maddi yardım ve eğitim gibi kaynaklara erişim hakkı sağlamak şeklindedir. Katılımcılara göre bu bireyler kendilerini toplumdan dışlanmış hissetmekte ve yasa dışı işlere yönelebilmektedir. 2 katılımcı çocukların yaptığı işlere değinmiştir. Örnek bir ifade şöyledir:

''Annesi ve babası ölmüşse ve akrabası yoksa bu çocuklar için yetimhaneler var. Ama orada durum inanılmaz fena. Uyuşturucu satıcılığı yapıyorlar. Çok kötü işlerden para kazanıyorlar. Çok azı eğitim alıyor. Psikolojik ve pedagojik destekleri yok. Yeterli destekleri olmadığı için iş yapamıyorlar. Bazısı 3 senelik zanaat okullarına gidiyor.'' (E, 1995, Mostar, Öğrenci)

Cinsel şiddete maruz bırakılanlar Bosna Savaşı'nda dikkat çeken bir gruptur. Bu savaş sırasında çoğunlukla kadınlar cinsel şiddete maruz kalsa da erkeklerin de bu şiddet türü ile karşılaştığı bilinmektedir. Bu eylem düşman tarafından bireyi aşağılamak anlamı taşıyan bir siyasi davranış olarak algılanabilmektedir. Bosna Savaşı sırasında da sistematik olarak yapılan tecavüzler bireylerde mağduriyet oluşturmayı amaçlamıştır. Sosyal hâkimiyet ve güç göstergesi olarak ya da şiddete maruz bırakılan bireylerin sahip olduğu normları yıkmak için tecavüz ya da cinsel şiddet bir araç olmaktadır. Etnik temele dayanan şiddet ise bireyin içinde bulunduğu grubu yok etmek anlamı taşımaktadır.[262] Cinsel şiddete maruz bırakılanlar ifadesi kullanıldığında yalnızca bir katılımcı ''*…50 bin kadın tecavüze uğradı ve erkekler de uğradı onu unutmayalım.''* (E, 1992, Zavidovici, Akademisyen) şeklinde erkekleri de bu gruba dahil eden bir söylem kullanmıştır. Fakat diğer katılımcılar için cinsel şiddet kadınlarla bağdaştırılmıştır. Bu şiddete maruz bırakılanların maddi destek aldığı fakat bunların yeterli olmadığı ve bireylerin güç kaybederek fazla ekonomik getirisi olmayan

[262] Tuğçe Kelleci, ''Cinsiyetçi Milliyetçilik ve Savaşlarda Cinsel Şiddetin Kullanımı: Bosna Örneği'', *Alternatif Politika*, 2017, Cilt 9, Sayı 3, ss. 422-423.

mesleklerde çalışmaya başladığı belirtilmektedir. Bazı politikaların travmaları pekiştirdiği de belirtilmektedir.

''Tecavüze uğrayan kadınlara bir para (devlet yardımı) verildi. Ama nasıl söyleyeceksin bunun için para alıyorum diye. Bir ödül gibi. Yani teselli gibi. O da çok karışık bir prosedür. Birkaç sene önce tecavüze uğrayan bunu nasıl kanıtlasın? Onun için mahkemeye gideceksin, o parayı alacaksın ve o para bir ceza gibi o travmaları hep hatırlatıyor.'' (K, 1961, Visegrad, Çalışmıyor)

Cinsel şiddete maruz bırakılanların deneyimleri bu durumu paylaşmak istememek ve yaşadıkları acıyı herkese duyurmak olarak farklılaşmaktadır. Bazı kişiler yaşadıkları travmayı hatırlamak istemese de dernekler, yapılan projeler, belgeseller ile bu soruna dikkat çekmek istenmektedir. Kadınların çektiği acıları paylaşmak ve hak arayışı için yapılanlar ise bir katılımcı tarafından şu şekilde yorumlanıyor:

''Şiddete maruz bırakılan kadınlar için bazı projeler var ama yeterli değil. Maalesef bazı kadınlar konuşmak bile istemiyor. Korkuyor ve utanıyor. Bizim kurbanlarımız hem yaşayan hem ölenler unutulmuştur. 2002 yılında Majke enklave Srebrenica i Zepa (Srebrenica ve Zepa bölgesinin anneleri) adıyla bir topluluk kuruldu. Bu toplulukta savaş hakkında araştırmalar yapılıyor. Belgeselleri de yapılıyor. Herkes bilsin ve herkes bilmeli! Ama bu topluluğun sorunları oluyor. Onlara hem finans hem de maddi olmayan destek lazımdır. Bu savaşın sonuçları belli. Herkesin kaybettiği vardı. ... Anneler ve aileler için bu dünyanın adaleti çok önemlidir. Haklılar çünkü çocukları bu dünyanın kahramanıymış ahiretin de kahramanları olacaklar inşallah. Bana göre kahramanlar ne normal insanlar ne siyasetçiler ne yabancılar değil. En büyük kahramanlar binlerce şehit ve onların anneleridir. Şehitlerimiz cennete gidecek ve onların anneleri de. Ama şimdilik anneleri cehennemi yaşıyor.'' (K, 1995, Mostar, Akademisyen)

Bosna Savaşı sırasında savaş kaynaklı olmadan hayatını kaydeden bireyler olduğu gibi sivil, asker, ordu çalışanı olarak bizzat silahlı çatışmalarda hayatlarını kaybedenler çok daha fazla olmuştur. Asker ya da sivil bazı bireylerin kaybolduğu da bilinmektedir. Bazı bireyler ise savaşın getirdiği kötü şartların sonucu hayatlarını

kaybetmiştir. Bu gruplar dışında savaşta yaralanan, savaş sonrası sakat kalan kişilerde çoktur. Bu gruplara dair bilinen politikalardan biri gazi bakanlığıdır.[263]

''Bosna Hersek Federasyonu içinde bunlara bakan bakanlık var. Şehit düşen ailelere emeklilik maaşı veriliyor. Gazilere de emekli maaşı gibi bir şey var ayrıca madalya ya da savaşmış olan gazilere, insanlara daha fazla emekli maaşı söz konusu. Altın Zambak madalyası taşıyan insan hem daha büyük emekli maaşı alır hem de hastanelerde önceliği var. Çocuk evinde yetiştirilenler devlet bunlara sahip çıkıyor. Yeterli mi değil mi ne diyebiliriz? Belli değil ama geliştirilebilir muhakkak.'' (E, 1992, Zavidovici, Akademisyen)

Bakanlık yapısı tesis edilmesine rağmen çok fazla kişinin çatışmalardan etkilenmiş olmasının bakanlık için sorun teşkil ettiği gözükmektedir. Bu anlamda bakanlık politikaları katılımcılar tarafından sorgulanmaktadır. Bir katılımcı yapılan politikaların eksik ve yetersiz olduğunu belirterek bu nedenle yakın zamanda protestolar olduğunu örnek göstermiştir. Ayrıca bir sorun da Bosna Hersek'in karmaşık etnik yapısıdır. Burada bir katılımcının *''Şehit ve gaziler için yardımlar var. Ama bu toplumda 3 farklı grup var. Hepsi birbirini öldürdü ve 3 farklı grubun şehitleri var.''* (E, 1991, Kojic, Öğrenci) ifadesi önemlidir ve herkese yönelik politika yapmanın gerekliliğini göstermektedir. İlk olarak şehit ve gazinin kim olduğunu tespit etmek gerekmektedir. Bir katılımcı da bu durumu tespit etmenin zorluğuna değinmiştir:

''Şehit varsa emeklilik maaşı veriliyor. ... mesela biri diyor ki savaşanlar içinde yer aldım ve bende PTSD var. Post travmatik stres bozukluğu olması engelli yapıyor o kişiyi. 100.000 sahte kişi yardım alıyor ve 2 ya da 3 bin kişi gerçekte yardım almalı ama alamıyor. Devlet o kadar yardım veremez. Diyorlar ki mesela ben çalışamam. Savaştım, yüzde elli engelliyim mesela akıl bozukluğu, depresyon var gibi. 2006'da 30 bin sahte engelli kişi bulundu. Kör olarak evrakı var ama arabayı sürüyor. Gerçek ihtiyacı olanlar bu yardımı alamazlar. Çünkü çok sahte var.'' (E, 1995, Mostar, Öğrenci)

---

[263] 'Ministry For Issues of The Veterans and Disabled Veterans of The Defensive-Liberation War', http://www.fbihvlada.gov.ba/english/ministarstva/borci_invalidi.php, (22.11.2019).

Katılımcı sahtelik meselesinden bahsederken internette bulduğu bir haberi de paylaşıyor. Burada para karşılığı düzenlenen sahte belgeler ile kişilerin malulen emekli olduğuna ve bazı doktorların belge düzenleme sahtekarlığından yargılandığına yer verilmektedir.[264] Yaşanan bu deneyimler bu gruplara yönelik politika yapmanın zorluğunu göstermektedir. Savaşın çok fazla kişiyi etkilemiş olması ve devletin etkin mekanizmalar oluşturamaması da sebep olarak sayılabilir.

4.3. Güvenlik ve Geleceğe Dair Algılar

Savaş endişe, korku gibi birçok duyguyu tecrübe etmeye sebep olmaktadır. Savaş sonrasında ise bireylerin bu duygulardan kurtulup günlük hayatına devam etmesi bir süreç gerektirmektedir. Bosna Savaşı sonrası birçok insan da kaygılar, fiziksel ya da psikolojik sorunlar ile yaşamaya devam etmektedir. Bu kısımda Bosnalıların savaşın ardından geleceğe dair kaygıları ve güvenlik algıları irdelenecektir. Katılımcılara Bosna Hersek'in en önemli sorununun ne olduğu, barış ve savaş ile ne algıladıkları ve günümüz Bosna Hersek'inde kendilerini güvende hissedip hissetmedikleri sorulmuştur.

4.3.1. Güvenlik ve Savaşın Yarattığı Kaygılar

Katılımcılara güvenlik ve toplumsal cinsiyet algısı ilişkisini anlamak için kadınların barışçıl olduğu kalıp yargısı hakkındaki fikirleri sorulmuştur. Bunun için ''Orduda ve siyasette daha çok kadının olması Bosna Savaşı'nı önler miydi?'' sorusu yöneltilmiştir. Burada katılımcılar dönemin koşulları nedeniyle savaş ve çatışmanın önlenemeyeceği görüşünde birleşmekle beraber kadının siyasette ve orduda daha aktif olmasının sonuçları konusunda farklı görüşlere sahiplerdir:

''Yugoslavya'da da siyasette kadın etkin değildi. Savaş sonrası ile aynı tablo mevcuttur. Siyasette olan kadınların sayısı azdı. Bir değişiklik yok. Daha fazla olsaydı kadınlar… Zannetmiyorum bunun etkisi olacağını. Savaşa giden yolu değiştiremezdi bence. Çünkü Yugoslavya yapısında milliyetçilerin sayısı fazlaydı. Hem Hırvat ve Sırplar içinde güçlüydü. Bu direkt olarak Bosna'ya yansıyordu yani her türlü

[264] İlgili haber için bkz: https://ljubuski.net/20150-kako-se-dolazi-do-invalidske-mirovine-u-bih?fbclid=IwAR1GAi20lN1ycbdmlhf3tn7_90rFUlLVqPM5eh7LYLbQrIqIWTzAbAo9nPc, (15.11.2019).

önlemezdi. Maalesef olsa da olmasa da değişmezdi.'' (E, 1992, Zavidovici, Akademisyen)

''Hayır. Çünkü siyasette ısrarlı olman gerekiyor. Bence son derece ısrarlı ve başarılı bir şeye dahil olduğunda kadınların yapamayacağı iş yok. Bunu görüyorum yönetimde. Ama bir ideolojiye ait olmak gerekiyor. Bosna Hersek'te kadınlar daha çok kendine fayda sağlıyor yaptıkları siyaset ile. Belki ince ve nazik olarak etki sağlayabilirler ama pozitif ya da umutlu değilim bu konuda.'' (E, 1991, Kojic, Öğrenci)

Katılımcıların kadınlara yönelik algıları daha diplomatik ve akılcı oldukları yönünde ağır basmasına rağmen aynı zamanda duygusal, ince ve nazik olarak da ifade edilmiştir. Bir katılımcı kadınları daha barışçıl olarak nitelendirmiştir. Erkeklere dair algılar ise kafasında sürekli güç olan, savaşma isteğine sahip, agresif karakter olarak tasvir edilmiştir. Kadının daha aktif olarak siyasette ve orduda yer alması konusunda katılımcıların hepsi olumlu bir fikre sahip olmadığını söylemiştir. Katılımcılar bu durumu ya net bir şekilde reddetmiş ya da belki etki edebileceğini ifade etmiştir. Bir katılımcı Çekoslovakya'nın ayrılmasını örnek vererek Bosna Savaşı'nın diplomasi ile çözülebileceğini fakat o sırada herkesin savaşmak istediğini belirtmiştir. Dolayısıyla sahip olunan algılar dönemin koşulları gereği müzakere yapmanın zorluğunu yansıtmaktadır.

Güvenlik konusunda algıları anlamak için ise katılımcılara savaş ve barış tanımları ile kendilerini Bosna Hersek'te nasıl hissettikleri sorulmuştur. Savaşın ne olduğuna dair alınan yanıtlarda öne çıkanlar ifadeler; anlaşmama, nefret, toprak kazanma hırsı, ölüm, silah, ateş etmek, şehitler, kaçan insanlar, ağlayan anneler, siyah gibi bir şey olduğu şeklindedir. Katılımcılar bu kavramı yaşadıkları deneyimler ile açıklamaktadır. Örneğin; babası ve abisini savaşta kaybeden bir katılımcı için savaş onlar demektir.

''Bence savaş sadece silahlı çatışma değil her türlü çatışmadır. Diplomatik anlamda olsa, sözlü ya da ekonomik her alanda baskı yaratan faktörler savaş anlamına gelebiliyor. Sadece silahlı bir çatışma olduğunu düşünmeyelim.'' (E, 1992, Zavidovici, Akademisyen)

Barış katılımcılara güvercin, beyaz, huzur, refah, anlaşma, sevgi yaymak, mutluluk, özgürlük, sakinlik, tamamen bağımsızlık, toplumun gelişmesi gibi anlamları çağrıştırmıştır. Bir katılımcı ise ‘’*Her insan bunu hak eder.’’* (K, 1994, Zenica, Öğrenci) diyerek barışın önemini açıklamıştır. Diğer açıklamalardan öne çıkanlar ise aşağıdaki gibidir:

‘’Gerçek bir barış bir devlette her insan aynı hak ve kurallar altında yaşarsa, eşitse o barıştır. Çünkü bizim yönetimde bu sağlanamaz, buna izin verilmiyor. Başkanımız ya Bosna ya Hırvat ya Sırp olmalı. Bizim ülkemizde çok az kesim Yahudi ya da Romalı. O zaman Romalı biri yani çingene yönetimde olamaz. Eşit değiliz. Barış; harmoni, uyum, eşitlik, iş bulabilmek. Ekonomi bakımından iyi olmalıyız barış varsa. Gerçek bir barış varsa kimse ile savaşmıyorsak ekonomi iyi olmalı. Kolay iş bulanabilmeli. Ama ben kolay iş bulamıyorum.’’ (E, 1995, Mostar, Öğrenci)

‘’Bunu anlamak için önce savaşı yaşamak gerekiyor. Savaş yoksa barışın kelime anlamı da yok olur. Biz bunu yaşadık ve şimdi anlıyoruz.’’ (E, 1991, Kojic, Öğrenci)

Açıklamaların özü barışın tesis edilmesinin zor fakat her birey için gereklilik olduğu yönündedir. Bir katılımcının savaşı yalnızca silahlı çatışma olarak ele almamak gerektiğini söylemesi önemlidir çünkü bu çalışmanın iddiası da bu fikre dayanmaktadır. Literatürdeki geleneksel savaş tanımlarında savaş başı ve sonu olan, ilan edilen bir durum iken feminist güvenlik teorisyenleri için savaşlar daha geniş bir etkisi olan ve deneyimlenen bir şeydir.[265] Dolayısıyla yalnızca silahlı çatışma anı ile sınırlanamaz.

Savaşı ve barışı tanımlayan katılımcıların Bosna Hersek’te bunlardan hangisini hissettiği sorusuna gelen yanıtlarda ise 3 kişi barışı hissettiğini belirtmiştir. Katılımcılardan biri güvenlik endişesi yaşamamasını sevdiklerini görebilmek ile ilişkilendirmiştir. Diğeri çok ilgilenmediği için barışı hissedebildiğini ifade etmiştir. Görüşmeler bazı bireylerin güvenlik konusunda endişeleri olduğunu göstermektedir.

[265] Savaş ve çatışmayı toplumsal cinsiyet analizi kullanarak yeniden tanımlayan Sjoberg iki unsura dikkat çekmektedir; bir devamlılık olarak savaş ve tecrübe edilen bir şey olarak savaş. Savaşın belli tarih aralıklarından daha fazla etkiye sahip olduğu ve fiziksel, psikolojik, duygusal bir süreç olduğuna yapılan vurgu da önemlidir. Laura Sjoberg, *a.g.e.,* ss. 185-186.

Geri kalan 6 kişi barış ve güvenliği ayrı ele almıştır. Kendini güvende hissettiğini belirten bir katılımcı *''Biz Bosna Hersek'te Soğuk Savaş gibi bir şey var diyoruz. Çünkü burada her şey iyi değil ama iyi.''* (K, 1997, Mostar, Öğrenci) diyerek barış ortamının tam sağlanamadığına vurgu yapmıştır. Bazı kişilerin isimleri nedeniyle bazı bölgelere girmekten çekindiği aktarılmıştır. Kendisinin Boşnak olduğunu belirten bir katılımcı ise iş yerinde Hırvatlar da olduğu için çok hassas davrandığını ifade etmiştir. Görüşmelerden öne çıkanlar ise şu şekilde olmuştur:

''... Bosna'da şu an fiili olarak barış içindeyiz. De facto olarak barış var. Ama de jure olarak yok. Politik anlamda, siyasi olarak, medya etkisi var. Yani biz tamamen barış diyemiyoruz.'' (E, 1992, Zavidovici, Akademisyen)

''Biz şu an gerçekten hala savaştayız. Sadece silahlarla olmuyor kelimeler ile. Her şey yolundadır sadece kimse ateş etmesin.'' (E, 1995, Mostar, Öğrenci)

Savaşın yarattığı kaygıları anlamak için katılımcılara sorulan ''Size göre Bosna Hersek'teki en büyük sorun nedir?'' sorusuna ise gelen yanıtlar olası savaş tehdidi ya da güvenlik endişesi içermemektedir. Buna katılımcılar çoğunlukla ekonomik temelli yanıtlar vermiştir. Savaş sonrası tesis edilmesi gereken unsurlardan biri olan ekonomik iyileşme kişilerin hayatlarını sürdürebilmeleri için önem arz etmektedir. Tabii ki savaş sırasında göç eden ve yerinden edilenlerin durumu da önemlidir. N. Aslı Şirin bu sebeple iyileşme meselesinde ekonomi, iskan meselesi ve sosyo-kültürel, psikolojik, siyasi konulara yönelmek gerektiğinin altını çizmektedir.[266] Bosna Hersek her ne kadar savaş sonrası uluslararası toplumdan mali yardımlar, fonlar alsa da ekonomik problemleri çözülebilmiş gözükmemektedir. Katılımcıların ifadeleri de bunu destekler niteliktedir. Ayrıca savaş sırasında Bosna Hersek'i terk etmek zorunda kalanların barış zamanı yurda dönüşü başlasa da Bosna Hersek günümüzde göç vermeye devam etmektedir. Burada bireylerin genellikle ekonomik sorunları nedeniyle göç etmeyi tercih ettiği görülmektedir:

[266] N. Aslı Şirin Öner, *a.g.e.*, s. 247.

''Ekonomi. Çünkü burada, Balkanlar'da, genel anlamıyla işsizlik söz konusu. Bence en büyük sorun okuduktan sonra işe girememek ya da yurtdışına gitmek zorunda kalmaktır.'' (E, 1992, Zavidovici, Akademisyen)

Göç Bosna Hersek'te hala şartlar tam anlamıyla iyileştirilemediğinden önemli bir sorun olmayı sürdürmektedir. Ekonomik sorunlar yaşayan ülkenin nitelikli iş gücünü ülkede tutamadığı *''Benim ülkemde bence çok fazla beyin göçü var. Genelde Almanya'ya gidiliyor. Doktor ve mühendislik için.''* (K, 1997, Mostar, Öğrenci) ifadesinden anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bireylerin Bosna Hersek'te geleceklerini kuramayacakları endişesi kaygıların başında gelmektedir. Savaş ve çatışmanın bireylerde yarattığı kaygı ve endişe dışında tartışılması gereken bir konu da savaş sonrası oluşan travmalardır. Bunlarla ilgili bulgular da bir sonraki başlıkta değerlendirilmiştir.

4.3.2. Savaşın Uzun Süreli Etkileri: Savaş Sonrası Oluşan Travmalar

Slyvester'a göre deneyimler savaşla, bedenle, zihinle, duygusal ve fiziksel durumlarla ilgilidir. Bireyler savaşlardan yalnızca fiziksel olarak etkilenmezler. Bedenin yaralanması dışında duygusal, zihinsel, psikolojik etkilerle karşılaşabilirler.[267] Yaşanmış savaş deneyimleri yakınını kaybetme, bireysel güvenlik endişesi, zorla yerinden edilme, susuzluk, açlık, yoksulluk koşullarında zorlu bir süreçtir. Savaşı deneyimlemiş kişiler çatışmalarda şiddet unsurlarına maruz bırakılmıştır. Savaş bittikten sonra ise savaşın ruhsal ve fiziksel sonuçları ile başa çıkmaya çalışmaktadırlar. Bunun için birçok katılımcının da belirttiği yöntem unutmaya çalışmak, hiç bahsetmemek şeklinde olmuştur. Katılımcılar ayrıca psikolojik destek almanın ekonomik zorluklar nedeniyle çok mümkün olmadığı belirtmiştir.

''Balkanlarda sanırım ki hepimizin kaderi benzer sadece Bosna'yı değil savaşlar tüm ülkeleri etkiledi. Ekonomi hiç iyi değildi ve hala değil. İnsanlar hala kendini geçindirmek için uğraşıyor. Nasıl çocuklarını okutacaksın? Kendini

[267] Laura Sjoberg, *a.g.e.*, s. 187.

eğiteceksin? Bir de Bosna devleti hala stabil bir durumda değil. Psikolojik olarak insanlar hala kendini iyi hissetmiyorlar. Yani yeğenlerimin babası yok. Evleniyorlar, çocukları oluyor ama hiçbir şey eskisi gibi değil.'' (K, 1961, Visegrad, Çalışmıyor)

Literatürde savaş sırasında savaşçıların yaşadıkları deneyimlerin etkisi olarak uyku problemleri, korku, endişe gibi şiddetli duygularla karşılaştığı belirtilmektedir. Bu aktif olarak savaşta yer almanın yarattığı bunalımlar (combat fatique) uzun süreli etkilerinde savaştan kaynaklanan ruhsal çöküntü, savaş nevrozları ya da travma sonrası stres bozukluğu (shell shock, combat neuroses post-traumatic stress disorder/PTSD)[268] olarak ifade edilen süreçlere sebep olmaktadır. Savaşı deneyimleyen savaşçılar ise nevrozlar gibi psikiyatrik sonuçlarla karşılaşabilmektedir. Yeniden deneyimleme ile bir dizi karakteristik semptomların gelişmesi olarak PTSD denilen bu süreç 'tarihsel bir üretim' (historical product) ile ifade edilmiştir. Hissettikleri çok yoğun korku, çaresizlik, kontrol kaybı, yok olma tehdidi ile bu travmatik hafıza hayatlarında yaşadığı tüm travmaların ötesinde olarak kişinin duyularında ve beynindeki imgelerde yer almaktadır. Duygusal bir donukluğa, kabuslara, şiddete, psikolojik semptomlara sebep olan tüm bu stres kişinin bağışıklık sisteminde sorun yaratabilecek, kalp rahatsızlıklarına sebep olabilecek hatta hafıza ve beynin öğrenme sürecini olumsuz etkileyebilecektir. Travmatik deneyimler kişilerin aile, arkadaş, iş, özel hayatlarında da olumsuz bir etkiye neden olmaktadır. Tüm bu travmalar cinsiyetlendirilmiş değildir. Başka bir deyişle bu durum yalnızca erkek bir savaşçının deneyimlediği bir durum değil, savaşı tecrübe eden tüm bireylerin karşılaşabileceği etkilerden biri olarak görülmektedir.[269] Örneğin savaş sırasında tecavüze uğrayan bir kadının da PTSD yaşaması olasıdır. Bu amaçla Bosna Hersek'te kadınlar için kurulan terapi merkezleri bulunmaktadır.[270] Katılımcıların ifadelerinde de psikolojik olarak savaştan etkilenen, akli dengesini yitiren, topluma uyum sağlamakta problem yaşayan bireylerden bahsedilmektedir. Kişilerin yaşadıkları sebebi ile eğitim, çocuklarının bakımı, işi hayatına katılım konusunda sorunlara dair örnekler görülebilmektedir. Savaşı

[268] Katılımcılar ifadelerinde travma sonrası stres bozukluğunu 'PTSD' olarak kullandığından bu çalışmada da kısaltmayı bu şekilde kullanmak tercih edilmiştir. Joshua S. Goldstein, a.g.e, s. 259.
[269] Goldstein, *a.g.e.*, ss. 261-263.
[270] Bu kurumlara örnek için Medica Zenica incelenebilir. Medica Zenica, http://medicazenica.org/, (21.11.2019).

yaşamayanların dahi savaştan etkilendiğine yapılan vurgu da önemlidir: *''Toplum olarak hepimiz bir şekilde savaştan etkilenmişiz. Doğrudan ya da dolaylı olarak. Gazi olan anne babasını kaybeden var. Toplum olarak tamamen herkes etkisi altında kalmıştır. Bazı travmalar mutlaka yaşanmıştır.''* (E, 1992, Zavidovici, Akademisyen)

Yukarıda da belirtildiği gibi kişiler sivil olsa dahi savaşın uzun süreli etkileri ile karşılaşabilmektedir. Buna örnek olarak bir katılımcı çocukların savaştan etkilenmesini açıklamaktadır:

''...Mesela o zamanlarda onlu yaşlarda olanlar şu an otuzlarında ve değişik bir hayatları var. Belki çok küçükler hatırlamayabilir ya da etkilenmeyebilir ama onlar şu an rahatsızlıklar yaşıyorlar. PTSD gibi, işsiz bazısı. Birçok çocukta savaş sonrası travmalar yaşandı. Küçük olanlar da o an etkilenmese bile sonrasında ailesinden dolayı onların anlattıklarından etkilenebiliyor. Yani yeni nesiller bile etkilenmeye devam edebilir.'' (E, 1991, Kojic, Öğrenci)

Savaşın kadınlara üzerinde olan uzun süreli etkileri ise benzer şekilde travmalarla ifade edilmiştir. Cinsel şiddete uğrayan bireylerin ayrıca jinekolojik ya da özel hayatını etkileyecek sorunlarla karşılaşması da muhtemeldir.

''Kadınlar tecavüze uğradılar genelde, erkek çocukları ve erkekler öldürüldü. Savaş kadınlar, çocuklar ve erkekler hepsi için büyük bir psikolojik etki/travma yaratmıştır. Tecavüze uğrayanlar yaralılar, ölü gibi. Bu kadınlar hep psikolojik travmalar ile mücadele eder. Mesela annemin bir akrabası, ama küçük yaşlarda o zaman, savaş sırasında gördüklerinden dolayı çok etkilendi. Savaşa katıldı. Psikolojik tedavi altında. Hala ilaçlar almaya devam ediyor. 40'lı yaşlarda ve hala evlenmedi. Yani kesinlikle kadınlar için de öyle diyebiliriz. ... Savaşı gören ve tecavüze uğrayan kadınların sayısı çoktur. Bundan dolayı psikolojileri bozuk ve bazıları hala psikolojik tedavi görüyorlar. Bazıları kendisinden vazgeçmiştir. ... Onların hayatları hiçbir zaman eskisi gibi olamaz. BOŞLUK. Boşluktalar mecburen hayata devam ederler.'' (K, 1994, Zenica, Öğrenci)

5. DEĞERLENDİRME

1992 yılında başlayan Bosna Savaşı 21 Kasım 1995'te Alija Izetbegović, Franjo Tudjman, Slobodan Milosevic'in imzacı ve Fransa, Almanya, İngiltere, Rusya, ABD'nin şahit olduğu Bosna Hersek'te Barış için Genel Çatı Anlaşması'nın (General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina) imzalanması ile sona ermiştir. Fakat savaş sona erse de Bosna Hersekliler için birçok sorun devam etmiş ve bunların başında savaşı yaşayan ve ondan etkilenen Bosna Herseklilerin deneyimleri gelmiştir. Bu bölümde bahsedilen deneyimler bağlamında toplumsal cinsiyet algılarına dair betimlemeler tartışılacaktır.

Bu çalışmada savaşın Bosna Hersek'te toplumsal cinsiyet algılarına etkisi irdelenirken ekonomi, güvenlik, politika yapma süreçlerine odaklanılmıştır. Çalışmada odaklanılan konular ve başlıklar hem BM'nin belirlediği toplumsal cinsiyetin minimum göstergeleri hem de çalışmadan elde edilen verilerden öne çıkanlara göre oluşmuştur. Nitel bir çalışma olması dolayısıyla görüşmeler yapılarak bu konularda derinlemesine bilgi edinmek amaçlanmış ve algılar betimlenmeye çalışılmıştır. Savaş öncesi, savaş sırası ve savaş sonrası yaşanan deneyimler içerisinde toplumsal cinsiyet ilişkilerini anlamaya yönelik sorular sorulmuştur. Bu bölümde ise elde edilen bulguların değerlendirilmesi yapılacaktır.

Savaşın algılara etkisi ilk olarak ekonomik yapılar ve kaynaklara erişim açısından; iş hayatına katılım, ekonomik katkı sağlamayan işler ve eğitim konuları toplumsal cinsiyet odaklı ele alınmıştır. Elde edilen verilere göre savaş öncesi dönemde birçok fabrika ile bireyler istihdam imkanına sahip olarak ifade edilmiştir. Burada toplumsal cinsiyet algıları ile ilişkili olarak şu durum ortaya çıkmaktadır: şehirde ve kırsal bölgelerde yaşayan bireylerin deneyimlerindeki farklılıklar. Kırsal bölgelerde yaşayan ailelerde erkeğin aile ekonomisine katkı sağlaması, kadının evde kalıp ev emeği sağlaması, şehirlerde ise çalışma hayatına katılım konusunda daha cinsiyet eşitlikçi yapılar dikkat çekmektedir. Bu durum günümüzde de geçerliliğini koruyor gibi gözükse de aile içinde kadının iş hayatına katılımının desteklendiği fikri öne çıkmaktadır. Savaş sonrasında ekonomik sorunlar ile günümüz Bosna Hersek'i istihdam yaratma konusunda sıkıntılar yaşamaktadır. Bu ekonomik sorunlar nedeniyle

kadınların çalışmasının bir mecburiyet olarak da teşvik edildiği önemlidir. Bir katılımcının analizine göre; erkeklerin daha iyi ekonomik koşullar için genellikle Avrupa'nın farklı ülkelerine göç etmesinin bir sonucu olarak da Bosna Hersekli kadınlara istihdam şansı doğmaktadır. Tüm bunların sonucu kadın iş hayatına katılım sağladığında ise ev içinde ücretsiz iş gücü sağlama rolünü devam ettirmektedir.

Dikkat çeken diğer bir unsur toplumsal mesleki kategorilerin varlığıdır. Katılımcıların algılarına göre Bosna Hersek'te meslekler kişilerin sahip olduğu cinsiyetler ile ilişkili gözükmektedir. Yanıtlara göre şoförlük ya da bilgisayar mühendisliği yapanın erkek, hizmet sektöründe çalışan ya da öğretmenlik yapanın ise kadın olması gibi bazı toplumsal cinsiyet kalıpları sürdürülmekte ve mesleklere cinsiyetler atfedilmektedir. İncelenmesi gereken bir mesele de toplumsal cinsiyet eşitliği gözeten politikalar olup olmadığıdır. Bir kadının iş hayatına katılımında cinsiyeti nedeniyle sorunlar yaşayabileceği doğum izni meselesinde görülmektedir. Katılımcıların fikirleri doğumdan sonra kadının sorun yaşamasının olasılığına dikkat çekmektedir.

Karar alma süreçlerinde savaşın etkisi ise çok daha net gözükmektedir. Burada savaş sonrası kadınlar kendilerini kadın örgütlenmeleri içerisinde dayanışmaya yöneltmekte ve karar alma süreçlerine bu yolla etki etmektedirler. Siyasete katılan kadınların ise faydacı sebepler ile daha çok ekonomik bir amaçla buna yöneldiği düşünülmektedir. Siyasi partilere katılan sınırlı sayıda kadın bu şekilde algılanırken kadın örgütlenmelerinde tamamen bir misyon edinilmiş şekilde rol alındığı betimlenmektedir. Kadınlar savaşa maruz bırakılmış olmaları sebebiyle onları birleştiren bir yer olarak derneklerde toplanmaktadır. Bu dernekler savaş karşıtı ve kadın dayanışmasını güçlendiren mekânlar olması açısından önemlidir. Bu durum Bosna Hersek'te kadınlara özgü bir politika yapma biçimi olarak da değerlendirilebilir. Erkekler ise aktif olarak siyasi partilerde, mecliste ve devletin tüm üst kademelerinde politika yapmaktadır. Bu anlamda erkekler karar alma konusunda daha etkili konumlarda bulunmaktadır.

Güvenlik açısından militarizmin savaş sonrası azaldığı görülebilir. Bireyler savaş sonrası yeni bir savaş tehdidi endişesi taşımamaktadır. Fakat barış ortamının

sağlandığı konusunda da eleştirileri bulunmaktadır. Bireylerin savaş ve barış algılamaları ise özneldir ve katılımcıların deneyimlerine göre tanımlanmaktadır. Tanımlara göre savaş yalnızca silahlı çatışma, barış ise bir anlaşma hali değildir. 'Kadınların barışçıl olduğu' iddiasından yola çıkarak siyasette ve orduda toplumsal cinsiyet eşitlikçi mekanizmaların savaşı önleyeceği fikrine katılımcılar katılmamaktadır. Dolayısıyla Bosna Savaşı'nın seyrinin değiştirilemeyeceği düşünülmektedir.

Bosna Hersekli katılımcılardan bir düşünceyi inceleyerek bitirirsek onlar Bosna Hersek'te toplumsal cinsiyet eşitliği olduğunu düşünmektedir. Gerçekte ise toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlayan bir ülke bulunmamaktadır. Bosna Hersek Dünya Ekonomik Forumu'nun hazırladığı Küresel Cinsiyet Uçurumu Raporu'nda (Global Gender Gap Report) 149 ülke arasında 62. sırada yer alarak dikkat çekmektedir.[271] Bu durum ortalamanın üzerinde bir cinsiyet eşitliği paritesi olmakla beraber toplumsal cinsiyet eşitliği açısından mücadele edilmesini gerektirmektedir.

SONUÇ

Bu çalışma ile Bosna Savaşı'nın Bosna Hersekli bireylerin toplumsal cinsiyet algılarına olan etkisini Feminist Güvenlik Yaklaşımı bağlamında analiz etmek amaçlanmıştır. Literatürde Bosna Savaşı sonrasına odaklanan Feminist Güvenlik Yaklaşımını temel alan ve bu bağlamda algı incelemesi gerçekleştiren benzer bir çalışmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmüştür. İlk olarak kuramsal çerçevenin açıklanması önemli bulunmuş ve bunun için feminist düşüncenin gelişiminden bahsedilmiştir. Çalışmanın kuramsal çerçevesi Feminist Güvenlik Yaklaşımına dayanacağı için öncelikle fikrin ortaya çıkışı ile ilgili bilgi verilerek başlanmıştır.

Cinsiyetler arası sosyal, politik, ekonomik bir eşitliği arzulayan feminist düşünce ortaya çıktığında sosyal bilimlerde yer edinmiş ardından toplumsal hareketleri etkilemiştir. Uİ disiplini içerisinde yer alması ise bunlardan daha geç olmuştur. Eleştirel teoriler içinde yer alan bu yaklaşım Uİ disiplininde genç bir yaklaşım olarak

---

[271] World Economic Forum, The Global Gender Gap Report 2018, *http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2018.pdf* , s. 37-38.

geleneksel teorilerden birçok açıdan ayrılmıştır. Bunların başında toplumsal cinsiyeti Uİ'ye analiz birimi olarak dahil etmesi gelmektedir. Disiplinin yapısını erkek merkezli olarak tanımlamak ve uluslararası sistemi de hem eril hem hiyerarşik olarak nitelemekle bu yaklaşım geleneksellikten uzaklaşmaktadır. Yaklaşımın iddiası disiplindeki meselelere toplumsal cinsiyet odaklı ve kadının deneyimlerini de ele alacak şekilde bakmanın gerekliliğidir. Bireylerin sahip olduğu biyolojik cinsiyetten farklı olarak, toplumsal olarak inşa edilen cinsiyet, insanlar arası ilişkilere etki ettiği gibi Uİ'ye de etki ettiği düşünüldüğünden ele alınmalıdır. Feminist Güvenlik Yaklaşımı ile savaş bir deneyim olarak görülmekte ve bu çalışmada da savaşın bu yönü gösterilmeye çalışılmaktadır. Çalışma için seçilen yaklaşım güvenliği çok boyutlu olarak tanımlamak ile Bosna Savaşı sırasındaki zorla yerinden edilme, toplumsal cinsiyet odaklı şiddet gibi olguları tartışmaya olanak sağlamıştır. Bu yaklaşıma dair literatür ele alındığında Türkiye'de çalışmaların yetersiz olduğu görülebilmektedir. Dünyada ise Uİ içindeki akademik çalışmalarda yaklaşıma ilginin sınırlı fakat gelişmekte olduğu düşünülmektedir. Bu çalışma ile Türkçe literatüre katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Feminist Güvenlik Yaklaşımı ile Bosna Hersekli bireylerin savaş deneyimlerine odaklanarak veri toplamanın önemli bulunduğu çalışmada deneyimlere ulaşmak için seçilen yol ise derinlemesine görüşmeler olmuştur. Bu amaçla iletişime geçilen kişilerden yeni bağlantılar elde etmek vasıtası ile toplamda dokuz kişilik katılımcı grubuna erişilmiştir. Kartopu yöntemi olarak adlandırılan bu yolla Bosna Hersekli bireylere erişim sağlanmıştır. İlk olarak katılımcı olmayan Sırbistan vatandaşı iki kişiye ulaşılmıştır. Onların yönlendirdiği kişiler içinden bir Bosna Hersekli katılımcı olmayı kabul etmiştir. Bu kişiyle yüz yüze görüşülerek çalışma hakkında bilgi verilmiş ve tavsiyeleri alınmıştır. Ardından bir Bosna Hersekli öğrenci ile iletişime geçilmiş ve onunla yapılan mülakat sonrası çalışmaya bir katılımcı daha eklenmiştir. Elektronik yazışma ile ulaşılan başka bir katılımcı ise kendisi ile yapılan mülakat sonrası araştırmaya destek olacağını belirtmiş ve iki kişiyi katılımcı grubuna kazandırmıştır. Bir katılımcı ise araştırmacının katıldığı Boşnakça kursu aracılığıyla ulaşılan gönüllüdür. Son katılımcıya araştırmacının lisans eğitiminden bağlantıları ile ulaşılmıştır. Sonuç olarak toplamda 9 kişi çalışmaya gönüllü olarak destek olmuştur.

Bu kişiler Bosna Savaşı'nı yaşamış olmaları sebebi ile çalışmaya birincil kaynak olarak katkı sağlamışlardır.

Görüşmeler yarı yapılanmış görüşme formları ile gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmeler için araştırmanın hazırlık evresinde görüşme formu düzenlenmiş ve belirlenen sorular mülakat sırasında gönüllü katılımcılara yöneltilmiştir. Fakat bazen mülakat sırasında farklı soruların sorulması da gerekmiştir. Yarı yapılanmış görüşme türü buna imkân sağlaması açısından çalışma için faydalı olmuştur. Yarı esnek yapısı ile gerektiğinde farklı sorular sorulmuş ya da bazı sorulara değinilmemiştir. Örneğin çalışmanın başında katılımcıların savaş sırasındaki siyasi ve askeri figürlere dair hafızasını sorgulamak istenmiştir. Fakat çalışma sonunda bu veriler gereksiz bulunarak çalışmada kullanılmamıştır. Görüşmelerin hepsi bir saatten fazla sürmüş ve yeterli veriye ulaşıldığı düşünüldüğünde veri toplama bitirilmiştir. Bu düşünce katılımcılardan benzer yanıtlar gelmeye başladığında oluşmuştur. Veri toplamak için ikincil kaynaklar da incelenmiştir. Bu çalışmada özellikle Laura Sjoberg'in yazmış olduğu *Toplumsal Cinsiyet, Savaş ve Çatışma* araştırması temel alınmış ve Cockburn ve Enloe'nun araştırmalarından da yararlanılmıştır.

Veri toplama sonunda elde edilen veriler düzenlenmiş ve mülakat dökümlerinin Atlas.ti ile analizi kolaylaştırılmıştır. Bu program verileri sınıflandırma açısından çalışmaya düzen ve pratiklik sağlamıştır. Kişilerden elde edilen veriler fenomenoloji analizi ile öncelikle önemli ifadelerin tespiti, ardından alıntılar ve deneyimlerin yorumlanması ile sunulmuştur. Çalışmada bilgilerin görselleştirilmesi, tablo ve şekil kullanımı önemli bulunmuştur. Deneyimler açıklanırken de kişilerin neyi, nasıl yaşadığı aktarılmaya çalışılmıştır. İfadeler toplumsal cinsiyet odaklı olarak ele alınmış ve kuramsal çerçeveye bağlı kalınmıştır. Gerektiğinde veriler paylaşılırken literatüre atıfta bulunulmuştur. Çalışmada etik açıdan hassasiyet gösterildiği düşünülmektedir. Araştırmaya başlamak için üniversitenin etik kurulunun onay raporu alınmıştır. Bulgularda yer alan alıntılar kişilerin kimlikleri gizlenerek ve veriler tarafsız olarak ve yanıltıcı olmayacak şekilde sunulmuştur. Katılımcılarla mülakatlar sonrasında da iletişim sürdürülmüştür ve böylelikle gerektiğinde fikirlerine tekrar danışılmıştır.

Çalışmanın amacı doğrultusunda Bosna Savaşı'nın toplumsal cinsiyet algılarına etkisini betimlemek için benzer çalışmalar ve toplumsal cinsiyet algısını ele alan raporlar, makaleler değerlendirilmiştir. Burada önemli olan bir kaynak da Birleşmiş Milletler 'in belirlediği toplumsal cinsiyetin minimum göstergeleri olmuş ve çalışmanın bulgularını değerlendirirken bu göstergeler dikkate alınmıştır. Verilerin analiz edilmesinde önemli bir aşama olan kategoriler, temalar ve kodlar oluşturulurken hem görüşmelerden elde edilen verilerden öne çıkanlar hem de bahsedilen göstergeler göz önüne alınarak çalışmanın üçüncü bölümünde yer alan bulguların incelenmesi sağlanmış böylelikle fenomenolojik bir analiz gerçekleştirilmiştir.

Görüşmeler ile ulaşılan bulgulara gelirsek bunlar kronolojik olarak incelenen günlük yaşam deneyimlerine dayanmıştır. Savaş öncesi deneyimler II. Yugoslavya dönemi ile ele alınmış ve bireylerin hafızalarında bu dönemin hem olumlu hem olumsuz olarak hatırlandığı görülmüştür. Bu döneme dair anlatılar aile biçimi bakımından toplumsal cinsiyet eşitliğinin olmadığı geleneksel ve eril bir yapıyı betimlemiş ve aynı yapının siyaset, ekonomi ve eğitimde de öne çıktığı görülmüştür.

Savaş öncesi dönem bireylerin istihdamının yüksek olduğu bir dönem olarak tasvir edilmiştir. Bölgede birçok fabrika bulunduğundan iş gücüne katılımın günümüze göre daha kolay olduğu ifade edilmiştir. Fakat deneyimler geleneksel aile yapısı ve toplumsal cinsiyet eşitliliği gözeten mekanizmaların olmaması nedeniyle erkeklerin iş gücüne katılımının daha kolay olduğunu göstermektedir. Anlatılar karar alma mekanizmalarının erkek egemen olduğu ve siyasette kadın temsilinin düşük olduğu yönündedir. Bu bağlamda savaş öncesi dönemde bireyler için temel sorun siyasi baskılar olarak ön plana çıkmakta ve eril siyasi yapının da etkisiyle kadının konumunun erkeğin gerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Eğitimin II. Yugoslavya'da, günümüz Bosna Hersek'e göre, daha zor olduğu ve eğitimden yararlanmada kadınlar ile erkeklerin farklı tecrübeleri olduğu anlaşılabilmektedir. Güvenlik konusunda ise siyasi baskılar nedeniyle muhaliflerin bireysel güvenlik endişesinden söz edilmektedir. Her şeye rağmen Yugoslavya fikrinin daha iyi olduğunu savunan görüşler de bulunmaktadır.

Feminist Güvenlik Yaklaşımının savaşı çok boyutlu ele aldığı düşünüldüğünde bu savaş tartışılırken bireysel güvenliğe odaklanmak önemli olmuş ve geleneksel yaklaşımlarda göz ardı edilebilecek olan savaş sırasındaki gündelik yaşam sorgulanmıştır. Katılımcıların anlatıları göz önüne alındığında toplumsal cinsiyetin savaş esnasında bireylerin bulunduğu mekânı, davranışları, karşılaştığı şiddet türünü dahi belirlediği görülmüştür. Görüşmelerden elde edilen bulgulara göre savaş sırasında Bosna Hersek'te yaşananlar toplumsal cinsiyet ilişkilerini yansıtmaktadır. Bireyler savaşı bu ilişkiler ve toplumsal cinsiyet rolleri ile deneyimlemiştir. Burada kişilerin savaş sırasında yaşadığı şiddet biçiminde cinsiyetinin öne çıktığı anlaşılmıştır. Bireyler cinsiyeti nedeniyle farklı deneyimlere sahip olmuştur.

Bosna Savaşı kadınlara yönelik şiddet, cinsel şiddet, zorla yerinden edilme gibi unsurları içermiştir ve birçok katılımcı kadınların savaş sırasında yaşadıkları hakkında bilgiye sahiptir. Bazı katılımcılar tarafından kadınlar, savaş sırasında yaşadıkları deneyimler ile erkeklerin deneyimlerinden daha zorlu bir süreç geçirmiş olarak algılanmaktadır. Savaş kadınlar için özellikle zorla yerinden edilme ve cinsel şiddet ile fiziksel, psikolojik şiddete maruz bırakılma, anne ve eş olması sebebi ile çocukları ve eşine zarar verme ile tehdit edilme şeklinde deneyimlenmiştir. Kadınlar eşi orduya ya da silahlı çatışmalara katıldıysa ailede evin idaresinden ve kazanç sağlamaktan tek sorumlu kişi olarak rol almıştır.

Savaş sırasında çoğunlukla savaşçı olma kimliği ile ön plana çıkan birçok erkek geride kalan ailesi, vatanı ya da ideolojisi ile savaşa ve şiddete motive edilmiştir. Katılımcıların anlatılarında erkekler savaş sırasında orduya katılma ya da toplama kampında olmaları ile dikkat çekmektedirler. Birçoğunun savaş sırasında akıbetinin bilinmediği, onlardan bazısının bir süre sonra eve döndüğü birçoğunun da savaş nedeniyle öldüğü ya da kaybolduğu görülmektedir. Erkekler çatışma anını yaşama deneyimleri ile başta fiziksel olmak üzere, psikolojik ve cinsel şiddet türlerine maruz bırakılmıştır. Bu savaş sırasında erkeklerin savaşçı olması nedeniyle yaşadığı şiddetin yanında, sivil olarak yaşanan şiddet de katılımcılar tarafından açıklanmıştır. Erkekler birçok anlatıda savaşçı olarak yer alırken, kadınlar evdeki sorumluluklarını sürdürmüştür. Bosna Savaşı sırasında yaşanan soykırımın bir parçası olarak erkekler

sistematik bir şekilde öldürülmeye, kadınlar ise cinsel şiddet ve zorla yerinden edilmeye maruz bırakılmıştır.

Savaş sırasında savaşçıların olduğu kadar sivillerin de hayatı tehlikede olmuştur. Görüşmelerde önemli bir grup olarak yer alan bebekler ve çocukların hayatlarına dair konulara da değinilmiştir. Katılımcıların çoğu savaştan en çok etkilenen grubu masum çocuklar olarak görmüştür. Savaşın özellikle ilkokul ya da ortaokul çağındaki çocuklar için uzun süreli etkileri olacağına vurgu yapılmıştır. Tüm bu deneyimler ise savaş sonrası farklı deneyimleri oluşturmuştur. Katılımcılar savaş sırasında yaşanan deneyimlerin, bireylerin ve onlardan sonraki kuşakların hayatlarına etki ettiğine inanmaktadırlar. Bu duruma örnek olarak travma sonrası oluşan stres bozukluğu verilmiştir. Katılımcıların algısı bu bozukluk ile birçok kişinin karşı karşıya kaldığı şeklindedir. Silahlı çatışmalarda savaşan bireyler, savaşı evde, mülteci ya da toplama kampında deneyimleyenler, zorla yerinden edilenler ve şiddete maruz bırakılanlar bu tür bir travma ile karşılaşabilecektir.

Tüm bu deneyimler ile Bosna Savaşı'nın toplumsal cinsiyet algılarına etkisinin iki yönü olduğu düşünülmektedir: Toplumsal değişim yaratmak ve var olan toplumsal cinsiyet hiyerarşilerini sürdürmek ya da pekiştirmek. Savaşın ardından ekonomide kadının iş hayatına katılımı artmış ve savaş sonrası kadın daha çok görünür olmuştur. Birçok ailede kadının ekonomiye katılması ikinci bir iş gücü olarak görülmüştür. Çünkü erkek için iş hayatına katılım zorunlu olarak algılanmaktadır. Savaşın ve savaş sonrası yapının getirdiği düzen ile ekonomik açıdan sorunlar sürmekte ve yaşanan ekonomik zorluklar nedeniyle aile içinde bireyler cinsiyetlerine bağlı kalmadan çalışmaya teşvik edilmektedir. Bu durum kadının iş hayatına katılımını arttırmıştır. Dolayısıyla savaş öncesi var olan geleneksel aile yapısının değişimi söz konusudur.

Birçok sektörde yer bulmasına rağmen hala kadın ile bağdaştırılan mesleklerin bulunmaya devam etmesi bir sorun oluşturmaktadır. Bu konuda algılar toplumsal mesleki kategoriler olduğunu desteklemektedir. Ekonomide toplumsal cinsiyet odaklı olmayan politikalar göz önüne alındığında ise toplumsal cinsiyet hiyerarşileri sürdürülüyor gözükmektedir. Bu konuda eşit işe eşit ücret, doğum izni gibi politikalar sorgulandığında, sahip olunan algılar bireylerin cinsiyetleri sebebi ile iş hayatında geri

planda kalabileceği yönünde olmuştur. Bu algıda kadınlar dezavantajlı konumda yer almaktadır. Katılımcılar bireylerin cinsiyetlerinden ötürü aynı işe farklı maaş aldığı fikrine katılmamaktadırlar. Bu durum nicel veriler incelendiğinde farklı gözükmektedir. Dolayısıyla sahip olunan algı tartışmalıdır. İş hayatına katılım savaş sonrası oluşan yapı nedeniyle ve bireylerin kariyer yapma isteği, eğitim alabilme kolaylığı ile daha eşitlikçi gibi gözükse de sorunları da barındırmaktadır. Eğitimde toplumsal cinsiyet eşitliği olduğu görülebilmektedir. Savaş sonrası eğitim olanaklarından yararlanmada cinsiyetler arası bir eşitlik görülmekte ve kadınların eğitim seviyesinde artış olduğu anlaşılmaktadır. Bazı bilim dallarında daha çok kadın ya da erkek olduğu iddiasına sahip katılımcılar olsa da net bir ayrıma dair algı bulunmamaktadır.

Karar alma mekanizmalarında ise örgütlenerek güçlenen kadınlar ile algılarda toplumsal değişim yaşansa da siyasi partilerde kadınların katılımının hala düşük olması nedeniyle burada savaş öncesi durum sürdürülmektedir. Kadınlar elde ettikleri bu konum nedeniyle görünür olmakta ve politika yapmaktadırlar. Bu duruma savaşın etkisi ise kadınların savaş sırasındaki deneyimlerinden gelmektedir. Savaş sırasında zorla yerinden edilme, toplumsal cinsiyete dayalı şiddet, fiziksel, psikolojik şiddet gibi tecrübe edilenler bireyleri bu yaşanmışlıklar etrafında birleştirmiştir. Erkeklerin karar alma mekanizmalarında yeri ise siyasi partilerde aktif olarak yer almak olmuştur. Katılımcılara göre Bosna Hersek siyaseti erkeklerin olduğu bir alandır. Bu durum toplumsal cinsiyet hiyerarşisi ve güç ilişkilerini de devam ettirmektedir. .

Savaşın ardından militarist yapının azaltılması ile Bosna Hersek'te zorunlu askerlik kaldırılmıştır. Bu durumun ise erkekler ve ordu ile bağdaştırılan algıları azaltmış olabileceği beklenmiştir. Fakat ordu hala eril bir yapıya sahiptir. Güvenlik birimlerinde genel anlamda birey sayısı azaltılmakla beraber kadınların sayısının da az olduğu katılımcılar tarafından aktarılmıştır. Bu durum ordunun hala erkek ile ilişkilendirildiğini göstermektedir. Güvenlik algıları Bosna Savaşı sırasındaki çatışmanın önlenmesinde toplumsal cinsiyet eşitliği olan bir yapının etkili olamayacağı yönündedir. Katılımcılar aşırı milliyetçilik, ekonomik ve idari yapıdan kaynaklandığını düşündükleri Bosna Savaşı'nı uzlaşı ile çözülemez olarak algılamaktadır. Bu bağlamda katılımcılar kadınların daha barışçıl olarak Bosna

Savaşı'nı önleyebileceği fikrinden uzaktır. Erkekler ise agresif, savaşmaya meyilli olarak algılanmaktadır.

Bu çalışma ile ulaşılmak istenen toplumsal cinsiyet algıları üzerinde savaşın etkisini irdelemekti. Bu etkinin ekonomik yapılar, karar alma süreçleri ve güvenlik açısından betimlendiği düşünülmektedir. Konu savaş olduğu için ve birçok katılımcı savaş sebebiyle yakınını kaybetmesinden gönüllü olmaya çekinmiştir. 9 katılımcıdan veri toplanmasına rağmen birçok kişi, dernek ve resmi kurumdan yardım istenmiş fakat sonuç alınamamıştır. Bu bağlamda çalışma sırasında yaşanan en büyük problem veri toplamak ve dolayısıyla gönüllü katılımcılar bulabilmek olmuştur.

Disiplin içindeki birçok çalışmanın savaş sonunda bireyleri yalnızca rakamlarla ele aldığı bilinmektedir. Bu çalışma ile savaşın birçok evresinde yaşanan deneyimler ve günlük hayat tasvir edilmeye çalışılarak kişiler yalnızca savaş sonundaki ölen, kayıp, yaralı sınıflandırmalarından ibaret görülmemiştir. Savaşın yalnızca silahlı çatışmalar ile ele alınması değil daha uzun sürece yayıldığı fikri kabul edilmiştir. Bu çalışmada kişilerin toplumsal cinsiyet algılarına odaklanılmıştır. Dolayısıyla burada bir grup insanın algısının betimlenmesi söz konusu olmuştur.

Çalışmada bazı katılımcıların kendilerini bir kimlik ile tanımlamayı reddetmesi nedeniyle katılımcılara yönelik Boşnak, Hırvat ya da Sırp gibi sınıflandırmalar yapılmamıştır. Ayrıca çalışmada karma evlilik sonucu doğan bir katılımcı da bulunmaktadır. Bu bağlamda daha sonraki çalışmalar için savaş deneyimlerini milliyetçilik ve toplumsal cinsiyet bağlantısına odaklanarak tartışmak önerilebilir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Akgül, Çiğdem, *Militarizmin Cinsiyetçi Suretleri: Devlet, Ordu, Toplumsal Cinsiyet*, Dipnot Yayınevi, 2011.

Arı, Tayyar, *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İşbirliği*, Aktüel Yayınları, 9. Baskı, Bursa, 2018.

Bora, Tanıl, *Yeni Dünya Düzeninin Av Sahası: Bosna Hersek*, İletişim Yayınları, 2018.

Cebeci, Suat, *Bilimsel Araştırma ve Yazma Teknikleri*, Alfa Yayın, 4. Basım, İstanbul 2014.

Cockburn, Cynthia, *Buradan Baktığımızda: Kadınların Militarizme Karşı Mücadelesi,* Çev: Füsun Özlen, Metis Yayınları, İstanbul, 2009.

Cockburn, Cynthia, *Mesafeyi Aşmak: Barış Mücadelesinde Kadınlar*, Çev: Ebru Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Creswell, John W. *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşıma Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*, Siyasal Kitabevi, 3. Baskıdan Çeviri, 2016.

Donovan, Josephine, *Feminist Teori,* İletişim Yayıncılık, 2013.

Enloe, Cynthia, *Bananas, Beaches and Bases: Making Feminist Sense of International Politics,* University of California Press, 2000.

Enloe, Cynthia, *Muzlar, Plajlar, Askeri Üsler: Feminist Bakış Açısından Uluslararası Siyaset*, Çitlembik Yayınları, İstanbul, 2003.

Enloe, Cynthia. Curious Feminist: Searching for Women In a New Age of Empire, University of California Press, 2004.

Gamble, Sarah, *The Routledge Companion to Feminism And Postfeminism,* Routledge, 2001.

Heywood, Andrew, Küresel Siyaset, Çev: Nasuh Uslu, Haluk Özdemir, Adres Yayınları, Ankara, 2013.

Hirata, Helena, *Eleştirel Feminizm Sözlüğü*, Çev: Gülnur Acar-Kanat Savran, İstanbul, 2009.

Hooks, Bell, *Feminizm Herkes İçindir: Tutkulu Politika*, BGST Yayınları, 2016.

Humm, Maggie, *The Dictionary of Feminist Theory*, Pearson Education, 2. Basım, 2002.

Jackson, Sørensen, Robert, George *Introduction to International Relations: Theories and Approaches*, Oxford University Press, 5. Basım, 2013.

Karasar, Niyazi, *Bilimsel Araştırma Yöntemi: Kavramlar, İlkeler, Teknikler*, Nobel Akademik Yayıncılık, 23. Basım, Ankara, 2012.

Karatay, Osman, *Bosna-Hersek Barış Süreci,* KaraM Yayınları, Ankara, 2002.

Levy, Thompson, Jack S., William R., *Causes of War*, Wiley-Blackwell, 2010.

Machiavelli, Niccolo, *Hükümdar*, Çev: Sena Öksüz, Martı Yayınları, İstanbul 2013,

Machiavelli, Niccolo, *Hükümdar,* Çev: Yusuf Adil Egeli, Yıldız Matbaası, Ankara 1955.

Merriam, Sharan B., *Nitel Araştırma: Desen ve Uygulama için Bir Rehber*, Nobel Akademik Yayıncılık, 3. Basımdan Çeviri, Çeviri Editörü: Selahattin Turan, 2013.

Peart, Sandra J., *Hayek on Mill the Mill- Taylor Friendship And Related Writings*, The University of Chicago Press, 2015.

Peterson, V. Spike, *Gendered States*, Lynne Rienner Publisher, 1992.

Platon, *Devlet,* Çev: Neval Akbıyık, Lacivert Yayıncılık, İstanbul, 2012.

S. Goldstein, Joshua, *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*, Cambridge University Press, 2001.

Sjoberg, Laura, ‘‘Introduction to Security Studies: Feminist Contributions’’, *Security Studies,* 2009.

Sjoberg, Laura, *Gender and International Security: Feminist Perspectives*, Routledge, 2009.

Sjoberg, Laura, *Toplumsal Cinsiyet Savaş ve Çatışma: Savaşın Feminist Teorisi*, Altın Bilek Yayınları, Çeviren: Onur Aydın, İstanbul, 2015.

Sylvester, Christine, *Feminist International Relations: An Unfinished Journey*, Cambridge University Press, 2004.

Sylvester, Christine, *War As an Experience*: *Contributions from International Relations and Feminist Analysis*, Routledge, 2013.

Şirin Öner, N. Aslı, *Dram Sonrası Bosna: Mültecilerin Geri Dönüşü Üzerine Bir Alan Araştırması*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Tickner, J. Ann, *Gendering World Politics*, Columbia University Press, New York, 2001.

Viotti- Kauppi, Paul R, Mark V. *Uluslararası İlişkiler Teorisi*, Nobel Yayınları, 5. Basımdan Çeviri, Ankara, 2016.

Weber, Cynthia, *International Relations Theory: A Critical Introduction,* Routledge, 2. Basım, 2005.

Wollstonecraft, Mary, *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi*, Çev: Deniz Hakyemez, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

Yıldırım, Şimşek, Ali, Hasan *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri,* Seçkin Yayınevi, 10. Baskı, Ankara, 2016.

Makaleler

Alkan, Necmettin, *Yugoslavya'nın Dağılması*, Balkanlar El Kitabı, 2. Cilt: Çağdaş Balkanlar, Der: Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2013.

Angen, Maureen Jane 'Evaluating Interpretive Inquiry: Reviewing the Validity Debate and Opening the Dialogue', *Qualitative Health Research*, Cilt 10, Sayı 3, 2000.

Ataman, Muhittin, ''Feminizm: Geleneksel Uluslararası İlişkiler Teorilerine Alternatif Yaklaşımlar Demeti'', *Alternatif Politika*, Cilt. 1, Sayı. 1, Nisan 2009.

Aydın Koyuncu, Çiğdem, "Feminist Uluslararası İlişkiler Yaklaşımları Açısından Güvenlik Konusunun Analizi.", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,* Cilt 67, Sayı 01, 2012.

Birdal, Sinan, ''Feminizm'', *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, Derleyen: Şaban Kardaş, Ali Balcı, Küre Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2014.

Blanchards, Eric M., ''Gender, International Relations, and the Development of Feminist Security Theory'', *Signs,* Cilt 28, Sayı 4, 2003.

Boyacı, Nihal Petek, ''Platon'da Kadın Sorunu Üzerine Bir Tartışma'', *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi),* 2014 Güz, Sayı 18.

Culpepper Stroup, Sarah, 'Designing Women: Aristophanes' Lysistrata and the Hetarization of the Greek Wife', *Arethusa,* 37, 2004.

Çalış, Ünsoy, Şaban, Murat, ‘Kavramsal Çerçeve: İsimlendirme ve Bölgesel Kimliğin İnşası’, *Balkanlar’da Siyaset*, Derleyen: Şaban Çalış, Birgül Demirtaş, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2012.

Çolakoğlu, Hilal, ‘‘Antik Yunan ve Platonda Cinsiyet Sorunu’’, *Atatürk İletişim Dergisi*, Sayı 9, 2015.

Doğan, Özlük, Fazlı, Duygu ‘’Feminist Uluslararası İlişkiler ve Uluslararası İlişkiler Eleştirisi: Cinsiyet, Devlet ve Güvenlik’’, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Sayı* 32, 2016.

Eken, Mehmet Evren, ‘Feminizm, Maskülinite ve Uluslararası İlişkiler Teorisi: Uluslararası Siyasetin Toplumsal Cinsiyeti’, *Uluslararası İlişkiler Teorileri,* Derleyen: Ramazan Gözen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Emeklier, Bilgehan, ‘‘Uluslararası İlişkiler Disiplininde Epistemolojik Paradigma Tartışmaları: Post-pozitivist Kuramlar’’, *Bilge Strateji*, Cilt 2, Sayı 4, 2011.

Ewa Tabeau-Jakub Bijak, ‘‘War-Related Deaths in the 1992-1995 Armed Conflicts in Bosnia and Herzegovina: A Critique of Previous Estimates and Recent Results’’, *European Journal of Population*, Cilt 21, Sayı 3, 2005.

Fausto-Sterling, Anne, ‘‘The five sexes’’, *The Science*, Cilt 33, Sayı 2, 1993.

Goldstein, Leslie F., ‘‘Early Feminist Themes in French Utopian Socialism: The St.-Simonians and Fourier’’, *Journal of the History of Ideas*, Cilt 43, Sayı 1, 1982.

Gorup, Radmila, ‘Representations of Trauma in Narratives of Goli Otok’, *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies,* Cilt 21, Sayı 2, 2007.

Hammersley, Martyn, “On Feminist Methodology”, *Sociology*, Cilt 26, Sayı 2, 1992.

Heywood, Leslie, *The Women’s Movement Today: An Encyclopedia of The Third Wave Feminism,* Greenwood Press, 2006.

Horn, Denise M., ‘‘Boots and Bedsheets: Constructing the Military Support System in a Time of War’’, *Gender, War, and Militarism: Feminist Perspectives,* Der: Laura Sjoberg, Sandra Via, Praeger Security International, 2010.

Kelly, Joan ‘‘Early Feminist Theory and the "Querelle des Femmes", 1400-1789’’, *Signs*, Cilt 8, Sayı 1, 1982.

Kocabaş, Duygu, ‘‘Antik Yunanda Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Temsili’’, *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, Sayı 10, 2013.

Koka, Şecaettin, *Sosyalist Yugoslavya Dönemi*, Balkanlar El Kitabı, 2. Cilt: Çağdaş Balkanlar, Der: Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2013.

Munro, Ealasaid, “Feminism: A Fourth Wave?”, *Political Insight*, Cilt 4, Sayı 2, 2013.

Mustafa Aydın, Sinem Akgül Açıkmeşe, “Uluslararası İlişkiler Kuramlarında Ana Akımlara Yeniden Bakış”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 12, Sayı 46, 2019.

Nadir Çeliköz, Azmi Türkan, ‘‘Öğretmen Adaylarının Araştırma Görevlilerine Yönelik Algıları’’, *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, 2016.

Offen, Karren, ‘’Defining Feminism: A Comparative Historical Approach’’, *Signs*, Cilt 14, Sayı 1, 1988.

Öztan, Ece, ‘‘Feminist Araştırmalar ve Yöntem’’, *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları*, Derleyen: Feryal Saylıgil, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015.

Ramazan Gözen, ‘‘Giriş: Uluslararası İlişkiler, Teori ve Türkiye Tecrübesi’’, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, İletişim Yayınları, 2014.

Robin Morgan, *Sisterhood is Powerful: An Anthology of Writings from the Women's Liberation Movement, Vintage Book,* 1970.

Roelofs, Joan, Alexandra Kollontai: Socialist Feminism in Theory and Practice, *International Critical Thought*, 2018.

Rusinow, Dennison, *The Yugoslav Idea Before Yugoslavia*, Yugoslavism: Histories of a Failed Idea 1918-1992, Der: Dejan Djokic, C Hurst, Co Publishers, 2003.

Sancak, Kadir, ‘Güvenlik Kavramı Etrafındaki Tartışmalar ve Uluslararası Güvenliğin Dönüşümü’, Karadeniz Teknik Üniversitesi *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2013.

Schensul, Jean J., ‘’Documents’’, Der: Lisa M. Given., *The Sage Encyclopedia Of Qualitative Research Methods,* SAGE Publications, 2008.

Snyder, R. Claire, ‘‘What Is Third-Wave Feminism? A New Directions Essay’’, *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Cilt 34, Sayı 1, 2008.

Tickner, J. Ann, ‘‘What Is Your Research Program? Some Feminist Answers to International Relations Methodological Questions’’, International Studies Quarterly, Cilt 49, Sayı 1, 2005.

Topach, Ethel, ‘‘Personal is Political is Personal is Political’’, *Journal of Social Issues,* Cilt 50, Sayı 1, 1994.

True, Jacqui, ‘‘Feminism and Gender Studies in International Relations Theory’’, *Oxford Research Encyclopedia of International Studies , YIL*

Tür, Özlem, Koyuncu, Çiğdem Aydın, ‘‘Feminist Uluslararası İlişkiler Yaklaşımı: Temelleri, Gelişimi, Katkı ve Sorunları’’, *Uluslararası İlişkiler,* Cilt 7, Sayı 26, 2010.

Türkeş, Mustafa, *Yugoslav Devletinin Kuruluşu ve Krallık Dönemi*, Balkanlar El Kitabı, 2. Cilt: Çağdaş Balkanlar, Der: Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2013.

Uzgel, İlhan, *Yugoslav Federasyonu'ndan Sırbistan'a*, Balkanlar El Kitabı, 2. Cilt: Çağdaş Balkanlar, Der: Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2013.

Weitz, Margaret Collins, *Gender and Society*, Cilt 3, Sayı 1, 1989.

Williams, Christine L. *Gender and Society*, vol. 3, no. 1, 1989.

Women's Activism and Feminist Analysis, Zed Books, *Antimilitarism: Political and Gender Dynamics of Peace Movements,* Palgrave, 2012.

Elektronik Kaynaklar

‘‘Ancient Greece Aristophanes Lysistrata’’, *https://www.ancient-literature.com/greece_aristophanes_lysistrata.html*, (21.12.2018).

‘‘Critical Theories: Marxist, Conflict, and Feminist’’, *https://us.sagepub.com/sites/default/files/upm-binaries/43449_6.pdf*, (04.05.2019).

‘‘International Feminist Journal of Politics, Enloe Award’’, *https://www.ifjpglobaenloe-award/*, (15.05.2019).

‘‘Simone de Beauvoir, Why I am a Feminist? (1975)’’, Çev: Ümid Gurbanov, Uğur Demir ve Ahmet Ümit Köksal, *https://www.youtube.com/watch?v=VUWOl61uG5s*, (17.05.2019).

‘‘Definition of Theory in English’’, *https://en.oxforddictionaries.com/definition/theory*, (31.07.2018).

‘’Erasmus Mundus Master´s Degree in Women's and Gender Studies’’, *https://masteres.ugr.es/gemma/*, (15.05.2019).,

‘’Kadına Yönelik Şiddet ve Ev İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi, İstanbul Sözleşmesi’’, *https://rm.coe.int/168046fc89*, (16.11.2019).

‘’Kate Millett (Author of Sexual Politics)’’, *https://www.goodreads.com/author/show/150588.Kate_Millett*, *https://www.britannica.com/biography/Kate-Millett*, (03.05.2019).

Aljazeera World, ‘’Bosna 1992: The Omarska Camp’’, *https://www.aljazeera.com/programmes/aljazeeraworld/2017/05/bosnia-1992-omarska-camp-170508061724966.html?fbclid=IwAR1B8o4oEv8smSZbwkND0cQQWMZFeeJRwLmJ40UbFrYZmXMNpTQch99ZXhU*, (15.11.2019).

Balkan Investigative Reporting Network, ‘‘Bosnian War Rape Victims Rue Lost Motherhood’’, *https://balkaninsight.com/2016/10/20/bosnian-war-rape-victims-rue-lost-motherhood-10-20-2016/*, (21.05.2019).

Cockburn, Cynthia, ‘‘Gender and Women’s Studies Center of Excellence (SU Gender), Cynthia Cockburn’’, *https://sugender.sabanciuniv.edu/en/cynthia-cockburn*, (14.12.2018).

Eurostat, ‘’Gender pay gap statistics’’, *https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Gender_pay_gap_statistics*, (07.05.2019).

Eurostat, ‘’Mean hourly wages by profession’’, 2014, *https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/womenmen/uk_en/vis/monthlywages/index.html?lang=en*, (07.05.2019).

Hanisch, Carol, ‘‘*The Personal is Political’’*, *http://www.carolhanisch.org/CHwritings/PIP.html*, (08.05.2019)

Kadir Has Üniversitesi, ‘’Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Algısı Araştırması’’, *http://www.khas.edu.tr/kadin/134*, (20.03.2019).

La Trobe University, ‘‘What does LGBTIQA+ mean’’, *https://www.latrobe.edu.au/students/support/wellbeing/lgbtiqa-services/what-lgbtiqa-means*, (06.08.2019).

Maggie MacLean, ‘‘Maria Stewart’’, *https://ehistory.osu.edu/biographies/maria-stewart* , (08.07.2019).

Michals, Debra, “Betty Friedan”, National Women’s History Museum, 2017. *www.womenshistory.org/education-resources/biographies/betty-friedan*, (04.05.2019).

Ministry of External Affairs, Government of India, ‘’History and Evolution of Non-Aligned Movement’’, *https://mea.gov.in/in-focus-article.htm?20349/History+and+Evolution+of+NonAligned+Movement*, (21.10.2019).

Özlük, Erdem, ‘‘Uluslararası İlişkiler Disiplininin Soy Kütüğü’’, *http://acikerisim.selcuk.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/14743/Makale.pdf?sequence=1&isAllowed=y*, (02.05.2019).

Taş, Gün, ‘’Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri’’, *http://dergipark.gov.tr/download/article-file/269956*, (14.05.2019).

True, Jacqui, ‘’Feminism and Gender Studies in International Relations Theory’’, Oxford Research Encyclopedia of International Studies, s. 5, *https://oxfordre.com/internationalstudies/view/10.1093/acrefore/9780190846626.001.0001/acrefore-9780190846626-e-46?print=pdf*, (18.05.2019).

UNECE Statistical Database, ‘’Members of national parliament by sex 1980’’, *https://w3.unece.org/PXWeb2015/pxweb/en/STAT/STAT__30-GE__05-PublicAnddecision/001_en_GEPDNatParliament_r.px/sortedtable/tableViewSorted/*, (07.05.2019).

United Nations, ‘Statistics Division’, *https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/gender/index.cshtml*, (14.08.2019).

Ümütlü, Ayşe Yaşar, ‘‘John Stuart Mill, The Subjection of Women, A Penn State Eloctronic Classics Series Publication, 2006, 111s., Kent Akademisi, Cilt 11, Sayı 33, 2018, *https://dergipark.org.tr/download/article-file/457454*, (05.07.2019).

Yılmaz, Müjde, “Kadınların Tasviri: Aristophanes’in Lysistrata’sı ve Yunan Kadınlarının Hetairalaştırılması Üzerine’’, *www.bukak.boun.edu.tr/?p=311*, (18.08.2018).

EKLER

EK-1. Görüşme Formu İzin ve Açıklama

Merhaba, ben Gülşah Akova. Trakya Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı'nda yüksek lisans öğrencisiyim. Savaşın birey bazında etkilerini anlamaya yönelik yüksek lisans tezim ile ilgili bir araştırma yapıyorum. Bosna Savaşı sonrası toplumsal cinsiyet algısını anlamak için veri toplamayı hedefliyorum. Duygu, düşünce ve algıları öğrenmek adına veri toplama yöntemi olarak görüşmeleri kullanıyor ve Bosna Savaşı'nı yaşamış kişiler ve onlardan sonraki kuşaklar ile bunu gerçekleştirmeyi planlıyorum.
▪ Yapılacak olan tüm görüşmelerde verilen bilgiler sadece bu araştırmada kullanılacak olup kişisel bilgiler kesinlikle gizli tutulacaktır. ▪ Görüşme tahminen bir saat sürecektir. ▪ Zamanımızı daha verimli kullanmak adına izninizle görüşmeyi kaydetmek istiyorum. ▪ Görüşmeden sonra isterseniz düzeltme, ekleme ya da çıkarma yapabiliriz.
Bu araştırmaya katılmayı kabul ettiğiniz için teşekkür eder ve aklınıza takılan bir soru varsa görüşmeye başlamadan sorularınızı yanıtlamak isterim.

Katılımcının adı ve soyadı:

Görüşmenin Tarihi:

Görüşülen yer:

Katılımcının kişisel bilgileri:

Memleket:

Yaşadığı yer:

Doğum Tarihi:

Eğitim Durumu:

Çalışma Durumu:

SORULAR

1. Genel olarak bir Bosna Herseklinin yaşamı nasıldır?
2. Size göre toplumunuzda toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümü var mı? Varsa örnek verebilir misiniz?
    a. Kaynaklara erişim: eğitim, istihdam vb.
    a. İş hayatında toplumsal cinsiyet
    b. Siyasette toplumsal cinsiyet
    c. Orduda toplumsal cinsiyet
3. Dilinizde kadınlar ve erkekler ile ilgili atasözleri, deyimler var mı?
4. Savaş öncesi bireylerin yaşamı nasıldı?

4.1. Savaş sırasında ailelerin durumundan bahseder misiniz?

    a. Yakın çevrenizde savaşı yaşayan var mı?

5. Savaş sırasında bireylerin yaşamında neler değişmiş?
    a. Kadınlar nerede?
    b. Erkekler nerede?

5.1. Savaş sırasında aileler ve çocukların durumu hakkında ne söyleyebilirsiniz?

6. Savaş sonrası bireylerin hayatı nasıl oldu, şu an ki durum ne?

6.1. Size göre şiddete maruz bırakılan bireyler toplumun neresindedir?

6.2. Savaş sonrası örgütlenmeler nasıl ve toplumda destek buluyor mu?

    a. Savaş gazileri, şehit aileleri, şiddete maruz bırakılmış bireyler, kayıplar, savaşın çocukları ile ilgili dernekler
    b. Siyasi partiler

6.3. Savaş sonrası bu gruplara yönelik devletin izlediği politikalar nasıl olmuştur?

7. Sizce savaşın nedeni neydi?
    a. Kadınların orduda/ siyasette olması barış sağlar mıydı?
8. Sizin savaş ve barış tanımınız nedir? Bu iki kavram sizin için ne anlam ifade ediyor?
9. Barışı ya da savaşı hissedebiliyor musunuz?
10. Bosna Hersek'te toplumsal cinsiyet eşitliği var mı?